

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

83.8
MC-87

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг ўзбек
тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
2002

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП и ЛП
№ 812635

83.8(5Ў)я73

Ж 87

Жумабоев Мамасоли

Ўзбек болалар адабиёти: Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун дарслик. — Т.: «Ўзбекистон», 2001. — 242 б.

ББК 83.8.(5Ў)я73

Мамлакатимиз олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида ўзбек болалар адабиёти фани ўқитиб келинади. Лекин шу даврга қадар мазкур соҳа бўйича ўқув қўлланма ёки дарслик йўқ эди. Қўлингиздаги китоб шу камчиликни тўлдиришга мўлжалланган дастлабки дарслик ҳисобланади.

Дарсликда болалар китобхонлиги ва фольклори ҳамда ўзбек болалар адабиётининг шу давргача босиб ўтган тарихий йўли, шунингдек, бир қатор болалар ёзувчиларининг ҳаёт ва ижодлари ўз ифодасини топган.

Мухаррир: **САИДА МИРЗААҲМЕДОВА**

Масъул муҳаррир: педагогика фанлари доктори, профессор **САҒО ОЧИЛ**.

Тақризчилар: **Асқар Зуннунов** — педагогика фанлари доктори, профессор

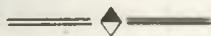
Ҳамидулла Болтабоев — филология фанлари доктори, профессор

ISBN 5-640-03062-3

Ў 480306200098 2002
М351(04)98

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 2002 йил.

МУАЛЛИФДАН

Президентимиз Ислом Каримов мустақилликка эришибмизки, бизнинг эзгу ниятимиз — келажаги буюк ва эркин жамият куриш. Бизнинг тараққиёт стратегиямиз соғлом авлод тарбиясига таянади ва уни ривожлантиришга қаратилган, — деган гапни кўп таъкидлайди.

Ҳа, юртбошимиз орзу қилганидек ёш авлодни комил инсонлар қилиб тарбиялашда катталар адабиётининг ажралмас бир бўлаги бўлган болалар адабиётининг ҳам аҳамияти катта. Болалар адабиёти ўз олдига келажак авлодни жисмонан бақувват, руҳан пок, фикран соғлом, иймон-эътиқоди бутун, билими, маънавияти юксак, мард ва жасур, ватанпарвар авлодни тарбиялашдек катта ва мураккаб вазифани қўйганлиги билан ажралиб туради.

Маълумки, ўз олдига катта таълим-тарбия масалаларини қўйган «Ўзбек болалар адабиёти» узоқ йиллардан бери мамлакатимиз олий ўқув юртларида фан сифатида ўрганилиб келинади. Лекин «Ўзбек болалар адабиёти» бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаси йўқ эди. Шунинг эътиборга олиб маълум дастур асосида ушбу дарсликни ёздик.

«Ўзбек болалар адабиёти» дарслик қўлёзмасининг майдонга келишида яқиндан кўмаклашган, амалий маслаҳатларини аямаган устозим Абдулла Суюмов (мархум), Тўхта Бобоев, Ҳакимжон Каримов, Баҳодир Саримсоқов, Сафо Очил, Қозоқбой Йўлдошев, Саид Алимов, Аскар Зуннунов, Ҳамидулла Болтабоев, Тулан Низом сингари болалар адабиёти фидойиларига ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ФАНИ, УНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Кичкинтойлар учун ёзиладиган ҳар қандай бадиий асар уларнинг ёш хусусиятларига, савияларига мос бўлиши, улар қалбида чуқур ўй-фикрлар уйғотиши, ёрқин образлар ва юксак ғояларга бой бўлиши, уларни улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантириши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ёритилиши лозим.

Болалар адабиёти ёшларни иймон-эътиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда мустақил мамлакатимизнинг қудратли қуролидир.

Фақат чинакам бадиий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб бера олади. Шу сабабли бундай китоблар педагогик ва психологик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадиий тилга суянади. Адабий асарнинг тили унинг ғоявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказди.

Буни мутафаккир Алишер Навоий «Махбуб-ул қулуб» асарида тилни «кўнгил хазинасининг кулфи», деб таърифлайди. Буюк шоир кишиларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим.

Равон тил билан ёзилган бадиий асарлар ёш китобхоннинг нутқига ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, она-

диёримизга, меҳнатга муҳаббат, замонамизга садокат руҳида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносиб фарзандлари бўлишга чақиради. Китоб боланинг дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, характерини тарбиялайди, илм-фанга муҳаббатини оширади. Китоб халқимизнинг ўтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фахр-ифтихор туйғуларини ўстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бўлган адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мумкин эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгача).

2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11—12 ёшгача).

3. Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги (13—14 ёшдан 15—17 ёшгача).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, қизишни бил-

майдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан беҳабар бўладилар. Шунга қарамай, бизни қуршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда оилада ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқиндан ёрдам беришлари, яъни уларга бадиий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг ҳажми қисқа, мазмунли содда бўлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бўлиши мақсадга мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг кўпчилигини эртақ, қўшиқ, топишмоқ, мақол, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этади. Бундан ташқари, ёзувчилар яратган ва юқоридаги

талабларга тўла-тўқис жавоб берадиган асарлар ҳам мактабгача таълим ёшидаги болалар учун қўл келади. Аммо шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар учун ижод қиладиган қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадий образлар орқали болалар нутқига хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиясига мувофиқ равишда тасвирлаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон «Сухбат» деб номланган шеърида болалар яхши кўрадиган ғозлар тўғрисида сўз юритади. Маълумки, болалар гўдаклик чоғларида ноқ, жониворлар, хусусан, қушларга қизиқадилар. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, «Сухбат» бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Ўзаро сухбатдан маълум бўладики, ғозларнинг қорни оч, уларни боқиш керак. Буни шоир ўйин воситасида ифода этади:

— Ғозлар, бир сўз дейсизми?

— Ға, ға-ға!

— Тотли сули ейсизми?

— Ҳа, ҳа-ҳа,

— Нега патни силайсиз?

— Ғок, ғок-ғок.

— Мендан нима тилайсиз?

— Бок, бок, бок!

Бу хилдаги шеърлар кичкинтойларни мустақил фикрлашга, турмуш таассуротларини тўплаб, улардан ҳулоса чиқаришга ўргатади.

Болаларнинг, айниқса, жажжи қизчаларнинг севимли машғулотларидан бири қўғирчоқ ўйнашдир. Йўлош Сулаймоннинг «Қўғирчоқ» шеърида қўғирчоқларни асраб-авайлаш, оддий бир ўйинчоқ воситасида катталарнинг меҳнатини эъзозлаш масаласи ўртага ташланади.

Қуёш билан тенг туриб,

Озода кийинтириб,

Сенга тақамиз маржон,

Қўғирчоқ, қўғирчоқжон.

Қўлдан қўймаймиз сира,

Юктирмаймиз гард, шира.

Овунчоқсан бизларга,

Қўғирчоқсан бизларга.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб бериладиган асар тилининг бадий жихатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва равлонлигига алоҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан бирга уларга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шуккур Саъдулланинг «Лола ва мушук» шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда, аммо у бир ўқишдаёқ кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни уйқудан барвақт туришга, ювиниб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Унинг уй ҳайвонларига, жониворларга меҳрибон, ғамхўрлигини оширади. Мана шеърни ўқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз боламан.
Эрта билан тураман,
Юз-қўлимни юваман.
Мушугим бор кора мош,
Ўзи жудаям ювош.
Мендан олдин туради,
Юз-қўлини ювади.

Хулоса қилиб айтганда, бу давр болалари ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадилар, она юртга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асрашни, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар китобхонлиги аввалгисидан бир ўз фарқ қилади. Бу фарқ болаларнинг ёши ва билими, савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим ёшидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрдамида бадий асарлар билан танишсалар, бошланғич синф ўқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақиллик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни қуршаган олам ҳақидаги саволларига бадий асарларда муфассал жавоб берилган.

11—12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртақ, саргузашт, хикоя, қисса ва достонларни севиб ўқийдилар. Оллоёрнинг «Фазогир чумоли» (эртақ-қисса), Анвар Обиджоннинг «Даҳшатли Мешполвон» (эртақ-қисса), Қуддус Муҳаммадийнинг «Эркинжон ойга чикибди» (достон), Юсуф Шомансурнинг «Ойдан келган болалар» (достон) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мўлжаллаб ёзилган.

**Ўрта ва катта ёшдаги
болалар китобхонлиги**

Бу ёшдаги болалар ўзлари мустақил равишда китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китоб-

ларидаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар кўрсатган мардлик ва жасоратларни такрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга халқимизнинг шонли тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида ёзилган турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. «Широқ», «Тўмарис» каби афсоналар билан бирга Ойбек, Ғафур Ғулом, Зафар Дийёр, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Шарқ мутафаккирларидан Ал Хоразмий, Ал Фарғоний, Аҳмад Югнакий, Ал Бухорий, Форобий, Беруний, Ю. Х. Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, А. Навоий кабиларнинг яратган асарлари болалар дунёқарашини шакллантиришда ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб ўтганимиздек, болалар адабиёти ўзига хос хусусиятлари билан катталар адабиётидан фарқ қилади. Зотан, болалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасаввури, тушунчасини назарда тутиб тасвирлайди. Шу орқали кичкинтойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур севишга ёрдам беради.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ ВА КИТОБХОНЛИГИ

Маълумки, оғзаки адабиёт ёзма адабиёт пайдо бўлмасдан илгари, узоқ ўтмишдаёқ мавжуд бўлган. Бу адабиёт халқ бадий камолоти ва маънавий бойлигининг битмас-туганмас хазинасидир. Халқ оғзаки ижоди унинг турмуш тажрибалари асосида юзага келган бўлиб, меҳнат жараёни билан чамбарчас боғланган. Халқ донолиги шу меҳнат жараёнининг турли ва ўзига хос шарт-шароитларига мувофиқ равишда болалар учун ҳам ажойиб эртаклар, қўшиқлар, топишмоқлар, мақоллар яратган. Уларни болалар жуда севиб тинглайдилар ва ўқийдилар. Халқ оғзаки ижоди билан болалар мактабгача тарбия ёшидан бошлаб таниша бошлайдилар. Халқ оғзаки поэтик ижодидаги образларнинг ёрқинлиги, сўз маъноларининг аниқлиги, матннинг оҳангдорлиги, мусикийлиги каби хусусиятлар бола рухига ором, ҳузур бағишлайди, уни ўзига маҳлиё этади.

Яна бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кичик ва ўрта ёшдаги болалар қаҳрамонлик дostonларини шавқ-завқ билан ўқишади, эртақ, қўшиқ ва топишмоқларга ғоят қизиқишади. Халқ оғзаки поэтик ижодида яхшилик ёмонлик устидан, тўғрилиқ эгрилик устидан ғалаба қилади, меҳнаткаш халқнинг интилишлари, турли орзу-истаклари ҳаққоний ва фавкулodда қизиқарли равишда ҳикоя қилинади.

Кўриниб турибдики, халқ оғзаки ижодида меҳнат аҳлининг урф-одати, табиат ва жамият ҳодисаларига бўлган муносабати, бахтли ҳаёт ҳақидаги эзгу тилақ ва орзулари, қайғу ва шодлик хислари, уларнинг қаҳрамонлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғулари, душманга нисбатан ғазаб ва нафрати, енгилмас иродаси, ҳақиқат, адолат, бахт ҳақидаги ўй ва тушунчалари акс эттирилади.

ҚЎШИҚЛАР

Бола тарбиясида қўшиқнинг роли жуда катта. Қўшиқ лириканинг энг қадимги шакллариdan бири бўлиб, қуйлашга мўлжалланган бир неча бандли шеърдан иборатдир. Қўшиқлар қуй-оҳанг билан айтилади. Баъзан қўшиқ ўйин билан бирга ижро этилади. Демак, қўшиқ учун шеър

ва куй керак. Қўшиқ халқ оғзаки ижодининг энг кўп тарқалган ва оммалашиб кетган жанрларидан бири ҳисобланади. Айниқса, алла қўшиғи етакчи ўринда туради. Бешиқ қўшиғи — аллада кичкинтойнинг дастлабки табассуми, илк бор қўл-оёқларини қимирлатиши, имо-ишорани тушуниши куйланади. Она эндигина оламга келган дўмбоғидан шод, хурсанд, берилиб алла айтади. Гарчанд норасида алланинг моҳияти нимадан иборат эканлигини ҳали унча ҳис этмаса-да, бари бир она алла айтаверади. Она ўз алласида атрофни қуршаб турган оламни қўшиб айтади. Бутун борлиқ кечаси ухлаши — дам олиши ва шу жумладан, кичкинтойи ҳам ухлаши зарурлигини берилиб айтади:

Ёт, болам, ухла, қўзим,
Уйларда ўчди чирок.
Ухлар асаларилар
Ухлар балиқлар тинчроқ.
Кўкда ой ярқирайди,
Деразадан қарайди.
Қўзларинг юмгин қўзим,
Ёт қувончим, кундузим!
Алла, алла.
Сув сепгандек, уйлар тинч...
Қоронғи хужралар тинч...
Ҳеч дарвоза тик этмас
Сичкон ухлар, миқ этмас.
Кимдир ох тортса, унда
Не ишимиз бор бунда?

Қўзларинг юм, қўзим,
Овунчоғим, кундузим!
Алла, алла.
Қушчам ғамсиз яшайди,
Унинг ҳар дам вақти чоғ.
Ширинлиқлар мўл-у қўл
Қўпдир қизик ўйинчок.
Бари сенгадир, қўзим!
Йиғлама ҳеч, юлдузим!
Ёт қувончим, кундузим!
Алла, алла.
Алла, алла, аллаё.
Ухла қўзим аллаё.
Юм қўзингни, юлдузим,
Юм-юм қўзингни, кундузим.

Она учун боланинг овуниши, тинчлиги, табассуми керак. Норасида чехрасида пайдо бўлган дастлабки кулгу она учун катта шодлик, байрам ҳисобланади, унинг бутун вужудини нурга буркаб юборади:

Дилимдаги химматим, алла,
Оғзимдаги новвотим, алла.
Дарё сувга тўлаётир, алла,
Ўғлим менга кулаётир, алла.
Ўғлим менга қараб кулса, алла,
Кўнглим нурга тўлаётир, алла.

Овунтириш — аллани ҳамма — оналар, бувилар, болар айтишади. Алла аста-секин оммавий кўшикка айланади. Кўшиклар узоқ йиллар мобайнида давом этади. Айтайлик чакалокни биринчи бор бешикка солаётганда айтиладиган кўшиклар. Бешик кўшигида аввало бешикка таъриф-тавсиф берилади. Аслида бешик ёғоч-тахта. Пахта, пар ва матолар билан бурканганда у юмшоқ, ҳар қандай мурғакка ҳузурбахш жой бўлиши ҳар бир бешик кўшигида чиройли ифодага эга.

Бешиги тахта,
Орқаси пахта.
Эгаси келди,
Кучуги қоч.
Ичида ётганни
Бахрини оч.

Чакалоқ бешикда маза қилиб ухлаб, ором олиб бўлгач, норасидани бешикдан олаётганда айтиладиган кўшик ҳам нихоятда мухтасар айтилган. Аллоҳ бешикдаги чакалоққа хотиржамликни ато этганлигини, шу сабабли ҳеч қандай шарпа-душман унинг уйқусини буза олмаганлигини қуйидаги тўртликдан билиб олиш қийин эмас:

Тақа-туқи гавора бўлсин,
Душмани овора бўлсин.
Уйқуси бешикда қолсин,
Душмани эшикда қолсин.

Халқда чакалоқ учун хавфли кунлар ҳам борлиги алоҳида кўшикларда таъкидланади. Тўққиз кунлик бўлди-ми, тамом, у яшаб қолиши, эндиликда хавф-хатардан бутунлай холи бўлиб олганлиги, дўст устига дўст орттириб шу хонадоннинг ҳақиқий аъзосига айланиб қолганлиги мана бу кўшикда тўла-тўқис ифода этилган:

Тўққиздан ўтди бу бача,
Эндиликда ўлмас бу бача.
Боғларнинг ғўраси бу бача,
Болалар ғўраси бу бача,
Шу уйнинг тўраси бу бача,
Шамсу камару ситора
Ҳамроҳи шу бача.

Халк ҳаётда ҳеч қачон шошилмайди, шошқалокликка йўл ҳам қўймайди. Ҳамма нарса ўз ўрнида, ўз йўлида бир меъёрда давом этишини орзу қилади. Бу гапнинг тасдиғини ўша янги оламга келган чақалок, у билан боғлиқ бўлган расм-русм мисолида билиб олиш ҳам мумкин. Мана боланинг тиши кўринди. Бу воқеа ота-она учун ҳам, шу оила аъзолари-ю бутун қавм-қариндошлар учун ҳам катта воқеа. Негаки, эндиликда бола ўзи мустақил овқат ейди, ҳаёт учун, яшаш учун курашади:

Баҳор-келди, қиш чикди,
Чақалокқа тиш чикди.
Кичкинтой деб уйламанг,
Унга ҳам юмуш чикди.
Овқатини чайнашга
Ҳар куни бир иш чикди.

Боланинг ўтириши ҳам ҳаммага катта қувонч бағишлайди. Бу ҳақда халқнинг тўкиган мана бундай ҳазиломуз қўшиғи ҳамон хонадонма-хонадон, оилама-оила кўчиб юради:

Ўтирсин-о ўтирсин,
Бошини гулдан тўлдирсин,
Шутинани кўрган кизлар,
Ўзини осиб ўлдирсин!

Худи шунингдек, бола тетапоя қилиб, биринчи бор оёқ чиқарганда айтиладиган қўшиқ ҳам жуда жозибали:

Адоқ-адоқ юрсин,
Тикон шунга кирмасин.
Кўзи каттик бандалар
Кўзи шунга кирмасин.

Кийим-латтанинг умри қисқа, дейишади кексалар. Бу гап халқ қўшиқларида ҳам ўз ифодасини топган. Болага янги кийим кийдирилаётган пайтда айтиладиган қўшиқларда халқ гапнинг лўндасини айтиб қўя қолган:

Тепа-тепа тўздирай,
Минган отим ўздирай.
Сен — бир йиллик,
Мен — минг йиллик.
Ёқаси мойли бўлсин,
Этаги лойли бўлсин.

Майли, бир йилда тузсин,
Ўзи-чи минг йил кулсин!

Халк қўшиқларида расм-русмлар ранг-баранг. Ҳаммаси ўринли. Ҳаммаси зарур. Масалан, қизалоқнинг сочини илк бор ювиб-тараганда айтиладиган қўшиқларни олади-ган бўлсак, бундай қўшиқларда сочининг узунлиги, қалинлиги, кўрса-кўргудеклиги, катта-кичикнинг ҳавасини келтирадиган даражада кўркамлиги обдон макталади. Айрим қўшиқларда сочининг таърифи ой-ю куёш билан боғлаб қўйланади. Бақувват сочининг узунлиги чўзса ой ва куёшга ҳам етиб бориши қувноқ мисраларда ифодаланади:

Ойда — қулоч

Кунда — тутам.

Сенга — куёв,

Менга — палов в/к.

Шу зайлда бешик қўшиқлари кенжа авлод камолотида ўзига хос тарбия ролини ўтайди. Кичкинтойлар оналаридан, бобо-момоларидан чиройли, таъсирли алла, қўшиқлар тинглаб тиллари бийрон, ўктам, зийрак бўлиб улғаяр эканлар эндиликда ўзлари ҳам ҳаёт йўлларида қўшиқ тукиб, қўшиқ қанотида ўсиб-улғайишга ҳаракат қиладилар. Бундай қўшиқларнинг олий намунаси «Читтигул» туркумига кирадиган қўшиқлар бўлиши мумкин. «Читтигул»да мавзу ниҳоятда ранг-баранг ва жуда жозибали. Чунончи,

Оқ шוליға кўк шоли,

Оқ шолини оклайлик,

Кўк шолини кўклайлик

Яхши кунга саклайлик,

Ҳаю, читтигул,

Ҳаю, читтигул сингари мисраларга назар соладиган бўлсак, бу қўшиқда асосан ғалла-шоли тўғрисида гап кетади. Шолининг тури, рангини эслатиш орқали шоли ҳосили жуда мўл бўлганлигини; бу мўл-кўл шолини палапартиш қилиб еб-тамомламасдан, балки уни эҳтиётлаб, тежамкорлик билан ишлатиш даркорлиги болалар тилидан чиройли тасвирланган. Қаранг, бугунги кунда тежамкорлик, иқтисод ҳақида болаларга кўп гапирамыз.

Юқоридаги қўшиқдан аён бўлишича, ота-боболаримиз азалдан ҳар бир нарсани тежаб-тергаб ишлатишни ўз фарзандларига қаттиқ ўргатиб қелишган. Энди мана бу мисраларга разм солинг:

Жўхорилар бўлди ок,
Кўнма шум кораялоқ!
Агар кўнсанг, урайин,
Бўлар оёғинг чўлоқ.
Ҳаю, хувв! —

Қуришиб турибдики, катталарнинг меҳнати билан жўхори экилган. Бугунги кунда у ҳосилга кирган. Агар жўхори қўриқланмайдиган бўлса, қуш-қумурскалар еб, экинни барбод қилади. Бу иш кенжа авлод-болага топширилган. Боланинг ғайрат-шижоати, экинни сақлаб қолиш учун уриниши ўйлаймизки, бугунги болаларга ҳам намуна бўлади. «Агар кўнсанг, урайин, бўлар оёғинг чўлоқ» дейиши қайси болани катталарнинг меҳнатига қўмаклашишга даъват этмайди дейсиз!

Болаларнинг айтишуви — оқ теракми, кўк терак қўшиқлари ҳам ҳамма замонларда катта шўҳрат қозониб келган. Бу қўшиқда кўпинча ўзига хос обрў-эътиборга муяссар бўлган болалар тилга олинади. Уларнинг ибратомуз жиҳатлари болалар ўртасида таъкидланиши қўшиқнинг янада жозибали чиқишини таъминлайди. Айниқса, бу айтишув қўшиғи бугунги кун, бугунги болалар тўғрисида бўлса, янада ажойиб бўлишини кўйидаги парчадан билиш мумкин:

— Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Эркин кўзичоқ керак!
— Ола-була капалак,
Орка сочим жамалак,
Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Хайри қизалоқ керак!
— Оппок-оппок оқ курак,

Кўм-кўк, кўм-кўк, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
— Ўзи аъло ўқийди,
Тартибли ҳам одобли.
Ҳаммани севар,
Тиқишда чевар,
Барчадан чаккон,
Ҳаммага ёққан
Ўзгал, Озода керак!

Бундай айтишув қўшиқлари болаларни меҳнаткаш, одоб-ахлоқли, ўқимишли бўлиб камол топишга даъват этаверади. Бундай қўшиқлар қанотида ўсган ҳар бир бола соғлом фикрли, эл севар бўлишига ҳеч шубҳа йўқ. Ай-

никса, мана бундай ҳазил-мутойибали қўшиқлар кичкин-тойларга олам-олам қувонч бағишлайди:

1- бола . Осмондан тушдим курпа-тушагим билан,
Тагимда йурға эшагим билан.

2- бола . Осмондан тушдим читдек бўлиб,
Сен билан чандишаман йигитдек бўлиб.

1- бола . Қайрағоч! Чандиша олмасанг, йуқол, коч!

2- бола . Тут, жавоб бера олмасанг, дамингни тот!

1- бола . Отангиз аллопмиди, оғзингизни қопдек лаб уриб қўйибди.

2- бола . Отангиз қассобмиди, терингизни тилиб-тилиб сотмоқчи бўлиб юрибди.

1- бола . Онангиз ун элаганмиди, бошингизга гарди ёпишиб қолибди.

2- бола . Онангиз киём пиширганмиди, бурнингиздан чиққунча ялаб олибсиз.

Одатда тиши тушмаган бола бўлмайди. Ана шундай тушган тишни ташлаб юбориш пайтида айтиладиган алоҳида қўшиқ борлиги болаларда катта кизиқиш уйғотади:

Ол эски тиш,

Бер янги тиш.

Товук гуштга боқмайман,

Тошдай данак чақмайман...

Қадимда ота-боболаримиз шамол ёрдами билан тегирмон юргизишган, шамол ёрдами билан ғаллаларини тозалашган. Шамол ҳар доим яхшилик — яшаш, яшариш воқитаси ҳисобланган. Болаларнинг шамол чақиришдек мана бундай ажойиб қўшиқлари шак-шубҳасиз бугунги болаларга ҳам катта қувонч улашиши табиий:

Фарамларни яйратиб,

Увотга босиб қўйдим,

Елкасига игна санчиб,

Қурбақа осиб қўйдим.

Хайдар, шамолингни олиб кел!

Ховузлар сасиб кетди,

Бақатун босиб кетди.

Бой бобо соқолидан

Бир тутам осиб кетди

Хайдар, шамолингни олиб кел!..

Рамазон қушиқлари ҳам дилларга хузур бағишлайди. Яхши тилак тилаш, ният қилиш рамазон қушиқларининг асоси ҳисобланади. Бундай қушиқларда кўпинча одамлардан озик-овқат тилаш асосий масала қилиб қўйилади:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга.
Мўраласак, мўрингиздан тутин чиқар.
Бизга деган қатламангиз бутун чиқар.
Бутун чикса, шу хонадон хайрли эшик,
Шу эшикка буюрсин тилла бешик...

Юкорида кўриб ўтганимиздек, қушиқлар болаларнинг нафосатини ўстиришга, уларни ҳаёт ва меҳнатга муҳаббат, ватанпарварлик, дўстлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик каби олижаноб фазилатлар руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

МАҚОЛЛАР

Болалар халқ оғзаки ижодида мақоллар етакчи ўринда туради. Халқ яратган ғоят ихчам, чуқур ва тугал маъноли гаплар мақол деб юритилади. Мақол халқнинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг якуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Мақолларда ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган, турмушдаги ходисаларга ақл кўзи билан қарайдиган, соф виждонли, олижаноб меҳнат аҳлининг бирор воқеа-ходисадан, бирор кишидан ёки бирор ишдан чиқарган хулосаси баён қилинади. Бу хулоса бирор киши учун (кўпроқ болалар учун) йўл кўрсатувчи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мақоллар халқнинг ақл-идроки, ижтимоий-тарихий тажрибаси, қураши ҳамда меҳнатнинг бадий ифодаси сифатида яратилиб келинмоқда.

Мақоллар чуқур маънони ифода эта билиши, ихчам, пишиқ ва пухталиги билан халқ оғзаки ижодининг бошқа турларидан фарқ қилади. Уларда меҳнаткаш халқнинг орзу-умидлари, ўзаро муносабатлари, ватанпарварлик, инсонпарварлик ҳислатлари, ўй-фикрлари ўзига хос шаклда акс этган бўлади. Шу сабабдан улар болаларни тўғри, мантикий фикрлашга, мақсадни қисқа, ихчам ва лўнда

баён этишга ўргатади, уларнинг бадий дидини оширади, тарихий ходисаларнинг моҳиятини яхшироқ, чуқурроқ пайкаб олишга ёрдам беради. Бундан ташқари, мақоллар она тилининг энг нозик бадий хусусиятларини билишга ва сўз бойлигини ҳам оширишга кўмаклашувчи бир восита сифатида хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам сўз санъаткорлари, шунингдек, болалар ёзувчилари халқ оғзаки ижодига, айниқса, мақолларга кўпроқ мурожаат этганлар ва улардан унумли фойдаланганлар.

Мақоллар мавзу жиҳатидан бой, хилма-хил ва ранг-барангдир. Уларда она-Ватанни севиш, уни ташқи ва ички душманлардан кўз қорачиғидек сақлаш, унга содиқ бўлиш ғоялари жуда ихчам, оҳангдор бир шаклда, образли ифодаларда гавдалантирилгандир:

Булбул чаманни севар,

Одам — Ватанни севар.

Она юртинг омон бўлса,

Ранги рўйинг сомон бўлмас.

Дўстлик, биродарлик, душманга нафрат, аҳиллик ва бирдамлик ғоялари ҳам мақолларнинг асосий мағзини ташкил этади:

Кўкка боқма, кўпга бок!

Дўст сўзини ташлама,

Ташлаб бошинг қашлама.

Мақолларда меҳнат инсоннинг кўрки, зийнати сифатида ифода этилади. Шунингдек, ҳамкорликда, кенгашиб қилинган меҳнат серунум бўлади, деган ғоя илгари сурилади:

Дарё сувини баҳор тоширар,

Одам кадрини меҳнат оширар.

Дарахт япроғи билан кўркам,

Одам меҳнати билан кўркам.

Кўпгина мақолларда ёшлар илм-ҳунарли бўлишга чақирилади:

Билаги зўр бирни йиқар.
Билими зўр мингни йиқар.
Илм — ақл чироғи.
Олим бўлсанг, олам сеники.

Тил, нутқ маданияти ва донолик ҳақида ҳам анчагина
мақоллар яратилган:

Тилга эътибор — элга эътибор.
Доно айтса — эл айтгани,
Элнинг ғамини еб айтгани.

Халқ мақолларида яхшилик, ҳалоллик, тўғрилиқ ҳамда
ростгўйлик улуғланиб, ёмонлик, ёлғончилик ва қаллоб-
лик эса қораланади:

Тўғри бўлсанг, ўсиб бориб гул бўларсан,
Эгри бўлсанг, ўсиб бориб кул бўларсан.
Яхши билан юрсанг етарсан муродга,
Ёмон билан юрсанг, қоларсан уятга.
Яхшидан от қолар,
Ёмондан дод қолар.

Ахлоқ-одоб ҳақидаги мақолларда ҳам таълим-тарбия-
вий ғоя илгари сурилади:

Болани ёшдан асра,
Нихолни бошдан асра!
Раҳмат олган омондир,
Лаънат олган ёмондир.
Бола, азиз, одоби ундан азиз.

ТОПИШМОҚЛАР

Топишмоқ ҳам халқ оғзаки ижодининг энг қадимги ва
бой жанрларидан биридир. Топишмоқлар одатда халқнинг
урф-одатлари, руҳияти ҳамда ахлоқий-эстетик қарашла-
рини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Топишмоқда нар-
санинг бир неча хил белгилари яширин, сирли ҳолда бе-
рилади ва ҳар бир топшмоқнинг замирида топилиши
лозим бўлган бир маъно ва «ким?», «нима?» сўроқларида

яширин жавоб ётади. Одамлар шу сўроқларга қараб, топишмоқда яширинган нарсани топишга ҳаракат қиладилар. Айниқса, болалар топишмоқдаги жумбокни билишга, уни топишга жуда қизиқадилар.

Топишмоқлар мавзуи табиат ва кундалик ҳаётда учраб турадиган аниқ ҳодиса ва нарсалардан иборат бўлади. Одатда топилиши лозим бўлган нарса ёки ҳодисанинг бирор белгиси таккослаш йўли билан образли ифодаланади. Масалан, «Ер тагида олтин козиқ, у ҳаммага бўлар озиқ» (Сабзи). Бу топишмоқда сабзининг тус жиҳатидан олтин рангига яқинлиги, шаклан козиққа ўхшашлиги, унинг тупроқ остида битиши ва тановул қилиш мумкинлиги эслатилади.

«Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор» топишмоғида пак-пакана бўйи каби белгилар пиёз эканлигини кўрсатиб туради. «Дум-думалоқ, жажжи ой, чакиб есанг ғиж-ғиж мой» топишмоғидаги дум-думалоқ, чақсанг — ғиж-ғиж мой каби белгилар унинг ёнғоқ эканлигига ишорадир.

Баъзи топишмоқлар нарсанинг бажарадиган вазифасига, ҳаракатига, унинг нимадан ёки қандай ишланганлигига қараб, шу хусусиятлар асосида яратилиши мумкин: «Қўли йўқ, оёғи йўқ уй пойлар» (Қулф).

Топишмоқлар кўпроқ истиора асосига қурилган бўлиши мумкин: «Бир отаси, бир онаси, неча юз минг боласи» (Қуёш, ой, юлдузлар).

Муболаға йўли билан яратилган топишмоқлар ҳам анчагина: «Бир чуқурда минг чуқур» (Ангишвона). «Ўзи бир қарич соқоли минг қарич» (Ип-игна).

Баъзи топишмоқлар сўзларнинг оҳангдош бўлиб келишига асосланади: «Зув-зув борар, зув-зув келар, дoston ўқир, ғалвир тўқир» (Ари). «Ости тош, усти тош ўртасида жонли бош» (Тошбақа).

Савол-жавоб шаклидаги топишмоқлар болалар қизиқшини орттириш билан ажралиб туради:

— У нимадир, ҳаводаги дўланган?

У нимадир, ер юзини сув олган?

У нимадир, орқасида оғзи бор?

У нимадир, ўртасида мағзи бор?

У нимадир, сув ичида жони бор?
— Булут булар ҳаводаги дуланган,
Ёмғир булар ер юзини сув олган.
Тегирмондир, орқасида оғзи бор,
Бугдой булар ўртасида маъзи бор.
Балик булар сув ичида жони бор.

Топишмоқлар халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ривожланиши билан ўзгариб боради, янги-янги маъно ва мазмун ифода этади.

Болаларнинг фикр доирасини кенгайтиришда, ақл-ид-рокларини ривожлантиришда, кузатувчилик ҳисларини, нафосат туйғуларини ўстиришда топишмоқлар муҳим роль ўйнайди.

Қисқаси, топишмоқларда халқ донишмандлиги акс этади. Улар ўзига хос мазмуни ва уларни ифодалаш шакли билан болаларни зийракликка, кузатувчанликка ўргатади, уларнинг фикрлаш қобилиятларини ўстиради.

ТЕЗ АЙТИШ

Тез айтиш ҳам халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри ҳисобланади. Тез айтиш болаларда ақлий ўткирликни тарбиялайди. Масалан: «Ўқтам кўм-кўк, кўркам кўклам расмини кўп кўк қаламда чизмоқчи», «Занжир, саржин, анжир», «Оқ ўтлок — оппок ўтлок», «Жўжа чўчиб гўжа чўкир».

Халқ оғзаки ижодида аллтерация ҳамда муайян товушлар такрори асосига қурилган тез айтиш намуналари шеърӣ шаклда ҳам яратилади:

Сора аллалайди,
Лола арралайди.
Нон ясашасанми,
Шоли санашасанми?

Болаларни бийрон сўзлашга ўргатиб, уларга эстетик завқ берадиган, фикр ва қобилиятларини ўстирадиган, хотираларини мустаҳкамлайдиган бундай ўйинларнинг кичкинтойлар адабиётидаги роли ва ўрни катта.

ЭРТАКЛАР

Халк оғзаки поэтик ижодидаги энг бой ва ранг-баранг жанрлардан бири эртақдир. Халқ томонидан яратилган кўплаб эртақларда болаларнинг ўзига хос ҳаёти четлаб ўтилмаган. Ҳатто, турли ёшдаги болалар учун жуда кўп махсус эртақлар яратилган.

Эртақнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳамиша халқ ҳаёти, кураши, тарихи, рухий олами, дунёқараши, урф-одатлари билан чамбарчас боғланиши, инсонларга ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидадир. Эртақлар инсоннинг маънавий ва жисмоний кучига ишонч руҳи билан суғорилган бўлиб, ижобий кучлар табиат ва ижтимоий ҳаётда ўзига душман бўлган кучларга қарши курашда доимо ғолиб чиқади. Халқ эртақларида уни яратувчиларнинг дунёқараши, ахлоқ нормалари ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар одилона ҳал этилади. Эртақлар содда ва тушунарли бўлгани учун ҳар қандай китобхонга тез етиб боради. Улар орқали ҳам инсоннинг ижтимоий ахлоқ нормалари шаклланади. Бу ҳол, айниқса ҳайвонлар ҳақидаги эртақда акс этган. Ўтмишда яратилган эртақларда халқчиллик кураши ўзининг ҳаққоний бадий ифодасини топгандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси, ёруғликнинг зулматни енгиши, озод ва бахтиёр ҳаётга эришиш ғоялари ёрқин образлар орқали тасвирланган.

Халқ эртақларида эл-юртни кўз қорачиғидай авайлаб сақловчи ажойиб қахрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинади; узок масофалар яқин қилинади; кишилар характеридаги ярамас одатлар, номаъқул иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, довжурлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, саҳийлик ғоялари улуғланади.

Халқ эртақлари ўз хусусиятларига кўра бир неча турга бўлинади: ҳаётий эртақлар, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли-афсонавий эртақлар, ижтимоий-маиший эртақлар.

Мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб бериладиган эртақлар

Булари бўлади. Аввал эслатиб ўтганимиздек бу ёшдаги болалар

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда

хали олам нима эканлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар табиат, ҳайвонот олами, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ тўғрисида бўлиши фойдадан холи бўлмайди.

Бу давр болаларига «Чивинбой», «Қизғанчиқ ит», «Туякуш билан қоплон», «Мақтанчоқ куён», «Ростгўй бола», «Ариларнинг ғазоби», «Тулки билан турна», «Шолғом», «Қумурска», «Қаптар совғаси» каби эртақларни ўқиб бериш фойдадан холи бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган вазифалардан энг муҳими кичкинтойларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга ўргатиш, кичкиналик вақтиданок унга бир юмуш бериб, иш қилишга одатлантириш лозимдир. Тили чикиб, у ерга, бу ерга юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш керак. Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто «иш» номи беришга лойиқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда жуда катта. Чунки бундай ишлар болани ишни севишга ўргатади.

Бола боғчалигидаёқ ўсиб, улғайиб яшашнинг асоси иш, меҳнат деб камол топмоғи зарур. Боғчада қилиниши керак бўлган юмишларни боланинг ўзи эркин бажарсин, хатолари учун ўзини жавобгар сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юртишга, тўғри ишлашга, ғайрат қилишга кўниксин.

Аммо бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки аста-секин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туришини кутиб ўтирмай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса — ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш қанча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажариш шу даражада муҳим, балки ундан ҳам муҳимроқдир. Ҳар ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йиғилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифат-

сиз бажарилишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида ғайрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қилади, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга етишади. Ҳатто, энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёзда ўйнашдан ташқари, қиш ғамини ҳам ейдилар.

Ғапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаш учун ҳаракатда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тирикчилик дардида доимо тўқиш билан овора, агар турининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқлик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон каби тиниб-тинчимас меҳнаткаш қумурскалар ва улар ҳақида халқ тўкиган «Қумурска» эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто, катталар ҳам унча менсимайдиган қумурсканинг ишчанлиги, кечаси-ю кундузи тинмай меҳнат қилишини уни кузатган одам сезади, ҳолос.

Ҳаётда шундай: ким кўп ишласа, тиним билмай меҳнат қилса соғлиги яхши бўлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч қачон хор-зор бўлмай умр кечиради. Қумурска мактанчоқ эмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, соддалиги, меҳнаткашлиги билан ажралиб туради. Савол-жавобларда муз, булут, қуёш, ёмғир, ер, ўт, мол, бўри, мерган-усичқон кабилардан ҳам қумурска устун чиқади. Қумурсканинг ўзига берилган таърифларда ҳам бу маъно кўзга яққол ташланиб туради:

- Қорнинг нима учун катта?
- Жигарим зўр, — деди қумурска.
- Белинг нима учун ингичка?
- Меҳнатим зўр!
- Калланг нима учун катта?
- Давлатим зўр! Меҳнатим зўр, савлатим зўр, мен зўр, мен зўр!

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртакларнинг асосий қисмини тўғри сўз, ҳалол, пок бўлиш, ёлғон гапирмаслик, бировларни алдамаслик каби мавзудаги асарлар ташкил этади. Масалан, «Ростгўй бола» (туркман халқ эртаги)ни олиб кўрайлик. Эртақ қаҳрамони тўғри сўзлиги, катталарнинг панд-насихатларига қулоқ солиши билан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, кўп болаларнинг ҳавасини келтирадиган иш қилади.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зўравонлик ва босқинчилик қилиб бировларнинг мол-мулкларини тортиб олишган.

«Ростгўй бола» да ота қарвон билан йўлга чиққан ўғлининг қўлига қирқ танга олтин бериб:

— Ўғлим, ҳечам ёлғон гапирма, ҳалол бўлгин, — деб насихат қилибди.

Қарвон йўлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар ноинсофлик қилиб босқинчилик билан ҳаммани талайдилар, мол-мулкларини тортиб оладилар. Аммо болага мутлақо эътибор бермайдилар. Ота насихатини олган бола тўғри сўзлиги билан қароқчи, босқинчи, йўлтўсарликда ном чиқарган бир неча муттаҳамни тарбиялайди, уларни ҳалоллиг-у тўғри сўзлиги билан мағлуб қилади:

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб «мана бу ялангоёкка у-бу нарса берсакмикин» дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масҳара қилиб сўрабди:

— Эй, ялангоёқ, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қилсин? — дейишибди қароқчилар қулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сўрашибди қароқчилар. — Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса буни ҳам олиб кўямиз.

— Ҳечкиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон гапирма, деб ўргатган, — деб жавоб берибди бола.

Хайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкларини, пулларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди.

«Шолғом» (рус халк эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртақ жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмун, асарнинг тарбиявий аҳамияти кутилганидан ҳам зиёда.

Эртақ жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва бўлик шолғомни кўплашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртақда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо «Шолғом»да кичкинтойлар билиб, кулоқ солиб ўсатган жихатлар кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнаткашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб, ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлақо каттакон бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли шолғомда. Кечаси-ю кундузи шолғомга ишлов беради, пешона тери тўкиб кўп меҳнат қилади. Демак эртақда болани меҳнаткаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга чақирилади.

Иккинчидан, бола бешикдан бошлаб ахил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфикр, ҳамкор бўлиб ўсса ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши. Яна эртаққа мурожаат қиладиган бўлсак. Ўша бўлиғ, каттакон шолғомни ердан тортиб, суғириб олиш масаласи ёш китобхон учун жуда қизиқарли. Бобо, буви, набира, кучук, мушук, сичконларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишлари болаларни хурсанд қилади. Уларда шундай қилиб куч бирликда тушунчаси пайдо қилинади.

Эртақнинг учинчи жиҳати мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг орзу-нияти бўлмиш табиатни севиш, жониворларни асраш, авайлаш ўзига хос ўринда туради. Кичкинтойлар бу эртақ орқали кучук, мушук, ҳатто, сичконни ҳам боқиш, асраш-авайлаш лозимлигини билиб оладилар.

Худди бобо сингари меҳнаткаш бўлиш, куч бирликда тушунчасини дилга жо қилиб камол топиш, айниқса бу тушунча эртақ тингловчисининг дил тўридан жой олиши эртақнинг тарбиявий аҳамияти катта эканлигидан далолат беради.

Бу ёшдаги болалар ҳайвонлар ўртасидаги ўзаро ахиллик ва дўстлик каби ҳислатларни билишни ишташади. Ҳайвонот оламида ҳам дўстга меҳрибонлик кўрсатиш, бири-бирига ғамхўр бўлиш, ёрдам қўлини чўзиш бор эканлиги «Арслон билан ит», «Эчки, қўй ва бўрилар» каби эртақларда берилади. «Туякуш билан қоплон»га назар ташлайдиган бўлсак бу эртақда худди одамлар орасида бўлганидек ҳайвонлар ўртасида ҳам бир-бирларига ёрдам бериш, айниқса бошларига кулфат тушганда юракдан, самимий кўмаклашиш ғояси ётади.

Қоплоннинг бошига мусибат тушди. Томоғига катта бир суяк қадалиб қолди. Дод-фарёд қилди. Туякуш ёрдамга келиб:

— Осмонга қараб оғзингни очиб тур, мен суякни олиб қўяй, — дебди қоплонга.

Қоплон осмонга қараб оғзини очиб турибди. Туякуш узун тумшугини қоплоннинг оғзига солиб, тикилиб турган суякни суғириб ташлабди.

Қоплоннинг кўзлари равшан бўлиб, ўлимдан қутулибди.

Бир оз жони ором олгандан кейин қоплон туякушга қараб шундай дебди:

— Сен мард экансан, менга яхшилик қилдинг, энди иккаламиз дўст бўламиз, зарур вақтда бир-биримизга ёрдамга келамиз, — дебди.

Туякушга бу гап маъқул бўлибди. Туякуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда, ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик кўрсатма, — деган гап бор. Туякуш бу йўлдан бормайди. Орадан кўп вақт ўтади, кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб, жўрттага:

— Вой дод, ўляпман, қоплон, мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чакиради.

Қоплон чин сўзли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан туякушнинг олдига «шоҳ-бутоқлар орасидан устидаги жунлари юлиниб, харсиллаб етиб келибди». Лекин у туякушнинг юзида табасумни кўриб ҳайрон бўлади. Туякуш сурбетлик билан

«кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадим деб синаб кўрмоқчи эдим», деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бировни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Туякушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа куни бўри уни ушлаб еб кўймоқчи бўлиб турганида у қанча бакириб-чакирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим журттага додлаяпти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Туякуш бўрига ем бўлади.

Каптар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Каптар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактублар олиб бориб бериб, алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. «Каптар совғаси» (тамил халқ эртаги)да инсон ва каптар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парча нонга муҳтож бўлиб ҳаёт кечиради. Унинг қушлар, ҳайвонларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар каби гаплашгандек суҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга хуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушлар билан, ҳайвонлар билан суҳбат қургилари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жониворлар, қушлар билан гаплашса ҳўп яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифларнинг юрак дардларини тинглаб, уларга қўшилиб азият чекиши, кўз ёши тўкиши болаларнинг қалбларига яхшилик уруғини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга ҳавас уйғотади. Кижаваннинг мажруҳ каптарга ғамхўрлиги кичкинтойларга қувонч улашади:

Бир куни Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қилай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири таёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтибди. Йўлда кетаётиб:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшитиб қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир каптар йиқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, қутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга. Кижаваннинг бечора каптарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига олиб келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча меникида яшайсан. Ҳеч нарсадан қўрқмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Қўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вако йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайғурма, — дебди каптар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дарахти бор. Дарахт қавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дарахт қавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, қумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёғду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпун бўлганлиги учун уша ердан бир сиқим гуручнигина олади, холос. «Бу тошларни нима қилардим, ахир ўзимни безатиш ниятим йўқку», — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ каптарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очик, кўнгли тўқ Кижаванга каптарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимани сўраса узук унинг истагини муҳайё қилиши эртақ тингловчини қойил қолдиради. Уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да деган фикр пайдо бўлади.

Қўли очик бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиклик намунасини кўсатиш бу даврда тинглайдиган эртақларнинг катта қисмини ташкил этиши керак. «Тулки билан Турна» эртагига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳолнинг бутунлай тесқарисини кўрамиз. Дунёда тулки зотидан муғомбир, писмиқ, алдамчи, риёкор бўлмаса керак. Қўп эртақларда турна инсонга яқин юради, унга қўмаклашади, ёрдам беради, сахийликда ибрат кўрсатади.

Эртақда тулки ва турнанинг бир-бирларини уйларига чақириб меҳмон қилишлари ҳақида гап боради. Мактанчок, муғомбир, айёр тулки оддий, содда турнани уйига чақириб:

— Албатта, келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб меҳмон қиламан! — дебди.

Баъзан янги дўстнинг феъл-атвори кандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиладиган болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинакамига мени меҳмон қилар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг уйига келади. Тулки ширгуруч пишириб, уни тақсимчада турнанинг олдига қўяди. Узун тумшуғи билан тақсимчага так-так уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бўлади.

Эртақда турнага алам қиладиган жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгўйлик қилиб, — Айбга қўшмайсан-да, жон дўстим! Яхшилаб меҳмон қилишга бошка нарса топа олмадим! — дея сурбетлик қилиб туриши болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкўз, алдамчи бўлмасликка даъват этади.

Эртақда турнанинг ҳам бўш келмаслиги, тулкини уйига чорлаб, мўндига ўзи тайёрлаган овқатни қуйиб, уни бир зумдаёқ узун тумшуғи билан ўзи еб қўйиши кичкинтойларни хурсанд қиладди. Уларда қилмиш-қидирмиш, сен бировга нима қилсанг, сенга ҳам ўша қилганинг, албатта, қайтиб келади, деган тушунча ҳосил қиладди.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўзлари тинглаган эртақлари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болаларга тавсия этиладиган эртақлар

Аввал таъкидлаб ўтганимиздек, бу давр болалари мактабга борадиган, ўзлари мустақил равишда озми-

кўпми китоблар ўқийдиган даражада бўладилар. Бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг ҳам кўп қисми она-Ватан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиш ҳақида бўлиши талаб этилади. «Зумрад билан Қиммат», «Олтин тарвуз», «Дехкон билан айик», «Нон ва тилла» (араб халқ эртаги), «Ҳаққуш» (тожик халқ эртаги), «Данак» (қирғиз халқ эртаги), «Қизғанчиқ Пак» (корейс халқ эртаги), «Кучук ва топқирлик» (латиш халқ эртаги), «Ўтинчи йигит», «Бўри билан эчки» сингари асарлар кичик мактаб ёшидаги болалар севиб ўқийдиган эртақлардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ иғво, ғийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртақлар ёқади. Негаки, яхши,

мукаммал тарбияланган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қилмаслигини, ҳеч кимга ҳақорат кўзи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишни кичкинтойлар аввалги давр болалар китобхонлигида тавсия этилган эртаклар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан катталарга ҳурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди. Иғво, ғийбат, мунофиқликдан ўзини сақлайди. Ота-онасининг ҳурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун саъй-ҳаракат қилади. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножўя ҳаракатлардан ўзини сақлайди. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севади, эъзозлайди. «Зумрад билан Қиммат» эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанчалик ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулойим, ақлли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар Зумрадни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарқанлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишлар, булбуллар қувониб, унга кўшиқлар айтиб берар эканлар. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёқмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга муяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўғит-насихатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, ҳурматга муяссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир ўғай она кўлида сўкиш, қарғиш эшитиб, бир бурда нонга муҳтож бўлиб юрган кизча. Зумрад эл севадиган даражада чиройли, одобли, мулойим, ақлли. Уни бир кўрган, бир суҳбатлашган киши яна кўрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши кўради, ҳайвонларни, табиатни, майса-ю ўтлоқни севади, уларга хизмат қилади. Ҳаммасига мулойим бокиб, кўли билан силаб-

сийпалаб эркалайди. Бундан гуллар, ўт-ўланлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб беришади.

Аммо шу гуллар кампирнинг арзандасини севмас, уни эркаламас эканлар, бу қиз гулларга озор берар, уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қимматнинг келишини билиб қолсалар, ковокларини солиб, юмилиб коларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва буни Зумраддан кўрар экан. Бир куни кампирнинг нияти бузилибди, у Зумраддан қутулмоқчи бўлибди, чолни чакириб олиб, унга дағдаға қилибди. «Қизингни ўрмонга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан турмайман!» — дебди.

Ота ночор. У кампирга ўта итоаткор. Негаки кампир уни сўкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб қўйган, ўзига итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронғи шовқинли, кўрқинчли ўрмонда адаштириб келади. Ўрмонда ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар хузурига кирар экан, унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Қушчаларнинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шодликка тўлдиради.

Зумрад меҳнат боласи. Меҳнат қилган элда азиз, деганларидек, унинг елиб-югуриб ишлаши кампирга хуш ёқади. «Оппок қизим, ширин қизим, дўмбоғим, мунчоғим!» — дея уни эркалайди, пешонасидан ўпиб, сочини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, ширин сўзлиги, меҳнаткашлиги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъзозлаши билан сеҳргарнинг муҳаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгсиз бойлик билан сийлайди, уни бахтиёр қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, иболи, бой-бадавлат бўлишини орзу қилган. Лекин Қиммат каби эрка, тантик, ишёкмасларни ёмон кўрган. Қиммат образи ҳеч нарсанда йўқ, ишламай тишлашга ўрганиб қолган, инжик, муттаҳам ва бедаво фарзандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртақларда ўзидан катталарни ҳурмат қилиш ва кексаларни эъзозлаш, одамохунлик ва

меҳнатсеварлик, иболи ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хўш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адаштириб ташлаб кетади. Сеҳргарникида яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга қўпол-қўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд беради. Сеҳргар қизни севмайди, эртақ ҳам айтиб бермайди, китоб ва қўғирчоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртақда сеҳргар кампир жуда мулоим, ҳақиқий оналарга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаатини олиб кўрайлик.

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшитинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайингиз йўқ!

Бу ўзбекона жавоб эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халққа бундай ўзбошимча киз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар иккаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу ҳолга халқ асло ачинмайди, аксинча, тўғри бўлибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат киёфасига тушиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интиладиган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўпчилик хуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати, сеҳргар кампирларга ҳам, ҳатто кучукларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганлиги, қўрс-қўполлиги ўзининг бошига етади.

Ўтмишда бир донишманд ўғлини келажакда соғлом, жасоратли бўлишини истаб кўп яхши эзгу-тилаклар билдирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло қўрқма, ўзингга берилган қувват ва ғайратингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки қутилмаган ҳолда қўққисдан инъом

этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёнинг нодон одамларидан бири бўлиб ҳисобланасан. Сўзимга диққат билан кулок сол, бахтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Ғайрат қилсанг муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тилагингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайғуланиб, ноумид бўлма, ғайрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, машаққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайрли натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга кўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга кара. Замоннинг улуғ олими-ю, фозилларининг таржимаи ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётий йўлингда ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртақларидан бири «Ўтинчи йигит билан шер»да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганлиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртаққа қизиқиш катта. Йигит биринчидан, меҳнаткаш, иккинчидан, кўркмас, довюрак, учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Бу ёшдаги болалар дов-дарахтлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. «Данак» эртагидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкартириши, у меваги дарахтга айлангунча парвариш қилиши ёш китобхонларда Баҳромдек бўлиш ҳавасини уйғотади.

Баҳромнинг данаги дарахтга айланиб, мева бера бошлагач, алвасти болани еб, дарахтга эга бўлиб олиш ниятида уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром кўркмас, довюрак бўлганлиги учун ўзи омон қолади, эл-юрт меvasидан еб турган дарахтини ҳам сақлаб қолади:

Алвасти ҳовлисига етиб келибди-да, қопини супага кўйибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвасти келиб қурса, бола йўқ.

— Болагинам, каерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ердан! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда қиздириб, устига ўтирдим. Курак юқорига учди, қарасам, дарахт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтганидек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дарахтни ҳам алвас-тидан қутқариб қолибди.

Меҳнаткаш халқ бечорахоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи бўлган. Узун тунлари бир-бирларини овутиш, кўнгилларини кўтариш мақсадида эртақлар айтишган. Ўзлари тўқиган эртақлар замирида унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳатини кўриш, бахтиёр бўлиш ва бошқа кўпгина ғоялар ётади. Ўрни келганда бирданига бой-бадавлат бўлиб, беҳисоб бойлик билан эл-юртни, бой-бадавлатларни қойил қолдириш меҳнаткаш халқнинг эзгу тилаги бўлиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас. «Олтин тарвуз» эртаги худди шундай ўй-хаёл, олий истак билан тўқилгандир.

«Олтин тарвуз» ёш китобхонни кўп нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнаткаш бўлиш — чунки деҳқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага ғамхўрлик қилиш, негаки деҳқон мажруҳ лайлакни оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учинчидан, очкўз бўлмаслик — деҳқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоси йўқ. Лайлакни сўйиб ейиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди:

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим ўтган замонда бир камбағал деҳқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Деҳқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан. Баҳор келиб қолибди. Деҳқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб бўлиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтирса, осмонда учиб келаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Деҳқон қараса, лайлакнинг қаноти синган экан. Деҳқон ҳалиги лайлак-

ни дарров уйига олиб бориб, синик канотига тахтакач боғлаб, уни бир канча вақт боқибди. Лайлак соғайиб, учиб кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлаган деҳқон бирор нарсадан умидвор эмас. Шу мажрух лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўламан, деган фикр унинг хаёлига, уйига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уруғини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан, бу — олтин (тарвуз) деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Деҳқон очкўз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар билан, қуни-қўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам кўрадиганлардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган деҳқоннинг «якин қариндошларини, ошна-оғайниларини ҳам меҳмонга чақириши» ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради:

Деҳқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Деҳқон ўзининг якин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмонга чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни қўйиб иккинчисини сўймоқчи бўлибди, пичоқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай бўлибди. Деҳқон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон бўлишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тўла тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига таркабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Деҳқон қолган тарвузларни ҳам йиғиб олибди. Шундай қилиб камбағал деҳқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағалларнинг бойиб кетганлигини кўролмайдиганларни ҳеч бўлмаса эртак орқали танқид қилмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузликларини, бойлик ва давлат деб қинғир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида қўшни — хасис бой образини тўқиган.

Деҳқон қаноти синиб, тўдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузат-

ган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу лайлак ҳам бойнинг даласига тарвуз уруғини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки ковоқари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок бўлиши эса ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш хиссини уйғотмайди. Аксинча, у табиатга, қушларга зиён етказганлиги, бойлик устига беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий ҳулосага келади, холос.

**Ўрта ва катта ёшдаги
болаларга ўқиш учун
тавсия этиладиган эртақлар**

Мактабгача таълим ва кичик мактаб ёшидаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар юқорида кўриб ўтганимиздек ҳажм жиҳатидан

кичкина, мазмуни содда бўлишидан ташқари расм ва бўёқларга бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртақлар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш сингари масалалар кичкинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисми довжураклик, ватанпарварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халк ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртақлардан иборат бўлади. «Пахлавон Рустам», «Бирлашган ўзар», «Уч оға-ини ботирлар», «Эгри билан Тўғри», «Она ер фарзанди», «Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани» (турк халқ эртаги), «Илон терисини ёпинган пахлавон» (нўғай халқ эртаги), «Донишманд қиз» (хитой халқ эртаги), «Қадрдон уйингнинг миҳи» (швед халқ эртаги), «Чоллар, хўкизлар, Бўрка ва поп» (грузин халқ эртаги) сингари эртақларни ўқиш учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор: яхши ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақлли, тадбиркор, пок кўнгилли бўлса; дўстга, ватанга хиёнат қилмаса; ёлғон гапирмаса; топширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қилса уни эл дилдан севади, ҳурмат қилади.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазо-сини олади. Ғариб, бечоранинг кўнглини оғритмаса, та-рихга назар солиб дангасалик қилмай, меҳнат қилса катта давлат ва қудратга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шаф-қат қилмаганлар, йўқчилик, камбағалчилик ўтида қовури-ладилар, эртақлардан ана шу фикрларни ўқиш мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қилган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қилган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиз-даги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адо қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда бахт-ли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини «Уч оға-ини ботирлар» эртагида кўришимиз мумкин. Эр-такдаги ота узоқни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Ўғилла-рига яхши тарбия беради. Натижада ўғиллари ота изми-дан бориб, комил инсонлар бўлиб камол топадилар, ота дуоси, ўғит-насихатларини дилларига жо қилиб олган-ликлари учун ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст ўғил. Учовларининг қўллари қўксида, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламни қойил қолдиради. Негаки, таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота камбағал бўлишига қарамасдан бо-тир-пахлавон ўғилларини кўзининг тириклигида ҳаётда ўз йўлларини топиб олишларини орзу қилади.

Дарвоқе, одамнинг қанчалик тарбияли ҳалол ва пок-лиги ўзга одамлар билан дўстлашганида; кўпинча сафар-га чиққанида; мард-пахлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота худди шундай режа, ўй билан фарзандла-рини узоқ сафарга жўнатади. Бундай олиб қараганда ота-нинг бошқа оталардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртақни синчиклаб ўқиб, ота насихатига назар ташлай-диган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узоқни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи — наси-хати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсир кучи оламча бор.

Ота насихатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрга-ниш мумкин. Насихатнинг биринчисиди ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига му-

носиб исм қўйиб, тўй-томошасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг майшатингиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насихатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб вояга етказиш, она-Ватан химоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат кўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўрин тутиши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбияладим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насихатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан ҳаводек зарурлиги, айни пайтда, мактанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна уч нарсани айтаман, қулоқларингизга қўйиб олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — беҳавотир бўласиз. Мактанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.

«Уч оға-ини ботирлар» эртагининг қаҳрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиққўл, шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олганликлари учун сафарда катта муваффақиётларга эришадилар. Йўлда ўзларига дуч келган барча тўсик ва ғовларни енгадилар. Ўзларининг ботир ва довюракликлари билан эл-юртни лол қолдириб, бахтиёр бўладилар.

Ҳаётда кимки яхши ишга қўл урса, яхши нарсаларга эга бўлади, кимки ёмонлик қилса, эл назаридан қолади. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини софлик ва тўғрилиқ зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва халқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши

керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга интиланган, тўғриси ўз ва софдил инсон доимо эл-юрт олқишига муяссар бўлган.

Ёшлар келажакда яхши ҳуқ эгаси, эзгу ният ва гузал фазилатлар соҳиби бўлишлари учун нима қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан қўрқмасликлари, ота-оналари ва тарбиячи ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари, бутун куч-ғайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик зарур. Бу йўл инсонийлик йўлидир. Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша бахту саодат соҳиби бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, халқига ва қариндош-уруғларига қўлидан келган барча яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳам ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

«Эгри билан Тўғри» эртаги бу фикримизнинг далилидир. Тўғрибой ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рўзғор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай ўй билан шаҳарга отланган. Бисотида битта оти бор, холос.

Тўғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бўлганлиги, бировларни алдаш, уларга риёкорлик кўрсатишдек ёмон ният ўй-хаёлида бўлмаганлиги учун Эгрибой билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Халқда, самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бўлади, зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, деганларидек булар ўртасидаги дўстлик ҳам узоққа бормайди. Тўғрибой, «Шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дўстликдан эмас»,— деб отни Эгрибойга бериши биланок Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлик кўрсатади.

Тўғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунайди. Кечаси ўрмон йиртқишлари арслон-шоҳ бошчилигида тандир атрофига тўпланишиб, бир-бирларига мактанишади:

Тулки дoston бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларга айтсам, ўн йил бўлдики, ўрмон ёқасидаги горда яшайман. Ўн йилдан бери давлат йиғаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта тепалик остида яшайман. У ерда бир сичконим бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани-ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча кизик эмас. Ўрмонда бир туп садақайрағоч бор. Қайрағочнинг пастида иккита шохчаси бор. Шохлардаги барглар бир канча касалга даво. Уни эзиб ичилса, ҳар қандай жонивор ўша замоннок дард кўрмагандай бўлиб кетади. Мен болаларимни шу билан доволайман.

Унинг орқасидан бўри кулиб юборибди.

— Оғайнилар, бизнинг ҳам кизик хикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй бокилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун чўпонлар қопқон қўйишади, тузоқ солишади, аммо писанд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган дехқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийди.

Йўлбарс унга қўшимча қилибди:

— Рост айтасан, қўйларга ўхшаб ўн минг йилқи ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бировини ейман. Улар орасида бир айғири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлига қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутади, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдига йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшитганларини амалга оширади. Ҳатто, етти йил бемор ётган шох кизини доволаб, маликага уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб ти-

рикчилик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади:

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепаликдан бир уй қуришга рухсат берсангиз бўлгани. Ўша ерда деҳқончилик қилиб, кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам-одам билан учрашмайди, — деганларидек Тўғрибой ўрмон ёқасидан ўзига иморат қуриб, шохона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган одам Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, ўша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоғга ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акси садосини эшитасан. Ҳа, ҳаёт ҳам шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошига етади, тандир ичида йиртқичларга ем бўлади.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, айникса, эртакларни кўпроқ ўқиса, ҳаётда кам бўлмайди.

Аёнки, бой ва ранг-баранг халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адабиётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба бўлиб хизмат қилади. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бадий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан Махмуд Кошғарийнинг «Девону лугатит турк» асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшунос олими ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум кўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга олиб борувчи билим»), Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул ҳақойик» («Ҳақиқатлар армуғони») дostonларида ҳамда Аҳмад Ясавий, Сулаймон Бокурғонийларнинг асарларида тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари қамраб олинади. Ҳайдар Хоразмий, Қутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий сингари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, оддий инсоннинг оғир аҳволига ачиниш, орзу-армонларини қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий ғазаллари тимсолида XV аср ўзбек шеърляти ҳаётий воқеаларни акс эттириш соҳасида катта бадий тажриба тўплади. Бу тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга етиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаолияти ва ижодини инсоннинг бахт саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига сарфлаган, донишманд давлат арбоби, ўзбек

классик адабий тилига асос солган ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори бўлиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлига хомийлик кўрсатди, кўплаб шогирдлар етиштирди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Захириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фанга оид қимматли маълумотлар берилган, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилган.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Муҳаммаднийёз Нишотий ва Муҳаммад Шариф Гулҳанийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратган «Ҳусну дил» достони ишқ-муҳаббат, ақл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишланган. Шу нарса диққатга сазоворки, дostonда ҳар бири мустақил асар бўла оладиган «Шоҳбоз ва булбул», «Гул ва Даф», «Най ва Шамшод», «Косан Чин Наргис», «Бинафша ва Чанг» каби масаллар ҳам берилган. Бу масалларнинг барчасида эл-юртга фойда келтириш, мактанчоқ бўлмаслик, ортиқча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир.

Гулҳаний ҳам «Зарбулмасал» асарида ўзининг муҳим ижтимоий қарашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифодалаган.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайғурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишга, жонинг ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис «Саводи таълим» рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар каби шоирларнинг ижодига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб кўтарган Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзилган дарслик ва қўлланмаларда болалар ҳаёти, ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилди.

Абдулла Авлоний («Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Мактаб гулистони», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий («Енгил адабиёт», «Ахлоқ ҳикоялари», «Қироат китоби») асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Фитрат, Чўлпон, Усмоғ Носир, Ғафур Ғулом, Ғайратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақириқ кенг ўрин олди. Кейинчалик бу сафга З. Диёр, Д. Оппокова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С. Жўра, М. Окилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қўшилади. Улар болаларни яхши ўқишга, илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга, даврнинг ҳақиқий ўғил-қизлари бўлиб камол топишга тарғиб этадилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб бори ва 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчиларига эга бўлди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Окилова, Қуддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Оппокова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Оппокова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон, Элбек ва Ғайратийлар ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўз хиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг «Қўшиқлар» (1933), «Тантана» (1936), «Шеърлар» (1939), «Муборак» (1940), «Шеър ва хикоялар» (1940) тўпламлари ва «Машиинист» (1935) поэмаси, «Бахтли ёшлик» драмаси, «Жўнатиш», «Ножўяликлар» хикоялари; А. Раҳматнинг «Дум» (1938), «Бахтли ёшлик» (1939), «Завқли аллалар» (1940), «Шеърлар» (1940), «Ҳийлагар тулки» (1940) китоблари; Султон Жўранинг «Фидокор» (1940); Илёс Муслимнинг «Ўсув» (1932), «Заҳархандалар» (1932) тўпламлари, «Микти келди» поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг «Ҳайкирик» (1933) тўпламлари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб бор-

ди. Айникса, «Ёш туркистонликлар», «Болалар йўлдоши», «Болалар дунёси», «Ўзгаришчи ёшлар», «Ёш куч» каби нашрларнинг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг ҳар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгая борди. Ёшлик, мактаб ҳаёти, она-юрт табиати, халқлар дўстлиги, илм, ҳунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимизда: «Она юртинг омон бўлса, ранги рўйинг сомон бўлмас», деган нақл бор. Собиқ Иттифокқа немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз бахтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданок Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Собир Абдулла, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Ғайратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг албатта ер билан яксон бўлишига комил ишонч ғояси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг «Хайрлашув», Зафар Диёрнинг «Кичкина жангчи», Илёс Муслимнинг «Ёвни тутдай тўкамиз», Султон Жўранинг «Текстиль комбинати тўқувчилари», Раъно Узоқованинг «Талпин, юрак» шеърлари болалар адабиётида урушни лаънатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жасоратларга тўла кураши «Хат» (Ҳамид Олимжон), «Мен яҳудийман», «Сен етим эмассан» (Ғафур Ғулом), «Ватан ҳақида», «Йигитларга» (Ойбек), «Кураш нечун?», «Капитан Гастелло» (Мақсуд Шайхзода), «Ватан ҳақида кўшиқ» (Уйғун), «Ватан», «Чавандоз» (Темир Фаттох), «Қурол беринг менга ҳам», «Бизнинг оила» (Зафар Диёр), «Тўпчи Муҳаммад» (Султон Жўра), «Онамнинг айтганлари» (Адҳам Раҳмат), «Биз енгамиз» (Ҳасан Саид) каби асарларда ўз ифодасини топди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ «Ўлим ёвга» адабий тўплами босилиб чикди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб қўиланди.

«Ватан учун» тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатидан янада кенгайтирилганлиги, қаҳрамонлик, она-Ватанга садоқат ғояси етакчилик қилиши характерлидир.

Айниқса, Зафар Диёр яратган қаҳрамонлар ёш бўлишига қарамай жуда қасоскор. Улар тинчлик, осойишталик шайдолари, немис-фашист босқинчиларини қаҳр-ғазаб билан лаънатлайдилар. Бинобарин, она-Ватанни севиш, ардоқлашнинг ўзи етмайди, уни муносиб ўғлон бўлиб химоя қила олиш зарур, деган муқаддас туйғу билан нафас оладилар. Шунинг учун ҳам шоир қаҳрамонлари кўлда қурол билан немис-фашист босқинчиларига қарши шердай ҳамла қилишга тайёр. З. Диёр «Қурол беринг менга ҳам!» шеърида лирик қаҳрамон тилидан шундай мисраларни битади:

Мени кичик
демангиз,
Камситмангиз кучимни,
Босқинчидан
олгумдир
Халқ қасоси —
ўчимни!

Немис-фашист босқинчилари барча қатори ёш болаларнинг ҳам осуда ҳаётини бузди. Уларни дарё, кўллар бўйида балиқ тутиб ҳордик чиқаришдан, билим олиб, кувнок ўйин-кулги билан яшашдан маҳрум этди. Шунинг учун ҳам ёш ватанпарвар бутун халқ билан бир тан, бир жон бўлиб, қўлида қурол билан душмандан ўч олишга шайланди:

Қурол беринг
менга ҳам,
Қурол беринг
менга ҳам.
Разил немис бошига
Мен ҳам солай

катта ғам, — дея шижоат кўрсатиши билан диққатни тортади. Уруш даври болалар адабиётида фронт орқасини мустаҳкамлаш иши ҳам алоҳида мавзу бўлиб колган эди. Зафар Диёрнинг «Мактаб —

сенинг фронтинг», «Поезд кетар фронтга», «Темирчилар минбари», Шукур Саъдулланинг «Ёшлик», «Сен нима қилдинг?» каби асарларида болаларнинг фронт оркасини муштахкамлашдаги жанговар меҳнати намоён бўлади.

«Сен нима қилдинг?» шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

—Фронт учун не қилдинг?

Навбат сенга! Сўйла қани,

Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

... Ўйлаб топдим: уйга кирдим,

Кездим ҳар ённи бир-бир.

Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,

Йиғдим терсагу-темир.

«Булар фронт учун!» — дея

Элтдим мактабим сари,

Шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўртоқ ўртасида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: «Бундан ўқу танк бўлади», дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиладилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонarli тарзда ифода этилади.

Урушдан кейинги давр болалар шеъриятида она-Ватан, гўзал диёр, хур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар диққатга сазовордир. «Яшна, Ватан» (И. Муслим), «Обод ўлкам», «Юртимизнинг юраги» (П. Мўмин), «Менинг Ватаним», «Бахтли болалар» (Қ. Ҳикмат), «Ўлкамизнинг тонги отмокда» (А. Раҳмат), «Дехқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси» (А. Орипов), «Она деган сўз» (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичида Абдулла Ориповнинг «Дехқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси» шеъри болалар адабиётининг кейинги йилларда қўлга киритган жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеъриятида

Ўзбекистон хакида кўплаб асарлар бор. А. Орипов уларни такрорламасдан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда қилиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри кенг одамлари китобхон кўз ўнгига бир-бир гавдаланади.

Ўзаро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг яқуний нутқи жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдирини бунёд этаётган диёримизнинг ҳусни-жамоли, кудрати бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади,
Ҳаммасини қўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Қ. Муҳаммадийнинг «Этик», «Бувимнинг ҳикояси», Х. Ёқубовнинг «Сирдарё офтоби», Шукур Саъдулланинг «Ховлимизнинг болалари», «Дастёр қиз», «Богбон қиз», Илёс Муслимининг «Ойхон ва райхон», «Ишчан асаларилар», «Сенинг совғанг», Пулат Мўминнинг «Далаларга қарасам», «Офтоб чиқди оламга», Қудрат Ҳикматнинг «Бобо ва набира», «Жўжам, юрма лақиллаб», Толиб Йўлдошнинг «Вакт қадри», Юсуф Шомансурнинг «Барақа», «Тиқувчи», Рауф Толибнинг «Бобо хурсанд, Нодири хафа», Қамбар Отанинг «Меҳнатдан завқ оламан» шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишланган.

Истеъдодли шоир Қамбар Ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка қорлаб шеърлар ёзиб келади. «Меҳнатдан завқ оламан» асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнатсеварлигида. Бола ишлашни, айниқса, катталарнинг ишига ёрдам беришни яхши кўради. Лирик қаҳрамоннинг меҳнати, орзу-хаёли ёш китобхоннинг эзгу-ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Меҳнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикиб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Меҳнат—бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввал илм-фанни пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий «Кичкина мичуринчилар» шеърисида меҳнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Меҳнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишнинг этагини тутса, у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларимиз ўз асарларида болаларни меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини ҳурмат қилишга, уларнинг пешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъозлашга, асраб-авайлашга даъваткор шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлабқоқ табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор бермоқдалар. «Кичкина боғбон ҳақида дoston» «Сув билан суҳбат», «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса» (Зафар Диёр); «Тўрт фасл» (Ш. Саъдулла), «Бизнинг боққа келинлар» (Ғ. Ғулом), «Бойчечак», «Ғунча» (Уйғун); «Ўрик гуллағанда» (Ҳамид Олимжон); «Юртимиз табиати», «Тилла кўнғиз» (И. Муслим); «Табиат алифбоси», «Қанотли дўстлар» (Қ. Муҳаммадий); «Баҳор», «Тоғ манзараси», «Сув» (Қ. Ҳикмат); «Тошбақа» (Ю. Шомансур); «Бир чўнтак ёнғоқ» (М. Аъзам); «Баҳор ва мен», «Қушча сўзи» (Р. Толиб); «Камалак афсонаси» (О. Матжон) ва бошқалар шулар жумласига қиради. Булар орасида Шукур Саъдулланинг «Кичкина қушча» асари алоҳида ажралиб туради. Унда болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисралар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига-ўзи талабчан қаламкашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта

ишлайди, тилининг содда, бадий мукаммал бўлишига катта эътибор беради. Унинг «Капалак» шеърини олиб кўрайлик. Тўрт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, ҳатто, хашарот-у, қурт-қумурсқалар ҳам табиатнинг мудом гулдек яшнаб туриши тарафдори эканлиги аён бўлади:

Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
Мени қувма, Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Фафур Фулом («Каптар учар, ғоз учар»), («Тинчлик арчаси»), Қ. Муҳаммадий («Урушга йўл бермаймиз»), Ш. Саъдулла («Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър»), И. Муслим («Дўстлик»), Қ. Ҳикмат («Тинчлик ҳақида қўшиқ»), Шухрат («Тинчлик алласи», «Дўстлик гули»), Мардонкул Муҳаммадқулов («Уч каптарим, уч»), Юсуф Шомансур («Орзулар бир»), Сафар Барноев («Биз болалар») каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга баракали ҳисса қўшдилар.

Қуддус Муҳаммадийнинг «Урушга йўл бермаймиз» шеъри болаларнинг севимли асарларидандир. Унда инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халким яшнатай.

Қуддус Муҳаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, астойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгизиши муқаррар эканлигини шундай ифодалайди:

Тинчлик бўлсин ҳамма ёқ,
Бунинг учун ҳамма вақт,

Курашар жам бўлиб халқ.
Урушга йўл бермаймиз,
Тинчлик енгар, тинчлик ҳақ.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бўлган Қудрат Ҳикмат «Дўстлар, беринг қўлга-қўл» шеърисида Қуддус Муҳаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажакланар.
Дўстлар, беринг қўлга-қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл!

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида тинчликнинг асосий гарови бўлмиш дўстлик мавзуси тобора кенгайиб бормоқда. Бу мавзуда айниқса, С. Жаббор, Э. Раимов, Р. Толиб, А. Обиджон ва бошқалар гоявий-бадий мукамал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги ўзбек болалар шеъриси ҳақида гап кетар экан, мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишга, мактабга боғлиқ. Мактаб мавзусида ёзилган шеърларда озода мактаблар, унда қайнаётган бахтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга интилишдек ижобий фазилатлари ифодаланади.

Илём Муслимнинг «Мактабим», «Китобчам» шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган. «Мактабим»ни ўқиган болада ўқишга, илм-фан нурларидан баҳраманд бўлишга интилиш янада ўсади:

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!

Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим ўсар йилма-йил.
Севинчларга тўлар дил,
Қадрдоним, мактабим!

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улғайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Кадрдоним, мактабим!

Пўлат Мўминнинг «Хох ўқишда, хох ишда», «Ер чопилди, жавоб топилди», «Синфимиз қўшиғи», «Устозлар», Рауф Толибнинг «Катта танаффусда», «Ўртоғимиз йўқолди», «Уй вазифаси», Эргаш Раимовнинг «Энди катта бўламан» каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб туради.

Одатда болалар орзулар канотида яшайди. «Энди катта бўламан» шеърида боланинг орзу-ниятни ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улғайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёшим етмай қолди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишга олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, халол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни «Ўртоғимиз йўқолди» шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги билан, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрўсини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандок?
Орамиздан йўқолди,
Эх, битта ўрток...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анча мукамал. Иккинчи жаҳон уруши даври шеърияти тасвир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчиларига кучли нафрат, Ватан ҳимоясига чакириқ, байналмилал дўстлик ғоялари сўнгги давр шеъриятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо

энди давр билан боғлиқ равишда тасвир услубининг бир-мунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеърлятида лирик қахрамоннинг бевосита жанг майдонларидаги кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қахрамонларининг эсдаликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш ғояси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилди. Бу ҳол шеърлятда ҳарбий ватанпарварлик тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоён бўлаётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этаётганини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърляти учун характерли хусусиятлар уруш қахрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бу шаклини Уйғун («Менинг акам»), Асқад Мухтор («Тинчлик солдати») каби кекса авлод вакилларида тортиб, Сафар Барноев («Дадамнинг қўллари») сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеърлятининг урушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром «Ёш партизан» поэмасида қримлик ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Қуддус Муҳаммадий, Толиб Йўлдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуж-маъжужлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илёс Муслим ва Шухратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шохидлари сифатида ҳаётй, таъсирчан гавдалантирсалар, Қамбар Ота, Азиз Абдураззок, Шамси Одил, Рауф Толиб, Қутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотиралари тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг «Бобом эртак айтсалар» шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эр-

так туюлган бу воқеалар аслида эртак эмас, оддий жанг-чининг кўрган-кечирганларидир.

«Қилич ботир», «Алпомиш», «Алдар кўса» дostonларини жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тўғрисидаги хикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз гапини Гитлернинг таърифидан бошлайди:

Қўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти.
Қилган мудхиш жиноят,
Ҳеч ёддан чиқмас асти.
Таг-туғи йўқ бу махлук,
Одамхўр экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташки кўринишининг беўхшовлиги болалар қулоғини динг қилади. Шеърда болаларни хайратга солган нарса Гитлернинг кўринишигина эмас, балки унга хикоячининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида хикоя қилаётиб, ғазабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичида ўнлаб поэмалар, эртаклар, дostonлар майдонга келди. Ойбекнинг «Зафар ва Захро», «Бобом», Қ. Муҳаммадийнинг «Дунёда энг кучли нима?», «Солижон», Шукур Саъдуланинг «Лақма ит», «Икки донишманд», Пўлат Мўминнинг «Ўринбосарлар», «Эҳ, роса ширин экан», «Холнинг жийрон велосипеди», «Олтин най», «Жалил эшитган эртак», Қудрат Ҳикматнинг «Тошбақалар хужуми», «Бобо деҳқон хангомаси», «Човқар», «Чирчиқ фарзанди», Рамз Бобожоннинг «Чўпон ўғли», Сафар Барноевнинг «Биз деҳқон боласимиз», «Олтин шаҳар ҳақида афсона», «Олтин ошиқлар», Миразиз Аъзамнинг «Ақлли болалар», «Бедананинг бувиси», Тошпўлат Ҳамиднинг «Асрорқулнинг кўчқори», Эргаш Раимовнинг «Бир дона япроқ».

Рауф Толибнинг «Сехргар дўстим бор», «Мактанчок», Азим Усмоннинг «Ғаройиб аждархо», Кавсар Турдиеванинг «Тошкесарлар мамлакатада» каби поэма ва эртак-дostonлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин «Кўнгил истар яхшилик» асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилаллик масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадий бўёқларда, кизиқарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги «махалланинг чиройи» бўлган жонажон мактаб биниси ҳақиқатан ҳам «билим саройи»га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвирлайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноблик инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизигини ташкил этган Ўктам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У томда варрак учириб юриб йиқилиб тушган, шунинг учун «мияси сал лат еган». Натижада асаб касалига гирифтор бўлган. Ўктам оккўнгил, ростгўй, адолатли бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истади. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқароқ, китмир, шоир сўзи билан айтганда «олифта» болалар унинг жиғига тегади, асабини бузади, касалини кўзгайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўктамнинг касали кўзгаб йиқилиб қолиши ёш китобхонда Ўктамга нисбатан чуқур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссини уйғотади. Бир неча кундан сўнг тузалиб кетган Ўктам ўқишга шўнғиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшитиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бубди қасал.
Дарсга келмасмуш анча,

Ўйнаймиз хоҳлаганча, —деб бемор усто-
зига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап
Ўктамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка ча-
киради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик
кераклигини уқтиради. Аммо жанжалкаш Толиб бу гап-
ларга қулоқ солиш ўрнига Ўктамнинг жигига тегеди, аса-
бини бузади, уни мушт кўтаришга мажбур қилади. Каса-
ли кўзгаган Ўктам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги
айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап
тарқатишади. Фақат самимий дўст Қодиргина бу гапга
ишонмайди. Ўктамнинг беозор, софдил эканлигини ис-
ботлашга уринади.

Толиб Ўктам устидан ўқитувчи-устозларга арз қила-
ди. Ўктамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа
давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишга хуши йўқ,
кеккайма бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти ғоятда чуқур
ифодаланган. Ўктам соғайиб ўқишга қайтади. Ўктам ва
Толиб жанжали муҳокамасига бағишланиб ўтказилган
синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади.
Бу ерда ҳақиқатгўйлик, аъло ўқиш, дўстларни, катталар-
ни ҳурмат қилиш, ахлоқ-одобда бошқаларга ўрнак бўлиш
каби масалалар тарғиб этилади. Ёлғончилик, беодоблик,
ўзгаларни менсимай, худбинлик қилиш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир.
У ҳақ гапни айтади. Ўктамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса
айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз
фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб,
ўртоғини ножўя хафа қилиб юргани учун ичи ачийди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта,
димоғдор бола эмас, аксинча, оддий, ширинсухан ўқув-
чига айланади:

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

«Кўнгил истар яхшилиқ» достони баъзи нуксонлардан катъи назар қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олға интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайдда очиқ берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърят ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, ҳикоячилик ўсди. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган ҳикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёқубжон Шукуров, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Ғоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Махмудов, Фарҳод Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Ҳусанов, Махмуд Муродов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Абдусатид Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг ўнлаб ҳикоялар тўпламлари босилиб чиқди.

Жуда кўп ҳикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини топмоқда. Шодмонбек Отабоевнинг «Итолғи» ҳикояси қуш, қурт-қумурскаларни севиш, ардоқлашга қаратилган. Итолғи чумчуқ ва чуғурчуқларни тутиб олиб ейдиган қуш. Шукуралӣ ака итолғини жияни Шавкатга совға қилади. Шавкат узум кўриклашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларникида ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу қуш озод ва эркинликни қумсаётганлигини тушунтиради. Шавкат қушларни яхши кўрадиган, раҳмдил бола. У итолғини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолғини қафасдан бутунлай чиқариб юборади. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигида ҳам кўплаб яхши асарлар яратилди, адибларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсди. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Саъ-

дулла, Худойберди Тўхтабоев, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Махмудов, Фарход Мусажон, Ҳабиб Пулатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Рахмонов, Ибоҳон, Шукур Холмирзаев, Оқилжон Ҳусанов, Марва Жалолиддинова, Асад Дилмурод, Абдусайд Қўчимов, Эргаш Раимов, Маматқул Ҳазратқулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари («Ёнар дарё»); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш («Рустамжоннинг саргузаштлари»); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз («Командирнинг бошидан кечирганлари»); ўтмишда зулмкорларга қарши кураш, бахтли ва ёруғ кун учун интилиш («Қачал полвон»); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг даладаги фаолияти («Чангалзордаги шарпа»); етим-есир болаларнинг турмушлари («Улуғ кун»), («Сен етим эмассан»), чорвадорларга кўмак («Оқ отли»); ўқувчиларнинг далачилик бригадалари («Замон»); шўҳ ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси («Бизнинг роман») каби мавзулар бу давр қиссачилигида етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг «Ёнар дарё» қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У отадан жуда эрта жудо бўлган. Адиб бошда болани анча шўҳ, онанинг гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсатади. Боланинг бундай салбий томонлари қуйидаги лавҳада шундоқкина кўзга ташланиб туради:

«Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланок, мен лип этиб ўтинхонага ўтдим. У ерда товук катаги бор эди. Мўралаб кўрдим. Товук тухум кўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаб боқсам, ҳали иликкина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да тухумнинг икки ёғини чўп билан чумчуқ кўзидай тешиб, оғзимга хўп этувдим, ликқа кетди. Қани энди устидан юмшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдим-да, яримта булқачани чўнтакка уриб чиқдим. Яна келиб стулимга ўтирдим. Бирдан хикичок тутиб қолди. Хикичок босилармикан деб водопроводдан бир ховуч сув ҳам ичиб олдим.

Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги харфлар, рақамлар учишини қўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин қўнган билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йиғи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга деди:

— Бу мени қуйдирадиганга ўхшайди. Тепасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...»

Ёзувчи Дамир билан Султон амакининг муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Қўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирни оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши кўрсатилади.

Рустам Раҳмонов «Чангалзордаги шарпа» қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тиниб-тинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узок Тошота қишлоғида ҳам акс-садо берган эди-да! Тошоталиклар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай душман билан ғойибона жанг қиладилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам барабар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Ундайларни бир нарсасига ўчакиштириб бўлмайди. Қиламан деса, қилади, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини ҳечам тарк этмасам дейди. Лекин ўжарлик! Ҳа, ҳаммасига унинг шу ўжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик ўжар. Унинг ўжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узокда. Унга ета олмаган боланинг феъл-атвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Рохат кампир қишлоқ болаларини тўплаб, жуда ажойиб-ғаройиб эртақлар айтиб беради. У айтган эртақлар орасида пахлавонлар, довюрақлар, сеҳргарлар, ишёқмас-удангасалар, турли алвасти-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, уни

ялинтириб-ялинтириб, кейин «бор Гитлерни тутиб кел дейман. Уни тутиб келади, ўшанда Гитлерни участкавой милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...» демоқчи.

Оташ ана шундай ўй-андишалар билан Қўтурбулок томон йўл олади. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотада қанчадан-қанча афсоналар тўқилмаган. «Чакалак» сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, қўрқувга солиб келган. Оналар инжик, йиғлоқи болаларини «гапимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман», деган пўписа билан тийиб келишган. Бу жой — алвастилар макони, инс-жинслар базм қурадиган майдон! Бу ерда жин-алвастиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор, дейишларига қарамай ўз бахтини синаб кўрмоқчи.

Бола бу дахшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтирди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиналарни кута-кута мижжалари қотиб кетди, киприклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт аллақаяқдан данғир-дўнғир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишди. Бир пастда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаб кетишди. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нуқул қах-қах уриб кулади. Кела солиб аланга устидан сакраб ўтди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун махлуқларга айланиб, Оташнинг аясини қуршаб олишди. Укасини силтаб-силтаб тортишди-да, оловга улоқтиришди. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан бўға кетишди. Оташ ажиналар тўдасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўқ. Овозининг борица қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у уйқусида алахсирар эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсона эканлигига бугун зўрға ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда бўш келадиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга киришди. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршидjohnлар кўмак беришди. Чакалакзор

ўрнида мўл-кўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совғаси бўлди.

Бу давр болалар киссачилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тўхтабоев («Сарик девни миниб», «Қасоскорнинг олтин боши», «Ширин ковунлар мамлакатада»), Ҳожиакбар Шайхов («Само меҳваридаги намойиш», «Шом камари», «Аждодлар хотираси»), Маҳкам Маҳмудов («Европанинг ўғирланиши»), Анвар Обиджон («0099 номерли ёлғончи», «Даҳшатли мешполвон»), Оллоёр («Ҳазогир чумоли»), Оқилжон Ҳусанов («Тоғда ўсган бола») ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилмоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пулат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Турғунбой Ғойибов, Наримон Орифжонов, Латиф Маҳмудов, Фарход Мусажон, Равшан Ёриевларнинг пьесалари ўзининг болаларбоплиги билан кичкинтойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сўнгги йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг «Оқ булоқ» (бир пардали) пьесаси ажралиб туради. Асар қаҳрамонлари Қудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмаҳон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизғанчиқ қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавални ўтказмаслик учун одамларга панд бериш режаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига малҳам бўладиган кўзачадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу пайт болаларга Олмаҳон ёрдам қўлини чўзади. Шайтонлар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўладилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.

Латиф Маҳмудовнинг «Али билан Вали», «Эҳ аттанг», «Мухим топширик», «Сирли хат», «Дангасанинг саргузаштлари» пьесалари театр сахналарида қайта-қайта намойиш қилинмоқда.

«Дангасанинг саргузаштлари» асарининг қаҳрамони ўзининг ишёкмаслиги, купол-қўрслиги билан дўстларидан ажралиб қолган. Бола хомхаёллик билан яшайди, ўқиш, изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашишни ўзига эп кўрмайди.

Асар сўнгига Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда ўринли гапни айтади:

Меҳрин қўйсин меҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек меҳнат қилса, ўқиса, ўрганса фақат фойда кўради, муроди ҳосил бўлади. Ҳозирги замон ўзбек болалар бадиий адабиёти билан бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид ҳам поғонама-поғона ўсди, ривожланди. Бир қатор дарслик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди. Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Шу зайдда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ривожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асарлар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441—1501)

Ўзбек халкининг улуғ мутафаккири, маърифатпарвари ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтирди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олға сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшлиқдан бошлаб астойдил ўқиш-ўрганиш керак. «Ёшлигингда йиғил билимни, қаригач сарф қилғил ани», — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У ёшлигиданоқ кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин Атторнинг «Мантикут-тайр» («Қуш нутқи») асарини болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрабодда сургунда юрганида, подшо Хусайн Бойқарога ёзган хатида ўғил ва киз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. У ўзининг «Ихлосия» мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратади.

Навоий дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис «абжадхоналар»га, ҳали илмдан беҳабар бўлган толибларга илм нуруни сочади, маърифат беради, дейди.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол

инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди.

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларини айтиш билангина кифояланиб қолмасдан, балки «Ҳайратул-аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonларининг айрим бобларини шу масалага бағишлайди. «Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўғит бериш масалаларига катта эътибор беради. Дostonда золим ҳукмдорларни қоралаб, иккиюзламачи-риёкор рухонийларнинг сир-асрорларини кескин фош этади. Хусусан, шоир саҳийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, ростгўйлик ва тўғрилик, илмнинг фойдаси ва камбағал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

«Ҳайратул-аброр» асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига бағишланган. Навоий бу дostonнинг олтинчи мақолатида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиши билан бирга такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир дostonнинг бу мақолатида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизмати бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чакиради, ота-онани ой ва қуёш, деб таърифлайди:

Бошни фидо айла ато қошига,

Жисми қил садқа ано бошига...

Тун-кунунга айлагали нурпош,

Бирисин ой англа, бирисин қуёш...

Дostonнинг саккизинчи мақолатида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик — жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан ахил, дўст бўлишларини истади:

... Йўқ хунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши?
Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овчидин ким этмиш садо?..

«Ҳайратул-аброр»нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғрилиққа бағишланган. Навоий тўғрилиқ ва ростгўйликни улуглаш билан кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга чақиради, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин фош этади. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини «Шер билан Дуррож» масалида овчининг тузоғига тушган Дуррож образида хикоя қилади.

Достоннинг ўн биринчи мақолатида Навоий илм-фанга, илм аҳлига юксак баҳо беради, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-хурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга шоир ўша даврда меҳнаткаш ва мусофир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан азобларидан, илм-фан эгаларининг муҳтожликда яшаганларидан афсус-надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалий ишлар учун фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил.

Навоийнинг ярамас одат ва ҳулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни қадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло ҳулқли бўлишга чақириши катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлокий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз кадр-қимматини сақлаб келмоқда.

«Фарход ва Ширин» достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишлангандир. Шоир достонда Фарходнинг болалик чоғлариданок илм-хунарга, меҳнатга бўлган

¹ Фард — яққа, ёлғиз.

мухаббатини зӯр маҳорат ва чуқур самимият билан тас-
вирлаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим
олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Фарҳод ёшлик чоғиданоқ жуда ақлли, зеҳнли бола
бўлиб ўсади. У мактабда зӯр ҳавас ва қунт билан ўқий-
ди. Табиийёт, математика, мантиқ каби фанларни тез ора-
да ўрганиб олади. Ёш Фарҳоднинг илмга бўлган ҳавас ва
мухаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муно-
сиб кўради. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарҳодга тур-
фа фанлардан сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб
ва пинҳоний илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён
этади. У қунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко
инсон бўлиб етишади. Шоир Фарҳод ҳаётини бундай жон-
ли лавҳаларда тасвирлаш орқали болалар тарбиясига ало-
ҳида эътибор беришга чакиради, уларни ёшлигидан бош-
лаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳо-
ятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш
муҳимлигини таъкидлайди.

Фарҳод қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуниб
олувчи қобилият эгаси сифатида тасвирланади:

Агар бир қатла кўрди бир сабоқни,

Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,

Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар қуруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар
ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас ҳам
эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фан-
га қунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини ту-
шуниб олишга ундар эди:

Ўқиб ўтмак, ўқиб ўтмак шиори,

Қолиб ёдида, сафха-сафха бори...

Фарҳоднинг қунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши
натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,

Билиб таҳқиқини қасб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга
чақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни
тарбиялаш ва ўстириш йўлларини кўрсатади.

Бундан ташқари, дostonда Фарход жисмоний томондан ҳам чиникқан йигит сифатида тасвирланади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганади. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний жиҳатдан чиникқан Фарходни тасвирларкан:

Демон ҳам кўнгли поку, ҳам кўзи пок,

Тили поку, сузи поку, ўзи пок, —деб ҳар томонлама мукаммал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарходни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлик, рассомлик ва наққошлик ҳунарларини ҳам мукаммал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиникқан, меҳнатсевар Фарход камтарин, мазлумларга ғамхўр, софдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарход бошчилигида ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал («Ҳаёт дарёси») ва ҳовуз («Нажот денгизи») казилади. Навоий Фарходни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарход Ширинни кидириб Арманистонга борганда, арман юртида тоғда канал казиш учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,

Олиб туфроккаму кеткумдир охир! —

дея, ўз билими, ҳунар ва ғайратини ишга солади, канал казувчилар машаққатини енгиллаштиради ва халқ ўртасида катта шуҳрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари ундаги қаҳрамонлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва дўстлик туйғуларидир. Фарход эл-юртнинг ободонлиги учун курашади ҳамда инсонларга офат келтирувчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарход, Ширин ва Шопур образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини илгари суради. Фарходнинг арман қизи Ширинни севиши ва эрон-

лик Шопур билан дўстлашуви халқлар дўстлиги ғоясининг ёркин намунасидир.

Навоий Фарходнинг жасоратини бадий жихатдан тасвирлар экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халқлар фаровонлиги ва илм бобида қилган хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунлаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонида илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қилади.

Алишер Навоий ўзининг Фарход, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образлари орқали боланинг вояга етишида тарбиянинг катта куч-қудратга эга эканлигини алоҳида уқтиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратган «Махбубул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») асари ижтимоий-сиёсий ва ахлокий-таълимий қарашлари баён этилганлиги билан характерлидир. Навоий унда ижобий фазилатларнинг намоеъ бўлишида аввало улардаги ҳалоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва бу меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этилади.

«Махбубул-қулуб» 3 қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми «Халойиқ аҳволи ва афъоли ва атворининг кайфиятида», яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мактайти, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам

оғир ва масъулиятли иш, у кунт, хавас ва меҳнат талаб қилади, деб уқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлинда ким санга бир харф
уқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
ҳақин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон иллатлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қаноатни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса, ундай одамни эл севишини, эъозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қаноатни бир булоққа — чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан у қуримайди, у бир ҳазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шафқат ҳосилини беради. У бир дарахтдирки, унда ҳурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

Асарнинг «Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар», деб номлаган 3-қисмида турли ташбеҳлар берилган. Бу қисмда кўпроқ ўқиш, илм олиш, касб-кор эгаси бўлиш ва бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида халқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бирга, ўзи ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мақолларга яқин бўлган бир қанча ҳикматлар яратади. Масалан,

Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ.

Тилга эътиборсиз — элга эътиборсиз.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Катра-катра йиғилиб дарё бўлур.

Билмаганини сўраб ўрганган-олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим.

МУҲАММАД ШАРИФ ГУЛХАНИЙ

Исёнкор куйчи Гулханий XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган ва бу давр ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда турадиган ёзувчидир. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Шариф бўлиб, Гулханий эса унинг адабий тахаллусидир. Тахминларга кўра, у XVIII асрнинг 70-йилларида ҳозирги Хўжанд вилоятининг Дарвоза қишлоғида дунёга келади.

Бўлажак ёзувчининг болалиги ўзи оламга келган тоғ қишлоғида ўтади. Бу ерда озми-кўпми ўқиб, савод чиқаради, адабиётга бўлган ҳаваси ортади. Шеърятга оид кўплаб асарлар ўқийди, халқ оғзаки ижодини берилиб ўрганади ва аста-секин шеърый машқлари бошланади. У ўз илмини ошириш мақсадида аввал Наманган ва сўнгра Фарғонага келади, қизиқчилиги, ҳозиржавоблиги ва ҳажвий шеърлари билан кишилар ўртасида танила бошлайди. Айниқса, ғариблик туркумидаги рубоий ва тўртликлари билан эл оғзига тушади. Шоир кейинчалик Қўқонга келади ва қийинчилик билан яшайди. У ўзбекча шеърларига Гулханий, тожикча шеърларига Журъат деб тахаллус қўяди.

Гулханий бир неча йил Қўқон хони Олимхон саройида навкар бўлиб хизмат қилган, жангларда қаҳрамонлик кўрсатган бўлса-да, аммо очлик, юпунлик, муҳтожлик унинг ҳамроҳи бўлиб қолаверади.

Гулханийнинг «Бер менга» радифли шеъри унинг навкарлик даврида ёзилган асардир. Ҳазал оч қолган кишининг ўз хўжайинидан нон сўраши билан бошланиб, лирик қаҳрамон — навкарнинг қалб аламлари сўнгги байтларда изчил очила боради.

Бу ғазалга чуқурроқ назар ташланса, унда фақат якка, очликдан тинкаси қуриган битта шахс ҳақида гапирилмай, балки катта ижтимоий масала — Олимхоннинг навкарлари орасидаги ички ҳаёт шароити ҳақида гапирилади. Ҳазалда лирик қаҳрамоннинг образи умумлашма образ даражасигача кўтарилган, чунки Олимхон навкарларидан фақат Гулханий хон илтифотига сазовор

бўлолмади, деган қарорга келиш янглишдир. Демак, лирик қахрамон — навкар ўз бошидан кечирганларини баён қилиш асосида Олимхоннинг навкарларга мурувватсизлиги ва қўшиндаги тартибсизликни фош қилади. Ўз ҳуқуқини ёқлаш билан бошқа навкарларни ҳам ана шундай иш қўришга даъват этади:

Ҳазратим, очликдан ўлдим, егани нон бер менга,
Кофир ўлғайман агар десамки, баҳмон бер менга.
Мошу бугдой-ю гуруч берким, шулар менга керак,
Ҳеч айтмасман ақиқу, лаълу маржон бер менга.
Эгнима ёпик бериб, қорнимни тўғриз нон билан,
Сенга биллоҳим демасман дину имон бер менга.
Навқаринг очликдан ўлса, нега ҳайфинг келмагай,
Эй табиби ҳозиким дорию дармон бер менга.
Нону тўн бер, бенаволик дардидан қутқар мени.
Мен қачон айтдимки, Қорун ганжидек қоң бер менга...
Гулҳанийни эр йигитлар тўпидан камситмагил,
Фўта бер, от бер, тўну чакмон бер менга.

Халқ золим деб атаган Олимхондан кейин Қўқон тахтига чиққан Умархон ҳукмронлиги даврида ҳам Гулҳаний турмушида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Гулҳаний аввал адашиб, турмушим яхши бўлармикан, қорним нонга тўярмикан, деган ўй-умидлар билан Умархон саройидаги маддох шоирлар гуруҳига қўшилади. Хонни мактаб қасида ва ғазаллар ёзади. Қасидаларида Умархонни қўқларга қўтариб мактади, хонга унда бўлмаган яхши сифлатларни тақди, уни фуқаропарвар, адолатпарвар, зулм ва ҳақсизликка хотима берувчи киши қилиб тасвирлади ва бу билан хонни ана шундай ижобий ҳислатлар эгаси бўлишга даъват этди. Аммо Умархон саройидаги фиск-фужурлар, мунофиқликлар, хон ва уни ўраб олган арқони давлат таянчлари томонидан халқ бошига келтирилган қора кунлар Гулҳанийдек хассос шоирнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартириб юборди: энди у баъзан ихтиёрий равишда ва баъзан пайравлик қилиб шoҳни таърифлашдан чекинадиган бўлди, ўз эътирозларини билдира бошлади.

Гулҳаний XIX асрнинг биринчи ярмида вафот этди.

«Зарбулмасал» халқ эртаклари тахлитида ёзилган мукаммал мазмунли ўткир сатирик асардир. Гулханий ўзининг бу асарида халқнинг мазмундор мақоллари, хикматли сўзлари ва қочириқ гапларидан моҳирлик билан фойдаланди. У феодал ҳукмдорлар ва уларнинг лаганбардорларини, сарой аҳлининг ярамас кирдикорларини мажоз йўли билан ўткир сатира остига олади. Чунки у меҳнаткаш халқнинг оғир, машаққатли ҳаётини ўз кўзи билан кўрди, сарой базмлари, кети узилмас майпарастликлар халқни талаш ҳисобига бўлишини пайқади ва бундай салбий ишлар унинг кўзини очди. Натижада, унда сарой аҳлига нисбатан нафрат ҳисси тобора ошиб борди. Аммо шоир, шароитга кўра, ҳукмрон доиралардан норозилигини ва нафратини очик-ойдин ифодалай олмас эди. Шунинг учун мажозий шаклдаги «Зарбулмасал» асарини ёзишга киришди. Асарда шоирнинг мақсади, ҳаётга, уни ўраб олган муҳитга, ҳоким табақаларга бўлган муносабати тўғридан-тўғри ифода этилмай, балки ҳайвонлар, қушлар ва шунга ўхшаш мажозий образларнинг тасвири орқали ифодаланди. Шоир шу зайдда ўзи яшаган замон учун аниқ ва характерли воқеа-ҳодисаларни, уларга ўзининг муносабатини, қарашларини тасвирлайди.

Муаллиф ўз масалларида мажозий образлар орқали ўша даврдаги ҳукмрон синф вакиллариини фош қилади, мамлакатга харобалик, халққа қашшоқлик келтирган ўзаро феодал урушларга қарши омманинг норозилигини ифодалайди.

Гулханий ўз замонасида содир бўлаётган талон-таржлик, халқни қийнаш, ортиқча солиқлар солиш каби воқеаларни очикдан-очик ёза олмас эди. У буни фақат эртақ йўли билан амалга ошириш мумкин эканлигини тушунади. Шунинг учун Япалокқуш ва Бойўғлининг бир-бирига қуда бўлиши воқеасини келтиради. Бу икки қуда тўй бахонаси билан мамлакатни ҳонавайрон қилади. Ёзувчи Кўркуш, Худхуд, Қулонқирсултон, Шўранул, Малик Шохим ва Кордонларнинг бир-бирларига айтган масаллари, ҳикоялари орқали асарнинг ғоявий мазмунини очади.

Япалокқуш ва Бойўғлилар юқори табақа вакиллари. Уларнинг хатти-ҳаракатлари очкўз ва қонхўр бўри, алдамчи ва шайтон тулкиларга ўхшайди. Буларнинг ўй-фикрлари, юриш-туришлари шумлик, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон бўлиши улар учун байрамдир.

Гулханий «Маймун билан нажжор» масалида хунар ва хунар ахлини улуғлайди, қўлингдан келмайдиган ишга асло уриниб кулги бўлма, кўр-кўрона бировга таклид қилиб фалокатга йўликма, деган фикрни маймун қисмати орқали кўрсатади.

Нажжор жуда ақлли ва мохир хунарманд сифатида тасвирланади. У ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишни ҳар нарсадан юкори қўяди. Гулханий Нажжор ва унинг меҳнатини, дурадгорлик маҳоратини катта мухаббат билан тасвирлар экан, ҳаттоки маймун ҳам меҳнатга мухаббат билан қарайди, хунарга ва хунар эгасига унинг хаваси келади, деган фикрни олға суради.

Меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти ва меҳнати, ҳукуксизлиги ва ночорлиги, бир сўз билан айтганда аянчли қисмати «Туя билан бўталоқ»да ўзига хос бадий тасвирга эга.

Гулханийнинг тасвирлашича туя ҳаётда эзилган, тутқун, эрксиз, оғир меҳнат бандаси ҳамда кул қисматиға маҳкум этилган меҳнаткашларнинг мажозий образидир. Бўталоқ эса, она сутига ҳам тўёлмай, оғир, машаққатли ҳаёт кечирган, оч-яланғочликда, муҳтожликда яшаган эрксиз меҳнаткаш болаларнинг тимсолидир.

Гулханийнинг «Тошбақа билан чаён» масалида бир-бирига зид ва қарама-қарши икки образ берилган: тошбақа — ақлли, фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба орттирган, инсофли, содиқ ва қадрдон дўст тимсоли. У ўз ҳамроҳи Чаённинг сувдан ўта олмаслигини билгач, Чаёнга ёрдам қўлини чўзади. Лекин у Чаённинг хиёнатини «Сен билмайсанми Чаённинг муддаоси, хоҳ дўстнинг кўксига, хоҳ душманнинг орқасига бўлсин ниш уришдир» деган жавобини эшитгач, уни ҳалок қилади. Гулханий бу масали орқали Чаёнга ўхшаган одамлар билан дўст ва ҳамроҳ бўлмасликка, киши ўзини ва тақдирини ўшандай кишиларга топшириб қўймасликка чакиради.

Чаён бутун умри бўйи бировларга ёмонлик қилган, уларга зиён-заҳмат етказган, яхшилиқни билмайдиган, яхшилиқка ёмонлик қайтарадиган, хиёнаткор тоифаларнинг рамзий образидир.

Гулханий шу зайлда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг майдонга келишида баракали хисса қўшган каламкашдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889—1929)

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди. Унинг педагогик фаолияти 1911 йилдан бошланади. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб, «Ёрдам жамияти» ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув қуроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

1914 йилда жаҳон урушининг бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчли аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қилади. Шоир уларнинг оғир ахволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равишда қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йилда «Садои Туркистон» рўзномасида босилган шеърда халқ ахволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғушуб,
Ох, бу факиру асорат онлара сайёддир,
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,
Отасиз, бахтсиз етимлар холига фарёддир.

Шундай шароитда Ҳамза «бир илож қилиб камбағал болаларни акчасиз... тарбия ва ўқувга бошларини банд қилмоқ...» чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишга чақиради. Бу ғояни Ҳамза «Ўқи» шеърда баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун «Дорил етим» («Етимлар мактаби») ни очади ва ўзи ўқитувчилик қилади. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун «Енгил адабиёт», 2-синф учун «Ахлоқ хикоялари» ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йилда Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъат-

кор—ихлосмандларни тўплаб, «Сайёр драм труппа» ташкил қилади. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Қўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қилади. 1922—1924 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудир ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса у Фарғонанинг Аввал қишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва ғоят оғир шароитда ишлайди. Аини вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақирувчи бадий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928—1929 йилларда Шохимардонга бориб ўқитувчилик қилади.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзуда ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий мавзуда яратган «Илм иста», «Мактаб», «Китоб», «Ўқи», «Қалам», «Ҳикоя», «Тўғри сўз бола», «Ҳикоят», «Тошбақа билан Чаён», «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси» каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади. Мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча ишларни амалга оширади. Ҳамза ёзган дарсликлар унинг ўша даврдаги дунёқараши, бадий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу ғоя «Енгил адабиёт»да ўз аксини топган.

Муаллим—олимнинг бу китобидан муносиб ўрин олган «Мактаб хусусинда» асари алоҳида ажралиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг қуёшига, гули ва боғига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат қуёши,
Балки кўз ила қоши.
Кўзсиз, қошсиз кишининг
Қандай хунукдир боши.

Мактаб миллат саройи,
Илму адабнинг жойи.
Дунёда энг саодат
Ахтарганларнинг жойи.

Мактаб миллатнинг гули,
Миллат анинг булбули.
Мактабсиз қолган миллат
Бошқа чаманнинг кули...

«Биринчи синф боласининг сўзи» шеърида шоир ўша куёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувни ўрганиб олиб бахтга эришаётганлигини унинг номидан, —

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, кумуш қазганим,
Тилак сари учувга

Гўё канот ёзганим, — каби мисраларда баён қилади.

Ҳамза худди шу дарсликдан ўрин олган «Тўғри сўзла» шеърида ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундайди:

Тўғри сўзла эй ўғул,
Тил бурмағил ёлғонга ҳеч.
Бир масал бор: тўғри сўзлар
Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг «Енгил адабиёт»га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири — тўғри сўзлик. Шоир болаларни тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чакиради. «Тўғри сўз бола»да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамиз. Ҳамза бу шеърида барча нарсалар пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсадан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон — бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: «Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон менга».

Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ака, коматингизга қараб,
Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олган эрур.
Сизда кўп эркан ўзи ёлғон ака,
Сиз ани аввал сотиб айланг адо.

Қолса камиб, етмай агар сизданам,
Ўртоғингизда кўп эрур бизданам
Офарин айтдилар анинг сўзига
Тангани холис берубон ўзига.
Хисса: кимки тўғри сўзи ҳар қачон,
Теғузадур доимий бўйла ҳисон.

Ҳамза бу шеърида болаларни ёшлигиданок ростгўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чакиради.

Шу китобда «Қиморнинг боши» деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматидан тўғри хулоса чиқаришга чакиради. Ҳошимнинг «Тўптош», «Жуфтми-ток» деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охирида бор-йўғини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

«Ўқиш китоби» Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчиси.

«Бир ақлли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари» сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади. Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизнинг эрурлар чин отамиз шул киши,

Чунки бизга билмагани билдирур устодимиз...

Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,

Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз...

Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,

Ҳар куни айлаб насихат йўқотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг қадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-иқром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асосидир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан бошланиши ке-

рак. Шоир ота-онани хурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. «Ул ақллик бола отасини ҳам қилган тарбия ва шафқатларини ёт этиб деган сўзи» сарлавҳали учинчи ва «Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаққурлари» номли тўртинчи дарсларида ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса «Отамиздан ҳам муқаддас онамиз» тарзида улуғлайди. Айни чоқда, ота-онанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

«Ўқиш китоби»даги бир неча шеърлар ўқиш, илм, мактаб ҳамда китобнинг таърифига бағишланади. Жумладан, «Ўқи» шеърида шоир ўқиш натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан баҳраманд бўлиши турган гап, деб уқтиради. Ўқишнинг қадрини муаллиф ўқитувчи — устозлар тилидан шундай таърифлайди:

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил беҳўдага бекор, ўки!..

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқуғил мактаб келиб, зинҳор ўки, минг бор ўки!

У «Мактаб» шеърида «Ўқуб илму адаб бўлгай гаранг хушёр мактабдин» деб «Инсонни инсон қаторига қўшиш», инсонни камолотга етказиш ва уни олижаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиладиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда ҳунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини «Китоб» шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбаи, «кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!...», «Ҳар балодан асрағувчи энг муҳим қиммат яроғ» каби сифат ва таърифлар билан китобни юксакка кўтаради. Шу билан бирга ҳар бир киши кўнглидаги орзуга етиши учун «Илм манбаи бўлган китоб»ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар кунгилнинг орзуси шул эрур обихаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидур.
Ҳар қоронғу дилга гўё мохитобондир китоб...
Ҳар киши ёшлиқда қилса озгина ғайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалсафий шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг «Қалам» деб номланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади. Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида «Қорадир гарчи изи нури ҳақиқатдир ўзи» дея қадрлайди.

Ҳамза «Илм иста» шеърида ёшларга мурожаат қилиб кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни илм олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. У илмли киши билан илмсиз кишини бир-бирига солиштириб илмли кишини порлок офтобга, илмсиз кишини қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-фаннинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрганишга ундайди:

...Ҳар муроду мақсадингга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойинига сайқал истарсан Нихон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фанни қуруқ ўрганиб олишигина тарғиб этмайди, балки унинг халққа хизмат қилишини янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда тутаяди ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода
Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фаннинг куч-қудратини, кишилар онгини ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва равшон мисраларда ифода қилади:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.

Жаҳл отлиғ душманни,
Кўксина тиг санчамиз.

Шоир «Ҳикоя» асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўйликка чакиради. Бу ғоя холасининг пулини ўғирлаган оиладаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан хисса чиқаради:

Хисса, кими бўйла хиёнат килур,
Бир кун ўзин шўйла хижолат килур.

«Тошбақа билан Чаён» масалининг сюжети халқ оғзаки ижодида жуда машҳур. Гулханий бу масал мазмунини насрий йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улғулайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади. Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан ҳамроҳ бўлмасликка чакиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик қайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай хулоса чиқарилади:

Хисса, кими ғайрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат етар.

«Ўқиш китоби»даги асарларнинг кўпчилигида ўз замонаси учун ғоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, «Тошбақа билан Чаён» каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу ғоявий ва бадиий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар «Ўқиш китоби»ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда «Иккинчи синф учун кироат китоби» дарслигини ёзди. Бу китоб ғоявий мавзуи жиҳатидан Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, насрий йўл

билан ёзилган. Ундаги биринчи асар — «Илм»да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шархланади:

«Эй болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарсаси оламда илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айти хато дир...»

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога

Қўнгил берма анингдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг бекиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари тўла кўзда тутилган, фикр содда, ихчам, айти вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканини тасдиқлайди.

«Қироат китоби» Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради.

1915 йилда Ҳамзанинг «Миллий ашулалар» тўплами босилиб чиқди. Бу тўпламдаги шеърларнинг катта кўпчилигида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиш давом этади. Ҳамза аввалги шеърларида илмли ва яхши хулқи кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди у ўз халқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талкин қилди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг ғоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир «Миллий ашулалар», «Оқ гул», «Қизил гул», «Яшил гул» ва бошқа тўпламларидаги кўшиқлари билан халқ оммасини маданиятли бўлишга ундайди, зулмдан шикоят қилади, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машхур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишлади.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ (1878 — 1934)

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларида бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тукувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошланғич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлаб шеърлар ёзишни машқ қила бошлади. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда — Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилади. Унинг қўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўқув жиҳозларини ўзгартиради. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбағалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бойбадавлат дўстларининг кўмагида «Жамияти хайрия» ташкил этади. Бу билан болаларга кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам бепул берилишини таъминлайди.

Авлоний очган мактабнинг шуҳрати тобора ортиб, ўқувчиларнинг сони кўпая боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга қаратиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд этишга ҳаракат қилди. У болаларга жўғрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, ҳандаса, ҳикмат (физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда «Шуҳрат» деб номланган рўзнома ташкил этди ва унинг саҳифаларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рўзноманинг биринчи сониди: «Матбуот ҳар инсонга ўз холини кўрсатувчи, аҳвол оламдан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасида фикр тарқатувчи, илм, иттифок, ҳикмат ғояларини» ёювчидир, деб ёзган эди.

Абдулла Авлоний «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» деб номланган тўрт қисмдан иборат бўлган дарслигида ёшларни маориф-маданиятга қорлайди, ярамас хулқ-одатларни эса танқид қилади.

Ўша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» — «Алифбо», «Иккинчи муаллим» — «Ўқиш» китоблари катта роль ўйнади.

Бу китобларда Авлоний ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янгичасига талқин этди.

«Биринчи муаллим»да Авлоний даставвал 32 харфни ёлғиз ёзиладиган шакллари бир саҳифада алифбо тартибида берган. Шу саҳифада алифнинг сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ёзилишини кўрсатган, сўнг алифни барча «бош харфлар»га қўшиб бўғинлар ҳосил қилган.

«Иккинчи муаллим»да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоя, масал ва эртақлар жамланган, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланилган.

Китоб «Мактаб» шеъри билан бошланади. Унда кимки мактабга борса, ўқиса, саводхон бўлса, жуда кўп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар.
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Файрат қилиб ўқинг, ўғлон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Файрат қилиб ўқинг, ўғлон!..

Дарсликда кўплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртақлар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи бўлиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, «Мактаб гулистони», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» каби дарсликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётига пойдевор қўйган эди. Узоқ йиллар қайта-қайта нашр этилган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутаду билиг», Носир Хусравнинг «Саодатнома», Саъ-

дийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Донишнинг «Фарзандларга васият» типдаги ўзига хос тарбиявий асардир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий ва ахлокий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошисида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: «Мен бу асаримни мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улў адабиёт муҳиблари — ахлоқ хаваскорларининг эътиборларига такдим қилдим».

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига бағишланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли хикоялар келтирилади, шеърӣ парчаларда ёки ҳикматли сўзларда «қиссадан хисса» чиқарилади. Ёзувчи бу асарида халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Абдулла Авлонийнинг «Баҳор келди», «Булбул», «Бола ила гул», «Ёлғончи чўпон», «Тулки ила қарға» каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган.

«Мактаб боласи» шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишёкмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўрторининг сўзига қулоқ,
Босди ул ҳам ўқув йўлига оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло,
Чикди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан хисса чиқарар экан, «Яхши билан юрсанг етарсан муродга» ғоясини илгари суради.

Абдулла Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта хисса қўшди. Унинг «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва сиз» пьесалари адабиётимиз тарихида учмас из қолдирди.

Абдулла Авлоний 1934 йилда вафот этган. У маърифатчи, шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мангу сақланиб қолади.

ФАФУР ФУЛОМ (1903—1966)

Оташнафас куйчи Фафур Фулом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг юксалишида муҳим ўрин эгаллайди.

1918 йилда Фафур Фулом 8 ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кириб ўқиди ва 1919 йилдан бошлаб ўқитувчилик ишлари билан шуғуллана бошлади. Ёшларни билим ва маданият кучоғига тортишда у астойдил хизмат қилди. У Тошкентдаги «Урфон» номли мактаб қошидаги боқимсиз болалар уйида тарбиячи ва мудир бўлиб ишлади.

1923 йилдан адабиёт майдонига кадам қўйган Фафур Фулом ўз ижодини болаларга атаб шеър ёзишдан бошлади. У бутун ижоди давомида ёш авлодни унутмади ва унга муносиб адабий мерос қолдирди. Шоирнинг «Мукофот» (1940), «Шеърлар» (1946), «Тонготар қўшиғи» (1949), «Бари сеники» (1953), «Бир гунча очилгунча» (1955), «Сиз менинг ёшлигимсиз» (1958) шеърий тўпламлари; ўрта ва катта ёшдаги болалар учун «Шум бола», «Тирилган мурда» (1934), «Ёдгор» (1935) каби ажойиб асарлари болалар адабиётида муносиб ўрин тутди.

Фафур Фулом «Яша, дейман ўғлим!» шеърисида фан ва техникани эгаллашни ҳавас қилган, қалби қаҳрамонлик руҳи билан тўлиб-тошган, чексиз осмонга учиб, юлдуздан-юлдузга ўтишни орзу қилган замонамизнинг илғор ёш қаҳрамони туйғуларини ўғил мисолида тараннум этади. Шоир болалардаги қаҳрамонликка бўлган зўр ҳавасни сезгирлик билан илғаб олиб, уни мохирлик билан ифодалаб берган. Ота билан боланинг суҳбати шаклида ёзилган бу шеърда ўғилнинг қўрқмаслик ва иродалилиқ хислатлари жонли тафсилот ва образлар орқали очилади. Шеърда болаларнинг ички кечинмалари, характери, ҳамма нарсани билишга бўлган қизиқувчанликлари кулгили усулда, таъсирли ифодаланган.

«Турсунали нега варракдан воз кечди?» шеърида Гафур Гулом техниканинг куч-қудратини кичик ёшдаги болалар савиясига мос воситалар — варрак ва аэроплан орқали кўрсатади. Шоир буни варракнинг кучсизлиги билан аэропланнынг кучлилигини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва жонлантириш усули орқали мохирона кўрса-тишга муваффақ бўлган. Шоир аэропланда тинмай баланд ва узокларга учган қаҳрамон образини чизар экан, болаларда замонамизнинг шундай қаҳрамонига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотади. Шу билан бирга, муаллиф шеърда Ватанимиз қудрати ва гўзаллигини шоирона тасвирлайди, ҳаётда туғилаётган янгиликлар билан болаларни таништиради, буларнинг ҳаммаси ижодий меҳнат орқали яратилганлигини кўйлаб, уларни замонамиз қаҳрамонлари изидан боришга, фаннинг чўққиларини эгаллашга ундайди.

Аэропланнынг учар отга ўхшаб кетиши боланинг ҳаёлига мувофиқ келади. Шоир аэроплан талкинида болани уни миниб олишга, «Фаннинг энг чўққиси»га учуриб олиб боришга чакиради. Бундай ҳавас иштиёқи ёш юракни тўлқинлантиради ва бола самолёт минишга қатъий аҳд қилади.

Шоир «Бари сеники» шеърида юксак ватанпарварлик ғоясини илгари суради. Айни чоқда, ўз халқининг бахтини, гўзал Ватаннинг истиқболини қўйлаган шоир ҳаётга бўлган муҳаббатини Ватанга бўлган муҳаббати туйғуси билан ёнма-ён кўради, болаларга икковини бир бутун ҳолда тушунтиради. Буни шоир бола тилидан қуйидагича ифодалайли:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,
Бодомдай минг кўз билан севар баданим.
Сенсан аввал-охир, сенсан севганим,
Жоним, юрак қоним, хатто шу таним,
Бир бутун холича бари сеники.

«Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...» шеърида Аҳмад образи орқали «Соғлом танда—соғ ақл» мақолидаги мазмунни ўзига хос образли тарзда ёритади. Шоирнинг махорати шундаки, шартлилик асосида Аҳмаднинг тана аъзо-

ларини жонлантиради ва Аҳмад ўз тозалигига бефарк карагач, бу аъзолар мажлис килиб ҳар бири сўзга чиқади ва эгасидан норози эканликларини айтиб, уни танкид қилади. Фафур Фулом докторнинг фойдали маслаҳатларига амал қилган Аҳмаднинг кейинчалик озода, соғлом ва интизомлигина бўлиб қолмай, балки аълочи ўқувчига айланганлигини ишонарли тасвирлайди:

Қўллари ҳам севинчидан чапакда,
Бутун аъзо бир-бирига кумакда.
Энди Аҳмад соғлом, тоза, аълочи
Меъда кучли, тишлари мисли инжу.

Шоир «Нортожининг курак тиши» шеърда ҳам болаларни Нортожи образи орқали тозаликка риоя қилишга ундайди. Кичик китобхон диққатини дастлаб 6 ёшли Нортожининг «...чоллар каби кемшик» эканлигига қаратади:

Олдинги тўртта курак тишининг
Сори йўк — ҳаммаси чирик, дарз кетган.
Баъзиси жуда паст, баъзиси баланд,
Баъзиси лаб юлар — мисли тикан.

«Нортожининг курак тиши»да шоир образли тасвирлар орқали Нортожи характериға хос бўлган эринчоқлик ва ялқовликни, тозаликка риоя қилмаслигини ўзига хос йўсинда фош этади. Хусусан, Нортожи тишининг ковагидан жой олган нарсаларни тасвирлар экан, унинг қулғули ҳолатини «Карнайдай оғзини очиши билан сассиқ хид ҳаммага билиниб кетди», «олдинги курак тишида бир ҳафта бурунги овқат қолдиғи» каби мисралар орқали янада бўрттириб гавдалантиради. Шеърда тозаликка риоя қилмасликнинг зарарли оқибати болаларға ғоят ҳаётий ва характерли мисраларда етказилади.

Фафур Фулом Нортожининг ўз нуксонларини тўғри англаб, тегишли ҳулоса чиқариб, тозаликка риоя қилувчи болага айланганлигини ифодалаб, ибратли ҳулоса чиқаради:

Биласизми, ўртоқлар, бу дори нима?
Бир кути порошок, кичкина чўтка...
Энди Нортожининг тишлари дурдай.

Оғрикни, сасишни билмайди, тоза.
Хар кимки, тишини тозалаб турса,
Жони ором олар, ўзи покиза!

Демак, шоир шеърларидан келиб чиқадиган муҳим хулоса шунчаки баён ёки панд-насихат тарзида эмас, балки жонли тасвир, образли ифода орқали бериладики, бу каби хулосалар кичкинтойлар маънавиятига тезроқ етиб боради.

Шуни таъкидлаш зарурки, Фафур Фулом «Шум бола», «Тирилган мурда», «Ёдгор» асарлари билан болалар адабиёти насрий жанрининг юксалишига ўзининг муносиб улушини қўшди.

Фафур Фуломнинг «Тирилган мурда» асарида жамиятга доғ бўлиб тушадиган дангасалик билан меҳнат ўртасидаги кураш асосида меҳнатнинг тарбияловчи қудрати тасвир этилади. Муаллиф ижодий мақсадини Мамажоннинг бошидан кечирганлари ва унинг ўзи томонидан ёзилган кундалик саҳифалари воситасида, кулгили тарзда хикоя қилади. Асар пролог ва эпилогдан ташқари, олти фаслдан иборат бўлиб, уларда мулла Мамажоннинг 1925 йилдан то 1933 йилгача ўтган даврда бошидан кечирганлари ёзилган. Асарда Ғ. Фулом ўз қахрамонига «сўз» бериб, унинг ўзига хос характери яратди.

Ишёқмаслик ва ялқовликда афсонавий дангасаларни ҳам «бир чўқишда қочирадиган» мулла Мамажоннинг бугунги кунда меҳнаткашларнинг ижобий таъсирида аста-секин ялқовликни ташлаб, илғор меҳнаткашга айланганлигини ҳаётий, типик шароитда, ҳажвий ва кулгили ифодаларга бой лавҳаларда кўрсатилади. Мамажон тимсоли аста-секин ўсиб, изчил характер даражасига кўтарилган.

Адибнинг «Тирилган мурда» асари икки қисмдан иборат. Иккинчи қисмда унинг жамоа ҳўжалигига кириши ва қайта тарбияланиши, фаровон ҳаётга эришиши тасвирланади.

Ёзувчи Мамажоннинг ялқовлиги ва эринчоқлигини чуқурроқ очиш учун, аввал уни «Минг бир кеча» эртақларидаги Абдуганбалнинг ялқовлиги билан таққослайди: «Хўш десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абдуганбал деган бир ялқов йигит ўз онаси қошида яшар экан. Абдуган-

бал хеч кандай иш килмас экан. Онаси топиб келган ов-
катни чайнаб оғзига солса ҳам ютгани эринар экан. Дои-
мо ёнбошлаб ётар экан-у, ўрнидан туришга хафсаласи
келмас экан. Мабодо қўлтигидан кўтариб, тикка турғизиб
қўйсангиз, кадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб кадам
қўйдирган чоғингизда ҳам, оёқлари бир-бировига чали-
шиб йиқилар экан...» Мамажон саргузаштларининг унинг
ўз тилидан сўзлатилиши болаларга асар ғоявий мазмуни-
ни яхши тушунишга ва уларнинг кизиқувчанлигини оши-
ришга хизмат килган.

Мамажон шу қадар ялковки, у отаси экиб кетган ярим
тановча ердаги жўхорини қайириб олишга ва буни пиши-
риб тириклик ўтказишга ҳам эринади. Бу ҳақда унинг ўзи
шундай дейди: «Қаддимни кўтаришдан кўра чолларнинг
қойишларини эшитиш осонроқ кўринар эди».

Ҳатто, юришга ҳам хафсаласи келмаган ялқов Мама-
жон бирданига илғор меҳнаткаш бўлиб қолмайди. Давр
воқелиги, меҳнатнинг шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига
айланиб, ялқовликнинг тағ-томири билан емириб ташла-
ниши Мамажон онгида иллатларни йўқотиб, унинг ўзга-
риб боришида ҳаққоний, аниқ ва ҳаётбахш куч ролини
ўтайди. Мамажонни меҳнатга жалб қилишда яхши
одамларнинг кўрсатган ижобий намуналари Сатторқул
образида мужассамлаштирилади.

«Сатторқул акам қўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Ран-
гинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан,
— деди. Эриниб унинг кетидан кета бошладим. У қўш
хайдади. Мен отбоши етакладим. Шудгор одамлар билан
тўла эди: бириси хайдаётир, бириси мола босаётир, бош-
қалари кетмон чопаётир». Бундай жўшқин ҳаёт, далада-
ги қайноқ меҳнат сурури Мамажонда аста-секин меҳнат-
га ҳавас туйғусини уйғота бошлайди.

Мамажон ялқовликдан, қолоқликдан кутулиб, илғор,
онгли меҳнаткашга айланади. Унинг қайта тарбиялани-
шида жамоа ва эркин меҳнат катта роль ўйнаганлиги
ҳаққоний равишда тасвирлаб берилган. Ёзувчи бу образ
орқали меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради.

Асарнинг тузилиши ўзига хос, кизиқарли, тили равон
ва соддадир. Мамажон тушида кўрган аёл: «Ғунчадай

тугилиб келган кип-кизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдирғочнинг муттасил қанотидай пайваста қора қош, сочларининг учи қўнғирок бойлагандай жингалак, юзлари атиргулга ўхшаган тиник пушти ранг» тарзида чизилган. Шахс тасвирида ёки «гапларим зуваласи пишмаган ҳамирдай уваланиб, тўкилиб кетмоқда эди», каби иборалар асарга зийнат бағишлаган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шеърятнинг жуда кўп дурдоналарини яратган Ғафур Ғулом болаларга ҳам ажойиб асарлар тақдим этди. Унинг болалар учун яратган асарларида ватанпарварлик ва байналмилалик ғоялари, қаҳрамонлик ва жасурлик, ғалабага ишонч оҳанглари янграйди. Шоир «Навқирон наслимиз синов олдида» шеърида ёшларнинг келажагини ифодалаб, уларни эрк ва бахт берган ватанга муносиб кишилар бўлишга чакиради:

Бизнинг ўлкамизда йўқолур офат,
Ўлимни енгилсиз сизлар кандидат...
Эртанинг, эй адиб ва шоирлари,
Кишилиқ руҳининг инженерлари...
Сиз осмон илмини сувдай ичасиз,
Юлдуздан-юлдузга зумда кучасиз...
Аълочи ўғлонлар, аълочи қизлар,
Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоирнинг бу даврда ёзган ноёб ва гўзал асарларидан бири «Сен етим эмассан» шеъридир. Унда одамларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида етим қолган болаларга бўлган ватанпарварлик, қардошлиқ, инсонпарварлик ҳис-туйғулари юксак маҳорат билан тараннум этилади:

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон,
Ватанинг — онанг,
Заминдай вазмин-у,
Меҳнаткаш мушфик
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан.

Бу парчада Ватаннинг муаззамлиги, унинг меҳри дарё кишилари куйма образларда, лўнда, таъсирли ифодаланганлиги ҳар бир мисрада кўриниб турибди. Шоир болаларга етимлик нима эканлигини тушунтираркан. Ўзининг аччиқ етимлик ҳаётини эслаш орқали асарнинг таъсир кучини оширишга эришган:

...Мен етим ўсганман,
Ох, у етимлик...
Вой, бечора жоним.
Десам арзийди.
Бошимни силашга,
Бир меҳрибон кўл.
Бир оғиз ширин суз
Нондек арзанда,
Мен одам эдимку,
Инсон фарзанди...

Бу сатрларда шоир маҳорати аввало етимлик тушунчасига бўлган муносабатида намоён бўлади. Шоир наздида ҳақиқий етимлик фақат ота-онадан жудо бўлишгина эмас, балки Ватан деган, халқ деган тушунчалардан ҳам жудо бўлишдир, деган фалсафада намоён бўлади.

Шоир урушнинг даҳшатли, фожиали воқеаларини гўдақ ҳаёлида гавдалантириб, мана шу ваҳшийликнинг сабабчиси бўлган Гитлерни лаънатлайди:

Сут кўр қилгур, ҳароми,
Гитлер окпадар —
Фарзанднинг қадрини
Каердан билсин?

Шоир шеърда ғалабанинг муқаррарлигини зўр ҳаяжон ва кўтаринки руҳда, образли мисраларда ифода этади:

Тонг якин,
Тонг якин.
Оппок тонг якин...
Улуғ оиланинг
Гўдақ фарзанди,
Билиб қўй энди:
Сен тезда улғайиб,

Олам кезасан...
Хакорат емирилур,
Зулм янчилур,
Жахонда бўлурмиз,
Озод музаффар,
Сен етим эмассан,
Менинг жигарим!

Фафур Фуломнинг бу шеъри ёшларда Ватанга садокат, ватанпарварлик ва байналмилаллик ҳамда босқинчиларга нафрат туйғуларини тарбиялашда катта ахамиятга эга бўлган баркамол асардир.

Урушдан кейинги тинч қурилиш даврида Фафур Фулом болалар учун «Шеърлар» (1946), «Тонготар кўшиғи» (1949), «Бари сеники» (1953), «Бир ғунча очилгунча» (1955), «Сиз менинг ёшлигимсиз» (1958) шеърлар тўплами ва «Менинг ўғригина болам» (1965) воқеи хикоясини яратди.

Фафур Фуломнинг бу давр ижодида болаларнинг ўзига хос орзу-умидлари, юксак маънавий олами, одоб ва ахлоки, ўқиш ва интилишлари асосий мавзуга айланди. Жумладан, шоир «Олтин медал» шеърида ўрта мактабни битираётган ўғил ва кизларга ишонч ва умид кўзи билан қарайди. Уларни келажагимизнинг ишонган кишилари — «замонлар тонгининг чироқлари» деб тасвирлайди:

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг
Минг йилни кўражак қароғларисиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,
Замонлар тонгининг чароғларисиз.

Шоир ўлкамизнинг келгусида янада гуллаб-яшнашини, жахонда тенги йўқ диёрга айланишини орзу қилади ва ёшларни ана шундай Ватанга муносиб фарзанд бўлишга, илм-фанни эгаллашга ундайди. У ёшларнинг илм-фанни ўрганиб камол топишига зўр ишонч билан қарайди.

Фафур Фулом болалар ва ёшларни катталарга, айниқса, ота-онага меҳр-мухаббатли қилиб тарбиялаш мавзусида кўплаб шеърлар яратди. Шулардан бири «Она» шеъридир. Шоир бу шеърида бағри уфқлардан ҳам кенг онанинг лирик образини яратиб, боланинг унга бўлган меҳр-мухаббатини ифода этади.

Шоир болани чакалоклигиданоқ меҳр-муҳаббат билан
асраб, авайлаб, тарбиялаб келган онани таърифлаб, бу
муътабар зотни эъзозлайди.

Ўзинг ахир нимасан,
Қоямисан, тоғмисан?...
Жаҳонмисан, боғмисан?
Рангмисан, қуёшмисан?
Ҳаммасидан улугсан!..

Ҳойнаҳой бир китобсан,
Минглаб қомусдан баланд.
Ҳойнаҳой офтобсан,
Мен эса сенга фарзанд.

Шоир шеърда онага мурожаат этиб, уни қоя, юсак
тоғ, чаман боғ ҳамда қуёшга қиёслайди ва онани улардан
юқори қўяди. Дарҳақиқат, дунёда онадан улуг зот йўқ! У
борлиққа жон бахш этувчи, оламни нурга бурковчи оф-
тоб мисол қадрли, ҳатто ундан ҳам азиздир. Шеър бола-
ларда оналарга чуқур муҳаббат ҳиссини уйғотишда катта
хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, академик шоир Ғафур Ғулом
ўзбек болалар адабиётини юксалтиришга баракали ҳисса
қўшди. У ёшлар учун ёзган асарларида болаларнинг қув-
ноқ ҳаётини юракдан берилиб қуйлади. Унинг асари бо-
лаларни яхши ўқишга, фан асосларини чуқур эгаллаш-
га, замонамизнинг илғор кишилари бўлиб етишишга ча-
қиради.

ОЙБЕК (1905—1968)

Узининг роман ва қиссалари, илмий-назарий, сиёсий, бадий публицистик асарлари, таржималари, ажойиб шеърлари, дostonлари, хикоялари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитган атоқли сўз санъаткорларидан бири Ойбек болалар адабиётига ҳам муносиб ҳисса қўшган улкан адибдир. У яратган шеър ва хикоялар, қисса ва дostonлар болалар маънавиятига самарали таъсир этиб, ёш авлод эстетик дидининг шаклланишида катта роль ўйнамоқда. «Ёш йўлчи» (1925), «Гунафша» (1926), «Болаликни эслаб» (1926), «Шаҳарча болаларига» (1934), «Шоирнинг болалиги» (1937), «Эски ва янги болалик» (1937), «Одобли Турсун», «Аҳмаджон боғбон» (1971) каби шеърӣ китоблари, «Зафар ва Захро» (1953), «Ҳақгўйлар» (1976), «Бобом» (1957) каби дostonлари, «Алишернинг ёшлиги» (1975) қиссаси, «Глобус» (1981) хикоялар тўплами, «Болалик» каби асарлари айниқса характерлидир.

Ёзувчи Ойбекнинг болалиги ҳам барча меҳнаткаш халқ болалари каби кечади. У ёшлиқдан уй-рўзғорга қарашиш, гузардан нарса олиб келиш, сув ташиш, ўтин ёриш, қор кураш каби юмушларни бажаради. Барча болалар каби баҳор вақтларида томма-том ошиб варрак учиради, довучча қоқар, қиш бўлса ошиқ ўйнади, хўроз, тухум ва ит уриштиришларда қатнашар, ёз кунлари онасининг пинжида қариндош-уруғларининг боғларига «меҳмон»га борар, ҳайит, сайил ва бошқа миллий байрам кезларида эса ўзида йўқ севиниб, дор ўйини, халқ қизиқчиликларини, кўнгил очар томошаларни кўришга муяссар бўлар эди. Кейинчалик «Шаҳарча болаларига», «Шоирнинг болалиги» шеърларида шу манзаралар ўз аксини топади.

Ойбекнинг болалар ва ўсмирларга бағишланган шеърӣ асарларида бугунги қайноқ ҳаёт, илм, ҳунар ва меҳнатга бўлган муҳаббат, ватанпарварлик, жамоатчилик, ижтимоий бурчни англаш каби хусусиятлар акс этган.

Бу фазилатлар ўша даврда Ойбек асарларининг етакчи мавзуга айланади.

Шоир ғоявий-бадий кучли шеърлар билан бирга болалар ва ўсмирлар ҳаётини тасвирловчи ҳикоялар ҳам ёзди. 1981 йилда адабнинг «Глобус» номли тўплами боғлиқ чиқди. Бунда Ойбекнинг шу вақтгача эълон қилинмаган «Гулнор опа» (1930 йил), «Фанорчи ота» (1930 йил), «Синган умид» (1930 йил), «Тиллатопар» (1930 йил) ҳикоялари ҳам чоп этилган.

Ойбек кичик ёшдаги мактаб болалари учун Покистон болалари ҳаётдан «Қонли бармоқлар» (1962 йил) ҳикоясини ёзди. Ҳикояда Покистонда тинчлик учун курашувчилардан қандай қасос олинаётганлиги, уларнинг болалари кўчаларга чиқариб ташланаётганлиги, тиланчиликка ва малайликка маҳкум этилаётганлиги ҳикоя қилинади. Ёзувчи бунини асар қаҳрамони тўққиз ёшли Алининг саргузаштлари орқали тасвирлайди.

Ойбек ҳикояда Алиларнинг яшаш шароитини ва қандай кун кечиришини қуйидагича тасвирлайди: «Горишов Лоҳурнинг бағридаги бир даҳа. Лоҳур — қўшиқлар, гуллар диёри. Горишов эса даҳшат! Али бу ҳароба—вайроналар ичида югуради. Кўча, йўлка дейдиган нарсаси йўқ, туташ ҳароба кулбалар. Шундай ҳароба кулбаларнинг бирисидан Али билан онаси, отаси камалгандан сўнг ҳайдалиб, кўчага ташланган эди».

Покистон шаҳарларининг кўча-кўйларида тўда-тўда тиланчи болалар юради. Гадоилар одатда «бахшиш» дейилса, ўзларини томдан ташлаб юборишга тайёр эканлиги ҳикояда бўртиб туради.

Али бир парча нон кидириб, беш-олти кундан буён расталарни кезиб юрганда гулобчи дўкандор уни чақириб «жаҳл аралаш деди, — мана бу яшиқларни бўшат!» ва бунинг эвазига ҳақ тўлашга ваъда қилади. Али «Ростданми?» — деб сўради ва дўкандорнинг «ха» деган товушини эшитгач, бола узун хўрсинди, жилмайди. Қир, қалта кўйлагининг енгларини шимариб, ишга тушди. Али яшиқлардаги синик гулоб шишаларини ташийди: «Синик,

чети учган шишалар ва берахм куёшнинг иссиғи уни хуноб қилар, кичик бармоқлари тилинган, қўллари қон. Аммо оч, тентираб юришдан чарчаган бола бу хизматдан вақти хуш» эди. «Исқирт, жулдур, чўпдай орик болалар боланинг қонаган қўлларига тикилдилар». Болалар Алига кўмак бермоқчи бўлганларида у «рахмат» деб жавоб беради. Али оч-наҳор, бармоқларини шиша синиклари кесиб ачитишига, бир парча нон топишнинг ниҳоятда азоб-укубатлари ва машаққатларига қарамай дўкондор гулобчининг оғир ишини бажаради. Дўкондор «бир қутини очиб, юпқа «чапати» — нонни улоктиради. Али илиб олди, қувониб деди:

— Дарров бориб, аямга бераман, у касал!

— Ая, мен келдим, нон топиб келдим. Туринг нон энг, нон...

Кампир онанинг юзини очди:

— Утди оламдан!

Дард билан, йўқчилик билан, очлик билан, ғам билан хамиша курашган бу ғариб аёлнинг юзида бахтсиз ҳаётнинг энг сўнгги нафасида ўлим билан кураш дахшати кўринар эди».

Бу ҳаётий парча фақат покистонлик Алининг ҳаёти учун хос ходиса бўлибгина қолмай, балки камбағал меҳнаткаш болаларининг ҳаёти учун ҳам типик ҳол эди.

Китобхон Алининг саргузаштлари билан танишар экан, унда оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам маҳрум этилган боланинг аянчли тақдири орқали ёвузликка нисбатан нафрат туйғулари шаклланади.

Муҳими шундаки, ҳаётда доимо ёвузлик билан эзгулик орасида тинимсиз кураш боришини, бу кураш инсонларни улуғ ишларга отлантириши мумкинлигини ҳис қиладилар.

Ойбек буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг болалик йиллари ҳақида ҳикоя қилувчи «Алишернинг ёшлиғи» қиссасини (1967) ёзди.

Улуғ Навоий Ойбекнинг севимли сиймоларидан бири эди. Бу ҳақда адиб мақолаларидан бирида шундай ҳикоя қилади: «Навоий шеърияти ва Навоий образи хамиша кучли бир куёш каби кўнглимни тортар эди. Ўз асарларимда Навоий образини яратишга зўр майл ва истагим бор эди. Ёшлигимдан бери Навоийнинг ўлмас, адабий

шеърларини севиб ўқир эдим, унинг жозибали ғазаллари борган сари кўнглимга сингиб борди, шакл ва мазмунлари юрагимни маст ва мафтун этди... У менинг кўнглимда. ёдимда эди, бутун борлигимни банд этганди. Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари ҳамиша хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл пок, улуғ калбини хис этардим, кўз ўнгимда кўрадим...

Ойбек 1928 йилдан бошлаб Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганишга киришди. У дастлаб, Навоий ижодига доир кўпгина илмий мақолаларни ўқиб ўрганади. Кейинроқ «Навоий», «Гули ва Навоий» дostonларини нашр эттиради. Давлат мукофотига сазовор бўлган «Навоий» романида улуғ шоир ва мутафаккир ҳаётининг камолот даври тасвирланади. Буюк шоирнинг болалиги ҳақидаги қиссасининг ёзилиш тарихини адибнинг рафикаси Зарифа Саидносирова шундай изоҳлайди:

«Алишернинг ёшлигини қаламга олиш нияти адиб қалбида қирқинчи йилларнинг бошларида туғилган бўлиб, «Навоий» романини ёзиш даврида бу иштиёқи янада қучайган эди. Тили, услуби жихатдан мазкур романга яқин бу қисса 1967 йилда тугалланган бўлса-да, ўзига нисбатан ғоятда талабчан адиб, уни қайтадан ишлаш мақсади бўлгани учун эълон қилишга ошиқмади».

«Алишернинг ёшлиги» қиссасида Хиротдаги (тахминан 1447—1452 йиллар) тарихий воқеалар, шахзодаларнинг Шохруҳ вафотидан кейинги ўзаро тахт учун курашлари ва шу даврда ўтган Алишернинг болалик (тўрт ёшдан бошлаб) йиллари ҳақида ҳикоя қилинади. Қиссада Алишер образининг такомили ўша вақтдаги ташқи муҳит воқеалари ва зиддиятлари билан узвий алоқада тасвирланади. Хукмрон доира орасида мавқеи анча баланд бўлган Ғиёсиддин ва Гулбегим беканинг оиладаги самимийликлари, ўзларини сипо ҳам оқилона тутишлари, фарзанди Алишернинг ҳам жисмоний, ҳам ақлий томондан камолотида муҳим роль ўйнаганлиги ҳаққоний тасвирланади.

Ойбек қиссадаги қаҳрамонлар билан ўқувчиларни таништиришда ва Алишер фазилатларининг такомиллашини тасвирлашда Ғиёсиддин кичкина уйдаги меҳмондорчилик лавҳасидан усталик билан фойдаланган. Қисса чарақлаган кенг чорхари меҳмонхонада меҳмонлар, қавм-

қариндош, яқин дўстлар йиғилиб ажойиб суханварлик ва самимий суҳбат тасвири билан бошланади. Ойбек Алишернинг отаси Фиёсиддин Кичкинани камтар, юмшоқ феълли, кўзлари ақлли, калта соқоли ўзига ярашган, жуссаси кичкина, ҳамманинг хурматини ўзига тортган киши сифатида тасвирлайди. Кўпчилик уни Фиёсиддин Кичкина, яқин дўстлари эса кўпинча Кичик баҳодир ҳам дер эдилар. Адиб Малика Гавҳаршод саройига келган меҳмонлар орасида Алишернинг онаси Гулбегим бека ҳам борлигини баён этиб, уни қуйидагича тасвирлайди: «Хушбичим, келишган қоматли, юзлари оппоқ Гулбегимнинг ингичка қошлари ва жилвали меҳр чақнаган қора кўзлари гўзалликнинг энг зўр омили эди. Катта завқ ва дид билан кийинган, йигирма беш ёшлардаги бу жувон йигинларда кўзга дарров ташланар, чеҳраси иссиқ, ёқимли аёл эди». Шундай қилиб Ойбек асарнинг бошидаёқ ўқувчилар диққатини Алишер ота-онасининг ажойиб ёқимли фазилатлари билан таништиришга тортади.

Ойбек ўша даврдаги ижтимоий, сиёсий муҳит ва тахт учун бўлган даҳшатли жанглар манзарасини, ўзининг туркий шеърлари билан машҳур бўлган Қобулий Алишернинг тоғаси эканлигини ҳам ўзаро суҳбат лавҳаси асосида таъсирли баён этади:

«Ҳазрат Улуғбек илм дунёсида мангулик кашф этган мушарраф олимдурлар. Кўнгиллари барча илмларнинг тажассуми бўлмиш бу зот тарихимиз китобида абадий ёрқин юлдуздирлар», деб таърифини келтиради.

Меҳмондорчилик даврасида ёш Алишерга Султон Улуғбекнинг тенгсиз олимлиги ва донишмандлиги, салтанатнинг тадбиркор намояндаси эканлиги маълум бўлади. Алишер унинг бу фазилатларига чуқур муҳаббат билан қарайди.

Ойбек ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ва адабий ҳаёт ҳамда тарихий шахслар характерини болалар ва ўсмирлар ёши ва савиясига мос ҳолда кизиқарли қилиб тасвирлайди. Адиб Алишер онгининг шаклланиши ва тақомлида ота-онаси, Ҳусайн Бойқаро билан ўқиган чоғлари, тоғаси ва бошқалар, айниқса, Улуғбекнинг кашфиётлари ҳақидаги ҳикоялар ижодий мактаб бўлганлигини маҳо-

рат билан тасвирлаган. Меҳмонлар олдига кириб борган ёш Алишернинг катталарга бўлган самимий ҳурматини, шеърни чуқур дид билан тушуна билишини, фаҳм фаросатлилигини Ойбек ҳаққоний тасвирлайди.

Ёш Алишер характеридаги ўзига хос хислатлар унинг болалик чориданоқ намоён бўлган эди. Алишер сиймосига хос бўлган ақллилик, катталарга бўлган самимий ҳурмат, шеърятни нозик ҳис этиш, ғазалларни ғоят маромига етказиб ифодали ўқиш, айниқса, «от чоптиришдан фикр юритиш яхшироқдир чамамда», дея фикр юритиши китобхонда катта таассурот қолдиради.

Алишернинг кейинчалик буюк давлат арбоби, улкан шоир, даражасига етишишида бу каби фазилатларнинг ўзигина етарли асос бўлиб хизмат этмади, албатта.

Ойбек Алишер характерининг шаклланиш жараёни ҳар бир эпизод, штрих, суҳбат, ёрдамчи образ ва қаҳрамонлар муносабати орқали ҳам бадий асослай олган.

Алишернинг ўқишга — мактабга бўлган ҳавасини адиб унинг тилидан: «ов қилмоқ, мерганлик — эрмак нарса, лекин энг зўр зарурият мактабдир. Турмушнинг кўп сирларини мактаб ўргатади», деб унинг илмга бўлган қизиқишини тасвирлайди. Шу билан бирга унинг ота-онаси, кавм-қариндоши ва бошқаларнинг суҳбати, шоирларнинг ғазаллари Алишерга катта таъсир этганини қайд этади.

Алишер ўзи яшаган даврнинг зиддиятларини ҳали ўзи у қадар англаб етмайди. Шунинг учун ҳам Шохруҳнинг Абдулатиф билан, Абдулатифнинг Хонзода бегим ва Гавҳаршод бегим билан Улугбек тўғрисидаги мунозаралари мағзини чақа олмайди. Улугбек тўғрисида порлоқ таассуротга эга бўлган зийрак Алишер Абдулатифнинг ўз отасига қарши гапларидан дастлаб ҳайрон қолади ва иккиланади. Бироқ у шундайлигича қолавермайди.

Алишерга хос фазилатлардан яна бири катталарнинг фикр-мулоҳазаларини синчковлик билан тинглаш, ким ҳақ, ким ноҳақлигини билишга интилишда намоён бўлишидир. Худди шу тариқа ёш Алишер характери аста-секин шакллана боради. Қиссада Алишернинг санъатга бўлган муносабати ҳам ўзига хос лавҳаларда ишонарли акс этади. Хусусан, най парчаси асосида ифодаланган тасвир-

лар бугунги ёш китобхон учун ҳам ибратлидир. Айниқса, Бобонинг «Завқу шавқнинг сири кўп... кўп синадим, угайса билгич, донишманд бўлур. Халитдан тили тангани тешади, кўзларидан кўкрагининг ўтини кўрурман. Ғазаларни завқ билан тинглайдур, чолғуларга ҳаваси баланд» каби фикрлари шу жихатдан ибратлидир.

Алишер характерида даврга муносабатнинг ифода этилишида қишлоқдан келтирилган етти маҳбусни дорга осиш воқеасининг таъсири катта бўлади.

Чорсу майдонидаги одамларнинг кўпчилиги дорга осилаётган кишиларнинг ҳолига ачиниб кўз ёшини тўхтата олмай йиғлаётганидан Алишернинг ҳам хўрлиги келади. Бу ҳолни ёзувчи «...Кўрасизми! Аларнинг ҳолига аҳли шаҳар йиғлашур!.. Алишернинг кўз ёшлари тагин қуйила бошлаган эди», деб тасвирлайди.

Алишер дор, дарра каби жазо турларини фақат эшитган. Бу вазиятни кўргандан кейин шафқатсизлик ва зулмкорлик ҳақидаги тушунчаси кенгая боради. Асарда мазкур воқеа орқали қиз ва йигит муҳаббатининг поймол этилиши, уларнинг севги ва эрк учун кураши халқнинг кўзғолонга бориб боғланиши даврнинг ўзига хос тавсифидир. Шу сингари воқеалар Алишер ҳаётида ўчмас из қолдиради, характерининг чуқурлашишига сабаб бўлади.

Ойбек Алишернинг илм ва адабиётга бўлган интилишини Қуръоннинг маъносини тушунишга уринишини, форс-араб тилларини ўрганишини, туркий (она тили) байт ва ғазалларни маҳорат билан ўқиши ва кўплаб ғазалларни ёд олишини, мақоллар, масаллар, эртақларни севиб мутолаа қилишга ҳаракат қилганлигини тасвирлаш орқали баён этади. Алишер шахзодалар ўртасидаги даҳшатли жанглар, қонли урушлар борган сари зўрайиб бораётганини, ўз замонасининг нотинч воқеаларини, ота ва бола ўртасидаги душманликларни энди чуқурроқ тушуниб, фикр доираси кундан-кунга кенгайиб боради.

Шохруҳ Мирзонинг вафотидан сўнг шахзодалар ўртасидаги ўзаро жанглар кучайиб кетгач, Фиёсиддин Кичкина бир неча яқин қариндошлари билан Ирокқа йўл олади. Йўл азобини тортиб, Ҳиротга етиб борган Фиёсиддин Кичкина шахзодаларнинг ўзаро бўлиб ўтган жанглари билан танишади. У ердаги аҳволни ёзувчи бир чол тилидан хикоя қилади:

«—Хали карабсиз — тахтда Алоуддавла, хали Абдулатиф... хаммаси оч бўридек чор тарафдан ёпишишади. Тож-тахт ғалваси халқнинг тинкасини қуритди. Абулкосим юракли, ўткир одам, эҳтимол замоннинг лойкаси энди чўкса, Ғиёсиддинбек».

Чолнинг хар бир гапи, шахзодаларга берган баҳоси ёш Алишер қалбини ларзага келтиради. Шахзодаларнинг пасткаш, раҳм-шафқатсизликлари унинг нафратини оширади. Машъум тузумга, даврнинг нобоплигига, шахзодаларнинг хаддан зиёда қутуришларига қарши тугён билан улғая бошлайди.

Ойбек бундан беш юз йил илгари яшаган туркий ва форсий халқ тилини, унинг миллий руҳини, бойлигини, сўз ёки иборалар маъносини нозик ҳис этади. Найчи чол образини эслайди. У аслида бечора фақирлар табақасидан, хунари най ясаш ва чалиш. Бобо ҳаётнинг асл маъносини найсиз тасаввур этмайди. Ёш китобхон бу чолнинг гап-сўзларидан, суҳбатларидан унинг касб-хунари найчилик эканини билиб олади. Нутқидаги маъноли, тагдор, аниқ ибораларда эса чолнинг ёши жуда улўғлигини дарров ҳис қилади. «... — Най ўзимизнинг қадимдан қолган чолғу, мунгли, маъюс қалбларнинг фироқи, аламларини қуйлайдур, тўй-базмларда унинг гўзал садоси кўнгулларга завқ тўлдирадур, ажойиб сеҳркор чолғудир най. Алишербекнинг ишқи тушибдими — ўргатурмиз. Ўғлоним хоҳласа балки машҳур мусиқа аҳлидан бўлур... Дилдаги оханг нафас ила найга ўтур... Бармоқлар қуйни пардаларга солиб турадур».

Ойбек бу каби кекса нуронийлар образлари воситасида инсонпарварлик, эзгулик, одамийлик, саҳийлик, ёшларга мухаббат каби ғояларни тарғиб этиб, ўзининг бадий маҳорат эгаси эканлигини яна бир бор намойиш этди.

Алишернинг ҳақиқий инсон бўлиб улғайишида Ғиёсиддин Кичкина, Гулбегим бека, хизматкор бобо, тоғаси Мирсаиднинг маънавий таъсири жуда катта бўлган. Ойбек кассада Алишернинг Туркистон саҳроларини, буюк тоғларини, бу ерда истиқомат қилган халқларнинг урф-одатларини «гўзал, ширин ва рангин» тилларини қаттиқ севиши ва ардоқлашини ишончли қилиб тасвирлай олган.

Ойбекнинг шахс таъсирини яратишдаги маҳорати мазкур асарида ҳам аниқ кўринди. У купинча, аниқ образ ва

кахрамонларнинг ташки киёфасини чизиш оркали уларнинг ижобий ёки салбий, маънавий дунёсини очиб беради.

Бадий тилдаги ва тасвир яратишдаги адиб маҳорати қиссининг халқчиллик руҳини таъминлаган, шу заминда Ойбек «Алишернинг ёшлиги» қиссаси оркали халқимизнинг узок ўтмишдаги ҳаёти ҳақида ҳам ёш китобхон онгида ҳаққоний таассуротлар ҳосил қила олган.

Адибнинг «Болалик» қиссаси автобиографик характерга эга бўлиб, унинг марказида ёш Мусаниннг саргузаштлари ётади.

Муса образининг ҳаётдаги асоси адиб Ойбекнинг ўзидир. Асарда Мусавойнинг етти ёшгача бўлган даврдаги характери шўхлик, тегажонлик, тиниб-тинчимаслик ва ўйинқарокликдан ташқари, очик кўнгил, дангалчи, ўткир зеҳнлилиги Ойбекона тасвирга эга.

Мусавой характерининг шаклланишида оила, ҳаётда кўрган-кечирганлари, кишилар билан суҳбатлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Кексаларнинг хонлар, беклар, бўлислар, бойлар ҳақидаги хотиралари, эшитган халқ эртақлари Мусавойни адолатсизлика ва ноҳақликка нафрат руҳида тарбиялайди, меҳнаткаш халққа меҳр-муҳаббат билан қарашга ўргатади. У ўзи туғилиб ўсган маҳалладаги бозор, расталардаги баззозлар, бақоллар, дўкондорларнинг хатти-ҳаракатларини диққат-этибор билан кузатар экан, уларнинг зикна, ҳасис, чайқовчи, текинхўр ва маккор кишилар эканлигини билиб, қалби ларзага келар эди.

Ойбек Мусавойнинг ўқиш-изланишларига чуқур муҳаббат билан муносабатда бўлади. Унинг ўқишда тиришқоклигини, зеҳнининг ўткирлигини, қўнт билан мутолаа қилишини, арабча сўз ва ибораларнинг қондасини келтириб ёқимли оҳангда талаффуз эта билишини маҳорат билан чизади.

«Болалик» қиссасида Турғун, Аъзам, Аҳмад, Қодир, Ҳожи, Собир каби Мусавойнинг тенгқурлари ва ўртолларининг образлари ҳам берилган. Уларнинг ҳар бири ўз шахсий қиёфаларига эга. Қодир кўринишдан мўмин-қобилга ўхшаб туюлса-да, аммо жаҳлдор. Аҳмад ошиқбоз, тентакрок, Ҳожи мардикорнинг ўғли қувгина, Собир кичкина бўлса ҳам пишиқкина. Уларнинг турмуш тарзи турлича. Каттароқ болалар ошиқ, чиллак ўйнайдилар, кичик болалар эса тол новдаларидан от қилиб минадилар. Бу

борада Турғун образи феъли атворидаги сергаплик, тоқат-сизлик, шартакилик билан бирмунча ажралиб туради.

Ойбек ўша давр ташвишлари болалар ҳаёти ва тақдирида ҳам маълум даражада акс этганлигини маҳорат билан тасвирлайди.

Ойбек ижодида «Зафар ва Захро» достони етакчи ўринда турали. Бу дoston Покистондаги деҳкон ва ишчи oilалари, уларнинг болаларининг оғир ва азоб-укубатларга тўла ҳаёти ҳақидадир. Бундай оғир, машаққатли турмуш лавҳалари бадий воситалар ёрдамида лирик-эпик шаклда ёрқин гавдаланади. Дoston қаҳрамонлари катта заминдорларга кул бўлишга мажбур этилган деҳкон боласи Зафар, онаси билан кўчага улоқтириб ташланган ишчи қизи Заҳродир.

Шоир болалар ва уларнинг oilалари бошига тушган бахтсизлик ва кулфатларни ифодалаш орқали болаларнинг онги ва қалбида содир бўлган ўзгаришларни турли тасвирий воситалар асосида аста-секин оча боради, эркин, бахтли, озод ҳаёт йўлини тасвирлайди. Китобхон дostonнинг бошидаёқ Зафар мусибати мисолида покистонлик болаларнинг аянчли ҳаёти билан яқиндан танишади:

Зафар аста тентирайди, ёнса-да кун,
Ёши ўнда, жингалак соч, кўзи туйғун.
Эғнидадир парча латта, кир ва ямок,
Товонларин туёклаган қизгин тупрок.
Орик, кучсиз кўлда чўлтоқ супурги бор,
Бошида гўнг сават, тентирар, битган мадор.

Дostonда қашшок деҳкон oilасининг фожиали ҳаёти, солиқ тўловчиларнинг кўрс-қўполлиги-ю зolimлиги, бойнинг раҳмсиз ҳамда қувлиги зафарлар oilаси мисолида кўрсатилади. Йўқчилик, ночорлик боис Зафар кишлоқ бойининг қули — югурдагига айланади.

Зафар шу тарика ёш бўлишига қарамай кўп оғир кунларни бошидан кечиради. Шоир Зафар образи мисолида боланинг қалбида зolim бойларга, ҳадсиз зулмга қарши нафрати тобора қучайиб борганини кўрсатади. Зафар қанчалик оғир ҳаёт қанғалига тушмасин, унда озодликка, бахтиёр ҳаётга эришиш умиди сира сўнмайди.

Ойбек Зафар ва Захролар ўртасидаги самимий дўстлик ришталарини, оғир ҳаётга, зулмга бўлган чексиз нафратларини хилма-хил ҳаётӣй бўёқларда гавдалантиради.

Достонда катталар образи ҳам берилган. Жумладан, Захронинг отаси «инглизга, ҳамма бойга душман» бўлгани учун қамалган, Захро икки укаси ва онаси билан ётоқдан қувилган. Бу икки тақдир орқали ижодкор Покистондаги миллионларча бошпанасиз аҳоли қисматини поэтик умумлаштиришга ҳаракат қилади. Захро «жин кўчалар» орқасида жойлашган парашют фабрикасининг икки юздан ортиқ ишчи оилалари мухитида, «шамол кирмай, қилча ҳам қуёш тушмас, ғор сингари қоронғу, қора хунук бир уй»да яшайди. Унинг оиласи қанчалик машаққатли ҳаёт кечирмасин, қиз хотирасида отасининг айтган ҳақ сўзлари жонланади, озод меҳнат, ҳамма нарсага халқ ҳўжайинлик қилган, бахтиёрлик ато этилган, халқлар дўстлиги равнақ топган бир мамлакат ҳаётини ҳаёлидан асло нари кетказа олмайди:

«Биласанми, бир мамлакат дунёда бор,
Унда барча тенг ва эркин, ҳам бахтиёр.
Унда этар идорани ишчи-деҳқон,
У мамлакат олтин, халқлар бахтли ҳар он...
У мамлакат ишчи-деҳқон учун азиз,
Чин қурашиб шундай бахтни топармиз биз.
Қизим, ёнсин юрагингда умид-юлдуз,
Биз ҳам бир кун қайғуларни унутармиз!»

Достон ниҳоясида Покистон меҳнаткашлари ҳам чи-накам озодликка ва тўла мустақилликка фақат қураш йўли билан эришиши мумкинлиги ўзига хос йўсинда ифода этилади:

Эрк, ҳақиқат инсонлари айлар кўмак,
Тинчлик учун қурашчилар сенга керак.
Покистоннинг болалари — етгай муддат —
Сизни эркли, бахтли ҳаёт кучгай албат!

Хулоса қилиб айтганда, Ойбек юқоридаги каби асарлари билан ўзбек болалар адабиётининг шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшди. У ўзининг бундай асарлари билан болалар адабиётининг севимли куйчисига айланиб қолди.

УЙҒУН (1905—1990)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшган калам соҳибларидан бири Уйғундир. Унинг кичкинтойларга бағишлаб яратган «Қорбобо», «Ҳаля», «Баҳор ва мен», «Икки она» ва бошқа шеърӣ тўпламлари болалар адабиётда етакчи ўринда туради. Шоир болаларга атаб ёзган барча катта-кичик шеърларида ўқимишли, она-Ватан ва меҳнатни жон-дилдан севган чин дўст, ростгўй, софдил болаларнинг ҳис-туйғуларини ифодалайди, ёшларнинг Ватанимизнинг гўзал табиати, бойликлари ва кишиларимизнинг ажойиб фазилатлари билан таништирадӣ.

Шоир болаларга бағишлаб ёзган барча шеърларида мавзунӣ ўзига ҳос жиҳатдан акс эттиришга ҳаракат қилади. Шоирларимиз томонидан куйланган она-Ватан мавзуинӣ ўзига ҳос тарзда ифода этади. Шу жиҳатдан унинг «Икки она» шеърӣ характерлидир. Шеър қаҳрамонининг икки онаси бор: бири унга оқ сут берган; иккинчиси эса ўз бағрида авайлаб парвариш қилган. Иккала онаси ҳам азиз, муқаддас ва мўътабар. Бири — унинг туккан меҳрибон онаси бўлса, иккинчиси — жонажон ватани. Лирик қаҳрамон ана шу бир-биридан мўътабар икки онаси билан ғурурланади, фахрланади. Ўзини боккан, тарбиялаган бу икки она олдида бир умр қарздор. Зарур бўлиб қолса улар учун қурбон бўлишга ҳам тайёр:

Бири туккан онамдир,

Иккинчиси ҳур Ватан,

Иккисига баробар

Қурбон бўлсин жону тан.

Уйғун болалар адабиётда ватанпарварлик тўғрисида кўплаб шеърлар ёзган шоир сифтида эъзозланади. Масалан, «Менинг акам», «Чегарачи», «Садокат соқчилари» каби асарлари бунга мисол бўла олади. Бу шеърларда чегара соқчиларининг ўз постларида сергак туриб, уни қўриқлаётганини ва жангчиларнинг Ватан олдидаги қаҳра-

монликларини тасвирлаш орқали болаларни харбий ватанпарварлик руҳида тарбиялайди.

Болаларнинг она-Ватан олдйдаги муқаддас бурчи, фидойилиги, эътиқоди ва садоқати шоирнинг «Қасос» (1944) асарида янада чуқур ифодасини топган. Асарда муқаддас Ватан, душманга нисбатан нафрат, ғалабага комил ишонч ғояси ифодаланади.

Шоирнинг «Қизалокнинг ўлими», «Ўғирланган ҳусн», «Инсон» каби бир қатор шеърларида мудҳиш уруш даҳшатлари ва ёш гўдаклар тақдири ҳақида ёзилган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашистлар томонидан қанчадан-қанча шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди, кишилар жанг майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлди, неча-неча бегуноҳ гўдаклар ота-онасидан тирик етим қолди, қанчалари фашист газандаларининг қўлида ҳалок бўлди.

«Қизалокнинг ўлими»да ана шундай мудҳиш ва фожиаали кўринишлардан бири қуйидагича тасвирланади:

Қаранг, бу манзара нақадар мудҳиш.

Тилка-тилка бўлинган юрак бурдаси:

Жонсиз онасининг қонли кўксига

Ётар чақалокнинг кичик мурдаси.

Пахтадай юзлари... жажжи қўллари...

Уйғун табиат ва фасллар куйчиси сифатида эъзозланади. Серқуёш Ўзбекистоннинг бир-биридан ажойиб фаслларининг ўзига хос фазилатлари, ҳосияти, жозибаси шоирнинг «Баҳор», «Баҳор ҳақида», «Куз келди», «Қор», «Ёз», «Қорбобо» каби қатор асарларида зўр хаяжон билан куйланади. Уйғун фаслларнинг ўзига хос бетакрор сирларини болаларга турли усуллар билан уларнинг ёши, савиясига мос ҳолда содда, ихчам ва жозибали мисраларда ифодалаб беради. Уларни ҳаётдаги турли-туман муаммолар билан таништиради, фасллар шоирнинг ниятини амалга оширишда бир восита саналади. Шоир фасллар ва уларга хос бўлган ўйинлардан ўз қаҳрамони — болаларнинг руҳиятини очиш ва уларнинг характерини кўрсатишда унумли фойдаланади. Мана, унинг «Фасллар» шеъри:

Йилимизнинг салмоқдор иши

Тўрт фаслга текис бўлинар:

Қиш тайёрлар, баҳор экади,

Куз йиғади, ёз тарбиялар.

Шоир ҳар фаслнинг хислати ва фазилати инсон меҳ-
нати билан гўзал эканлигини «Баҳор» шеърисида яхшиги-
на тасвирлаб беради:

Богбон чиқар боғига,
Чўпон кетар тоғига.
Бол арилар гувиллаб,
Қўнар гул япровига...
Сувлар шилдираб оқар,
Қўшиғи дилга ёқар.
Бизга шодлик келтирдинг,
Салом сенга, гул баҳор.

Болалар учун турли-туман қушларнинг учиб келиши
ҳам, дала ва қирларнинг гул ва майсага бурканиши ҳам,
ранг-баранг жониворларнинг пайдо бўлиши ҳам номаъ-
лумдек кўринган бу ҳодисаларни уларга тушунтирмоқчи
бўлган фикрини, ғоясини кўп ҳолларда баҳор билан боғ-
лиқ ҳодисалар орқали тасвирлайди. Бу борада «Гул утқаз-
дим боғимга», «Қушлар келди», «Бойчечак», «Булбулга»,
«Лайлак» каби шеърлари характерлидир.

Шоир қушларга аталган шеърларида болаларни қуш-
лар оламига олиб киради, қушлар баҳор элчиси эканли-
ги, қушлар билан олам янада гўзаллашиб яшнаши, улар-
нинг сайраши болаларга завқ-шавқ бағишлашини жози-
бали мисраларда тараннум этади.

Уйғун қиш фасли ҳақида ҳам анчагина бадий пишиқ
шеърлар ёзган. Болалар ҳамма фаслларни, жумладан, қиш-
ни ҳам жуда севадилар. Чунки бу даврда болалар ўйнай-
диган ўйиннинг турлари кўпаяди. Айниқса, болаларнинг
энг севимли арча байрамлари ҳам қишда бўлади. Ҳар бир
бола учун арча байрамида иштирок этиш бир олам қувонч
бағишлайди. Шунинг учун шоирларимиз болаларга атаб
ёзган асарларида арча, қорбобо, яхмалак, чана учиш, қор
ўйинини завқ билан тасвирлайдилар. Уйғуннинг «Қиш»,
«Қорбобо», «Арча», «Холик кўрқоқ», «Янги йил қўшиғи»
каби шеърларида ҳам қиш фасли ўзининг бутун гўзалли-
ги билан намоён бўлади.

Уйғун адабиётимизда табиат манзараси тасвирининг
мохир устаси сифатида танилган. Бу унинг болалар учун

ёзган шеърларида ҳам яккол кўринади. Шоир «Баҳор» шеърида:

Осмон тиник кўк шоҳи,
Оқ булут кезар гоҳи,
Гулларга кўмилади
Кандак ўрикнинг шоҳи,—

деб Ватанимиз хуснига хусн қўшаётган баҳор гўзаллигини тараннум этади ва болалар қалбида шодлик ҳисларини кўзғатади, меҳнатга бўлган ғайратини янада оширади:

Сувлар шилдираб оқар,
Қушиғи дилга ёқар.
Бизга шодлик келтирдинг,
Салом сенга, гул баҳор!

Уйғуннинг мактабгача таълим ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган шеърларидан бири «Лайлак»дир. Шоир:

Лайлак келди ёз бўлди,
Каноти қоғоз бўлди, —

деб уни ёз элчиси эканини болаларга соддагина тушунтиради ва лайлак келиши билан болалардаги табассум, шодлик ҳисларини таъсирли ифодалайди. Шоир болаларга лайлакнинг бутун қиёфасини қуйидагича чизишга интилади:

Лайлакнинг бўйи новча,
Тумшуғи бор тарновча
Лапанглайди учганда,
Уясидан кучганда.
Узун экан оёғи,
Худди чолнинг таёғи,
Каноти ола экан,
Сайрашга бало экан.

Кичик мактаб ёшидаги болалар кўпгина нарса-ҳодисаларни тушунавермайдилар, лекин уларни билишга, тушунишга қизиқадилар. Уйғуннинг «Лайлак», «Гулдор капалак», «Бойчечак», «Қушлар келди» каби шеърлари шу жиҳатдан характерлидир. Шоирнинг бу каби шеърлари

кичкинтойларни паррандалар, усимликлар ҳаёти билан таништиради.

Шоирнинг «Гулдор капалак» шеъри бу жиҳатдан таҳсинга лойик. Аҳмад даста-даста гуллар териб, дўстларимни хурсанд қилай, деб боққа киради. Аммо у ўзига нота-ниш ходисага дуч келганидан хайратга тушади:

Узаман деб кўл чўзувди
Гул тўсатдан учиб кетди.
Аввалига шошиб қолди.
Аҳмад бирдан чўчиб кетди.

Шоир Аҳмад узмоқчи бўлган «гулнинг учиб кетганида» болада туғилган ҳаяжон ва ички ҳолатидаги ўзгариш-ни жуда усталик билан ифодалаб, китобхонда ёқимли рухий кечинма уйғотади. Кейинчалик шоир бу воқеанинг сабабини болага тушунтириб беради:

Кейин билса, гул дегани —
Гул эмас, бўлак экан.
Чўп бошига қўниб турган
Гулдор капалак экан.

Шоир «Бойчечак», «Қушлар келди» шеърларида табиатнинг ажойиб гўзаллигини тасвирлаб, болаларга Ватан ва унинг табиатига муҳаббат туйғусини сингдиради:

— Йўқ, бойчечак, сендан асло қўлмаймиз.
Хотиржам бўл, сени сира қўлмаймиз.
Хавас билан юзларингга қараймиз.
Бизлар сени қўриқлашга яраймиз.
Шафқат билан бошларинг силаймиз.
Сенга узоқ умр тилаймиз.

Уйғун болаларнинг табиат гўзаллигига бўлган муҳаббатини уларнинг паррандаларга бўлган меҳридан ажратиб қарамайди:

Қушларим, ҳой қушларим,
Қаноти қумушларим,
Меҳмон бўлиб қолингиз,
Боримда дам олингиз.

Шоир болаларнинг кушларга бўлган меҳрибонлигини «қаноти кумушларим» деб эркалашида кўрсатса, уларни энг азиз меҳмон сифатида улуғлайди.

Шоир ўзининг кўпгина шеърларида ҳар фаслнинг ўзига хос гаштини шоирона тараннум этади. Ёзнинг тўқин-пишиқчилигини («Ёз»), кўркам, чамандай оромгоҳларда кувнаб дам олаётган бахтиёр ёшларни («Лагерда»), қуёш нурида, сув қўйнида яйраб-ййраб сузиб юрган шўх болаларни («Сув кучоғида») қаламга олиб, уларнинг севинчли кайфиятлари оркали ёзнинг нақадар нашъали эканлигини ёзади. Бундан ташқари, шоир ёзнинг гаштини унумли меҳнатда деб ҳисоблайди. Бу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, Уйғуннинг «Хандалак», «Ишқомда узум пишди», «Теримчи қиз қўшиғи» шеърлари ўзбек болалар адабиётида алоҳида аҳамиятга эга.

Шоир «Хандалак» шеърида хандалакнинг шакли ва рангини: «Усти йўл-йўл, сариқ-кўк беқасамга ўхшайди» деб бола кўз олдида тасвирлаш билан бирга унинг тилни ёрар ширинлигини ҳам моҳирона ифодалайди. Айни чоқда, ширин-шакар хандалакни, «шарбатларга тўлиб» тошган узумларни етиштирган бободехқон меҳнатига болаларда муҳаббат уйғотади ва бундай меҳнатнинг роҳатини тўлқинланиб қўйлайди:

Олиб келиб сўйганда

Шарбати оқиб кетди.

Еган чоғда меваси

Жуда ҳам ёқиб кетди.

Шунда тоза севиндим,

Ёзда қилган ишимга,

Уни қанд, асал қилган

Яхши парваришимга...

Уйғун ижодида фольклор мотивлари яққол сезилиб туради. Унинг Навоий, Гулханий, Ҳамза асарларидан таъсирланган ва халқ оғзаки ижодидан руҳланган ҳолда яратган «Ёлғончининг жазоси» эртак-достони ёш китобхонлар муҳаббатини аллақачон қозонгандир.

Гарчанд бу асарнинг сюжет чизиги «Шер ва дуррож»-га ўхшаб кетса-да, дostonда бутунлай бошқа воқеа, бошқа образлар талкин этилади. Унинг асосий образларидан бири — Холвой ёлғончи, ҳасис бой тимсолида гавдаланади. У бойлик кетидан қувган кимса. Шунинг учун ҳам «ишонмасдан чўпонга, ўзи боқарди қўйни».

Холвой қўй бокиб юриб, бир куни саҳарда жуда зерикади, нима қиларини билмай, одамларни синаб кўрмоқчи бўлади:

— Дод келинлар, келинлар!

Юғуринлар, елинлар!

Қўйимга тегди бўри,

Қуриди қўйнинг шўри!

— дея овози борича бакиради, додлайди. Одамлар ширин уйқуларини бузиб, «қўлга таёқ олишиб, чопиб, чарчаб, толишиб», ёрдамга етиб келадилар. Лекин бой қувончини сезган оломон ундан каттиқ ранжийди. Холвой халқ қаҳр-ғазабига дучор бўлади, ўзига ишончини йўқотади. Бошқа куни қўйларига чиндан ҳам бўри текканда ҳар қанча бакириб-чакирмасин, ҳеч ким ёрдамга келмайди.

Бўрилар, ҳатто, бойнинг ўзини ҳам еб қўйишига оз қолади. Алданган халқ эртаси куни бу воқеани кўриб, Холвойга ачинмайди.

Аксинча:

Зарарларинг кўп бўпти,

Ажаб бўпти, хўп бўпти!

Ёлғончига шу сазо,

Шунга лойик жазо!

— деб таъна тошини ёғдиради.

Хуллас, Уйғуннинг болаларга атаб ёзган асарлари улар характери, орзу-умидлари, кизикишларини ўзида мужассам этиши билан қадрли.

ҲАМИД ОЛИМЖОН (1909—1944)

Ҳамид Олимжон ўзбек болалар адабиётини ривожлантиришга баракали ҳисса қўшган ўлкан истеъодлардан биридир. У «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» каби эртак-дostonлари, «Болалик», «Ҳулкарнинг шеъри», «Самолёт», «Лола», «Ватан», «Она ва ўғил», «Зафар достони», «Жангчи Турсун» ва бошқа асарлари билан ўзбек болалар адабиётининг хазинасига муҳим ҳисса қўшди.

«Ҳамид Олимжон ёшлигида соғлом, шўх, зийрак» (Сарвар Азимов), интилувчан бола бўлган. У хозирги болаларнинг келажакдаги порлок ҳаётини шўх, кувнок руҳда куйлайди.

Бўлажак шоир Ҳамид Олимжон Жиззахдаги Наримонов номли мактабни тамомлагач, Самарқанд педагогика билим юртига кириб, ўқишни давом эттирди. Ҳаёт тириш-кок ва кунт билан ўқиган Ҳ. Олимжон давр ҳаёти ва интилишларини куйидагича шеърга солади:

Кунлар ўтди.
Шаҳар бизни
Олов қўзди,
Темир танли
От билан
Кукрагига чақирди...
Ёш кўнгиллар,
Поёни йўқ ҳисларни,
Йўлга сепиб,
Сўнг завқларга толдилар,
Йиллар учиб кетдилар,
Кўп баҳорлар
Канот ёзиб,
Тилакларга етдилар...

Шеърда болаларга хос интилиш, орзу-умидлар, келажакка бўлган ишонч туйғулари образли мисраларда табиий ва самимий ҳолда намоён бўлади. Шоир турли ҳаётий, ҳаққоний тафсилотларда, бой ифода воситаларида болаликка хос хусусиятларни ҳаёт завқли мадҳ этади.

Шоир «Хулкарнинг шеъри» асарини кизи Хулкарга бағишлайди. Хулкар образида кичкинтойларнинг ажойиб фазилятларини тасвирлайди. Шунга кўра, асар умумлашма мохиятга эга.

Шеърда Хулкар «Мехнат узра қаноти»ни ёзиб, «Оқ кушларнинг ўлкасида юриш»ни истайди. Бирок бунга осонлик билан эришиб бўлмайди, албатта. Бунинг учун кунт ва чидам билан ўқиш, илм-фан чўққиларини эгаллаш, тер тукиб меҳнат қилиш талаб қилинади. Шоир ўз жажжи қахрамони олдига ана шундай муҳим, масъулиятли вазифаларни қўяди. Бу билан бола тарбиясида ўзининг масъулиятини чуқур ҳис этган олижаноб ота — тарбиячи образи кўз олдимизда яққол гавдаланади.

Шеърда шоир Хулкар тақдири мисолида болаларнинг ёрқин келажаги ҳақидаги юксак мақсадни ифода этади:

Тўшаб алвон-алвон гиламлар.
Сенинг билан яшасин баҳор.
Сенинг билан хуш бўлсин дамлар.
Сенга доим шодлик бўлсин ёр.
Сени кўрса очилсин гуллар,
Сени кўрса ёнсин булбуллар.
Сени кўрган бари топсин жон.
Сен юрган ер кўрмасин хазон.

Шоирнинг «Лола» шеъри мактабгача таълим ёшидаги болаларга бағишланган. Бу шеърда ҳам «Хулкарнинг шеъри»даги сингари шоир мақсади тўла мужассам этилган. Шоир миллионлаб жажжи қизларнинг она-Ватан қучоғида қувноқ ҳаёт кечириши ҳақидаги орзусини Лола тими солида ифодалайди. Шоир Лола яшаётган Ватанни гулга тўла бир бўстон сифатида таърифлайди:

Лола бокчага чикиб,
Кечга қадар гул терди.
Этак-этак тўплади,
Хар кунгидан мўл терди.
Сочига гул боғлади,
Чаккасига тақди гул,
Елкаларидан ташлаб
Гулга қўмилди буткул.

Ҳақиқатан ҳам бу ёшдаги болалар гул-лолаларга ўхшаши, уларга худди гулларга ўхшатиб эҳтиётлик ва меҳрибонлик билан муомалада бўлиш зарурлиги таъкидланади. Шоир шеърни бекорга «Лола» деб номламаган. Бу маълум рамзийлик касб этади. Ҳар бир бола ўзига хос гулдир. Шоир ифода этаётган ушбу ғояни ҳаётий эпизод — лоланинг гулзорда гул-лолаларга ўралганини ихчам чизиш орқали тасвирлайди. Айни чоқда, шеър китобхонда табиат гузаллигига, она-Ватанга муҳаббат ҳисларини уйғотади.

Озод, эркин она-Ватанимизни жондан севган, эъзозлаган Ҳамид Олимжон «Ватан» шеърисида мамлакатимизнинг тенги йўқ куч ва қудратга эгаллигини, шу Ватаннинг фарзанди бўлганлигидан беҳад хурсандлигини ғоявий-бадий юксак мисраларда беради:

Шодлигим кўкка сиғмас,
Битмас бахтим бор маним,
Мени бахтиёр қилган
Шу енгилмас Ватаним.

Шоир боладаги она-Ватан билан фахрланиш сабабларини ҳам зўр эҳтирос билан чизади:

Душманга омон бермас
Ҳар бир аскар отган ўқ.
Дунёда меникидай
Қатта ва зўр Ватан йўқ.
Ёвнинг ўқи ҳеч қачон
Аскардан ўтмайди.
Нишон олса осмонни,
Самолётда етмайди.

Албатта, бу мисраларда, шоир ишлатаётган муболағаларда ёш қаҳрамоннинг орзу-умидлари, тасаввурлари мужассам этилган. Одатда, болалар ўзлари меҳр қўйган нарсаларни «ўтда ёнмас, сувга ботмас» ҳолда қўришни орзу қиладилар. Шоир болаларга ҳос шу хусусиятлардан усталик билан фойдаланиб, уларда Ватандан фахрланиш туйғуларини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Ҳамид Олимжоннинг болалар учун ёзган шеърларининг деярли ҳаммаси ҳажм жиҳатидан ихчам, болаларбоп, ғоявий-бадий жиҳатдан мукаммалдир. Шоир шеър-

лари болаларга тез ва осонлик билан сингади. Содда ва ихчам мисралар, ўйноки, жўшқин қофиялар, образли ифода-лар, бадий тасвирилар, характерли, болаларбоп парчалар шеърларнинг қимматини оширади, кичкинтойларнинг тез ёдлаб олишларига имконият яратади.

Ҳамид Олимжон болалар учун ёзган шеърларида турли тасвирий воситалар, ажойиб ўхшатиш, сифатлаш ва истиораларни моҳирлик билан қўллайдики, булар асарнинг ғоявий-бадий мукамаллигини таъминлабгина қолмай, китобхонларнинг сўз бойлигини, нутқини бойитади, уларда эстетик завқ-шавқ уйғотади.

Шоир болалигиданоқ халқ оғзаки ижоди намуналаридан баҳраманд бўлди. Эртақлар оламига уни бувиси олиб кирди. Буни шоир шундай хотирлайди:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Қўп эртақ эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим...
Бувимнинг ҳар қиссаси,
Ҳар бир қилган хиссаси
Фикримни тортар эди,
Ҳавасим ортар эди.
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим.
Сеза олардим кучин,
Қўпи ёлғон қўпи чин.

Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижодининг энг нодир асарлари, улардаги халқ донишмандлигининг ажойиб фазилатлари шоирни ўзига тортган, завқини оширган, адабиётга ҳавас уйғотган, бадият оламига киришига катта таъсир этган. Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди асарлари таъсирида «Ойгул билан Бахтиёр» (1937), «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» (1939) каби ажойиб дostonларини яратган.

Халқ оғзаки ижоди бўлмиш «Маликаи Ҳуснобод» эртаги асосида яратилган «Ойгул билан Бахтиёр»да шоир ватанни севиш, зулмга қарши ғазаб-нафрат билан курашни тарғиб қилади. Ботирлик, мақсадга эришиш йўлида саботли бўлишга ёш китобхонни даъват этади. Мақсадни ифодалаш учун шоир дostonда яхшилик билан ёмонликни, адолат билан зулмни, гўзаллик билан худбинлик дунёсини қарама-қарши қўяди. Бу ғоялар бир томондан Ой-

гул, Дархон, Тарлон образлари, иккинчи томондан, Жамбил ва Журжон хонлари образлари оркали ёритилади.

Халқ эртагидан фарқли равишда дostonда меҳнаткашларнинг озодлик учун қаҳрамонларча олиб борган кураши, уларнинг енгилмас иродаси ифода этилади:

Бирови ушлаб косов
Саваларди келса ёв.
Болтаси бор бирининг —
Ўлим келмас унга тенг.
Агар дуч келса шу чок,
Ағдарарди бўлса тоғ.

Асарда халқ кураши ва қўзғолони Дархон билан унинг кизи Ойгул бошчилигида намоён бўлади. Ойгул фақат гўзаллиги билангина эмас, балки жасур, меҳнаткаш, иродали, ақлли, халқпарвар, тадбирли аёл тимсоли сифатида ҳам чинакам халқ қаҳрамони даражасига кўтарилади ва ўқувчида унга нисбатан чуқур муҳаббат уйғотади. Ойгул образи золимларга нисбатан ғазабкор, подшоларнинг молу дунёсидан кўра озодликни афзал кўрувчи, соф виждонли камбағал аёл тимсолидир.

Шоир халқнинг енгилмаслигини ўтга солса куймайди, қилич солса ўтмайди, милтиқ ўки тешмайди, сувга солса чўкмайди каби халқчил ибораларда болаларга тушунарли ва қизиқарли тарзда ифодалайди. Бунинг Ойгулнинг сандиқ билан сувда оққанда, Жайхун балиқ ютганда ҳам тирик қолиши воқеаларида кўриш мумкин.

Ойгул кишини молу дунёсига қараб эмас, балки унинг ҳақиқий инсоний фазилатларига қараб севади. Шунинг учун у хон ва подшодан кўра «қиличдай ўткир», аммо камбағал Бахтиёрни севади, унинг оиласига ғамхўрлик қилади, меҳнаткаш халқни оғир, машаққатли ҳаётдан қутқариб, озод, бахтли ҳаётга эриштиришда, «янги бир дунё» яратишда Ойгул халққа раҳбарлик қилади. Эзилган меҳнаткашлар Ойгулнинг яхши ниятларини қўллаб, уни амалга оширишга киришадилар. Натижада улар:

Болаларга саройлар,
Гўзал, озода жойлар,
Ҳар қадамда бир бўстон,
Ҳар ерда бир гулистон, —

яратадилар.

Шоир Ойгулни ўз эл-юртини чин дилдан севган, мамлакат ободончилиги учун тинмай курашган ватанпарвар ва халқпарвар аёл сифатида улуғлайди, зотан, унинг раҳбарлигида, кўпчилиكنинг кучи билан камбағал ва қўлларнинг ватани — Сусамбил «жаннатга тенг ўлка бўлди». Камбағалларни ва уларнинг болаларини озод, бахтиёр ҳаётга эриштиришда халққа раҳбарлик қилгани учун Ойгулни эл жондан севади.

Асарда Ойгул шахсий қиёфада гавдалантирилади: у душманга нисбатан қаҳр-ғазаби кайнаб тошган, яхшиликка яхшилик қайтаришни ўзи учун бир бахт деб биладиган шахс ва ҳарбий таълимни жуда пухта эгаллаган жасур, қаҳрамон аёл сифатида ҳам халққа ардоқли. Бу жихатдан у китобхонга жасур аёл — халқ қаҳрамони Тўмарисни эслатади.

Шоир Ойгулнинг ватанга ва халққа қилган зўр хизматлари учун уни қанча-қанча эл севганлигини тасвирлар экан, унинг гўзал ва ёқимли тасвирини маҳорат билан чизиб, китобхоннинг меҳр-муҳаббатини яна бир бор оширади.

Ойгул туриши билан
Сарой чараклаб кетди.
Ҳамма ёқ бўлиб равшан.
Уйлар яраклаб кетди.
Ой деганда юзи бор,
Кун деганда кўзи бор,
Бир гўзал киз қаршида
Бебаҳо эди жуда.
Қалдирғоч қошларидан,
Тўниб қарашларидан
Ҳаёт сочилар эди,
Гуллар очилар эди...
Ой деганда юзи бор,
Кун деганда кўзи бор,
Гўзал, доно Ойгулни, —
Бу барно баҳор гулни
Эл севар эди жондан.

«Ойгул билан Бахтиёр»да кекса Дарҳон образи ҳам диққатга сазовордир. Дарҳон жабр-зулмга қарши озод-

лик учун кураш олиб борган исёнчиларнинг бошлиғидир. У зўр иродали, зулмга ва ноҳақ қон тўкишга қарши курашувчи исёнкор сифатида тасвирланган. Шоир унга хос исёнкорлик сабабларини шундай шоирона тасвирлайди:

Дархон сўз бошлаб деди:

«Мен ва қизимдан бошқа

Ўлмаган қул қолмади,

Кириб шунчалик ёшга

Кўрмовдим шунча қонни,

Шунча зору фиғонни.

Эл хону монин буткул

Сен ўт ёқиб этдинг қул.

Сендай қонхўр золимдан

Қолмасин деб бирор зот,

Бош кўтардик, зулмдан,

Бўлмоқчи эдик озод».

Бу мисраларда шоир Дархон исёнчининг сабабини баён этибгина қолмай, Жамбил хонининг золимлигини ҳам фош этиб ташлайди, беҳисоб гуноҳсиз кишилар қонининг тўкилишига сабабчи бўлган хонга нисбатан китобхонларнинг нафратини оширади.

Хон Дархонни ўлимга маҳкум этган чоғда ҳам, у ўз мақсадидан қайтмайди, келажакка, озодликка катта умид билан қарайди:

...Лекин бу гал бўлмади,

Аммо тилак ўлмади:

Бир кун сани йиқармиз

Ва қабрга тикиармиз.

Камбағалларнинг бахтга эришиши, юртга бош бўлиб, уни обод қилиши ва тинчликни сақлаш ғоясини шоир Бахтиёр образи орқали ифодалайди.

Асарда Бахтиёр образи халқ қаҳрамонларига хос хусусиятларга эга шахс сифатида тасвирланади. Шоир уни «Чинордай қоматдор», «Кўкраги офтобни яширган», «Қиличдай ўткир, Рустам каби зўр» каби эпитетлар билан гавдалантиради.

Шу тариқа Ойгул ва Бахтиёр — оддий меҳнаткаш халқ вакиллари — халқ озодлиги курашчилари даражасига кўтарилади.

Асарда Ойгул ва Бахтиёр бошчилигида ўз бахтига эришган, мақсадига етган меҳнаткаш халқ вакиллари ҳам кўрсатилади. Шоир меҳнаткашларни ҳамиша эзиб, хўрлаб келган, ватанни харобага айлантирган хон ва подшоларнинг ёвузлигини ҳам мохирона фош этган.

«Тани заҳарга ботган Жамбилнинг золим хони» шулардан биридир. Жамбил элининг хони Дархонни ўлдиргач, Ойгулга «менга хотин бўлурсан» деганда, Ойгул:

Такдим ёр бўлса-ю,
Фурсат кулай келса-ю,
Сени агар ўлдирсам,
Танангга ханжар урсам,
Дунёда энг бахтиёр,
Одам бўлардим, номдор, —

дея ғазаб билан унга тик қарайди.

Шоир «кутуриб қаҳри келди, илондай қаҳри келди» каби аниқ ўхшатишлар орқали хоннинг золимлигини яна ҳам яққолроқ кўрсатади.

Ҳамид Олимжон бу дostonни ёзишда халқ оғзаки ижодининг энг яхши анъаналаридан усталик билан фойдаланган. Шунинг учун шоир эртақдаги парчаларга ижодий ёндашиб, бир қатор образларни (масалан, кул Тарлон образи) ҳам киритади. Айни чоқда, асарда халқ — буюк кучдир, деган мазмун етакчилик қилади. Асар ғоявий-бадий жиҳатдан ниҳоятда мукамал. Достонда хилма-хил манзаралар, чуқур ички кечинмалар кенг лирик-эпик тарзда кўрсатилган.

Ҳамид Олимжоннинг ғоявий-бадий жиҳатдан баркомол бу дostonи болаларни ватанпарвар, қаҳрамон, жасур, ўз халқига содиқ қилиб ўстиришда катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Ўзбекистон маданияти, адабиёти ва унинг энг муҳим қисми бўлган болалар адабиётининг юксалишига катта хисса қўшган шоир Ҳамид Олимжон болаларнинг ҳам сеvimли шоири бўлиб қолди.

ЗАФАР ДИЁР (1912—1946)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётини Зафар Диёрсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг шеър, кўшик, достон, ҳикоя ва пьесалари ёш китобхонга катта эстетик завқшавқ бағишлаб келмокда. Катта истеъдод эгаси Зафар Диёр 1912 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст тумани, Самсоктепа қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. 1916 йилда Зафарлар оиласи Тошкент шаҳрига кўчиб келади. Зафарнинг отаси далада, онаси эса босмахонада меҳнат қиладилар.

1927 йилда Зафар тўлиқсиз ўрта мактабни битиради ва Самарқанддаги Наримонов номли педагогика техникумига ўқишга киради. Техникумда кўпроқ илм-фан сирларидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қиладди. Унинг дастлабки шеърӣ машқлари билим юрти деворӣ рўзномаси саҳифаларида кўрина бошлайди.

Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошларида унинг ёшлар газета ва журналларида илк шеърлари чоп этила бошланди. Зафар Диёрнинг биринчи шеъри ёш шоирларнинг «Қурилиш куйлари» деган тўпламида босилиб чиқди. Кўп ўтмай, унинг биринчи шеърлар тўлами ҳам «Кўшиқлар» номи билан 1933 йилда нашр этилди.

Ёш шоир 1933 йилда билим юртини муваффақиятли битиргач, ўқитувчи бўлиб ишлай бошлади. Бу ҳол унинг мактаб ва болалар ҳаёти билан яқиндан танишишида, ёш авлод ҳаёти ҳақида ёзадиган асарларининг ҳаётӣ, пухта бўлишида ижобӣ роль ўйнайди. Унинг бундай руҳдаги шеър, ҳикоя ва очерклари 1928 йилдан бошлаб матбуот саҳифаларида тез-тез босилиб турди.

1934 йилда Зафар Диёр Самарқанддан Тошкентга кайтади ва ҳозирги «Тонг юлдузи» газетасида адабий ходим, кейинроқ рўзноманинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шу билан бирга у ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига кириб, ўқишни давом эттиради. Ўзбек ҳамда қардош халқлар ёзувчиларининг асарларини кунт билан ўрганади. Зафар Диёр кичкинтойлар учун шеърлар ёзар экан, изланиш, ўқиш,

ўрганиш зарурлигини дилдан ҳис этади. «Болалар учун асар ёзишни мен ўзим учун жуда қийин ва масъулиятли вазифа деб биламан. Бу масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқиш учун тинмай ижодий изланишдаман».

Ўша йиллари газетада Зафар Диёр билан бирга ишлаган ёзувчи Ҳаким Назир ўз эсдаликларида шундай ёзади: «Мен Зафарни ўйласам уни нукул шод-хуррам болалар куршовида, кувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър дурдоналари ёғилаётгандай кўраман. Чинданам у болаларга жуда яқин эди. Мактаблар ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот бўлар, ёш китобхонларга янги-янги шеърларини болаларча мулойим, содда, ширали овоз билан ўқиб берар, айрим шеърларини ёддан жуда ўхшатиб декламация қилар, болаларга ҳам шеър ўқитиб эшитарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари билан болалар кўригидан яхши ўтганини, қайси шеърини кўпроқ севиб қолганларини кўрар, болаларга ёқтириш учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фаҳмлаб оларди. «Биз болаларга нукул ўргатибгина қолмай, улардан ўрганиб ҳам туришимиз керак», дерди.

Зафар Диёр 1935 йилда дастлабки машҳур асарларидан бири бўлган «Машинист» достонини яратди. Достондаги Ашур образи бахтиёр ёшларнинг фазилатларини умумлаштиришга бағишланган.

Мактабда ўқиш Ашурни ҳунарли қилиш билан бирга, унинг онги ва тушунчасини ҳам ўстиради. У Ватанга садоқатли, ҳар доим олға интилувчи илғор ёшлардан бири бўлиб етишади. Шунинг учун дoston қаҳрамони ўз умрини Ватан йўлига тикишга тайёр туради:

Севинаман, ҳали ёшман, кўп яшайман

Бу ўлканинг саодати — бахти учун.

Яна ўқиб, яна қулиб кўп яшайман

Шу кўпларнинг бири бўлиб ўлкам учун.

Ха! Мамлакат шундай ваъда берай сенга:

Бутун умрим сенинг порлоқ ҳаётиңга!

Асар ёшларнинг илм-фанга, касб-ҳунарга, она-Ватанга муҳаббат, садоқат руҳи билан сугорилган.

Зафар Диёрнинг ўттизинчи йиллар ижоди ватанпарварлик, байналмилаллик ва меҳнатсеварлик туйғулари-

ни акс эттирувчи асарларининг кўплиги билан характерлидир. Бу хил асарлар ёшлар характерини шакллантиришда, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта роль ўйнаб келмоқда.

Шоир ижодидаги муҳим мавзулардан бири инсон ва табиат муносабати мавзусидир. Шу жиҳатдан унинг «Тантана» шеърлар тўплами (1938)даги кўплаб шеърлари характерлидир. «Бинафша», «Навбахор», «Кушлар ҳақида қўшиқ», «Капалак» сингари шеърлари ҳам шулар жумласига киради.

Ранг-баранг гулларни, турли-туман қушларни севган шоир болалар руҳиятини чуқур таҳлил этиб, уларни ҳам она табиатни севишга ва парвариш қилишга руҳлантиради, ёшларни меҳнатдан завқланишга ўргатади. Шоир болаларда қушларга муҳаббат ҳиссини уйғота оладиган қувноқ вазн, ўйноқи мисралар яратди. Шоир шу мақсадда сўзларнинг хилма-хил такроридан, мисраларни эса Маяковскийчасига тизиб, тасвирнинг оҳангдорлик жарангини, кучини янада оширади:

Хой қушлар,
кушлар,
кушлар,
Қанот қокиб келинглар,
саъва,
майна,
булбуллар
Сизга термулар кўзлар...
Бизга ортик ёқади
Қувноқ қўшиқ — куйингиз!

(«Кушлар ҳақида қўшиқ»).

Шоир болаларнинг табиат ходисаларига, ҳашарот-у жониворларга, айниқса, капалакка қизиқишини, меҳр-муҳаббатини кичкинтойларга хос сўз ва оҳангда ифода-лаб, ҳаётга диққат-эътиборини оширади, кучли завқ уйғотади, капалак образи орқали китобхонда инсоний туйғуларни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Уч, уча бер, уча бер,
Гўзал борчам — гулшанда.

Сира озор бермайман.
Севгим, фикрим ҳам санда.
Капалакжон, капалак;
Дўст бўлайлик иккимиз,
Тўхта, сўзлайин андек!

(«Капалак»).

Зафар Диёрнинг «Бинафша» шеърини ёддан билмаган ўқувчи бўлмаса керак. Шеър ўзининг равон ўкилиши, кофияларининг жарангдорлиги билан ўқувчини ўзига тортади:

Бинафшахон, бинафша.
Кулишларинг чиройли;
Богимизда очилиб,
Туришларинг чиройли.

Шоирнинг «Мамлакат», «Казбек», «Тилсиз ўрток», «Мадриддан келган меҳмон» каби шеър ва дostonлари шоир ижодининг ҳар тарафлама юксалишидан далолат берувчи лирик-эпик асарлардир.

Зафар Диёр болаларнинг хатти-харакатларини, орзу-интилишларини яхши билади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, унинг «Кел, учайлик шимолга» шеъри ғоят характерлидир. Бунда шоир «Қуёш тушмайдиган» кутбни бориб кўришни орзу қилган боланинг лирик образини гавдалантиради. Ёш боланинг мурғак хаёли шимолий кутбни бориб кўришни, ундаги ҳодисалар билан танишишни хоҳлайди. Шоир лирик қаҳрамоннинг улуғ мақсадларга эришиш учун фан ва техника асосларини амалда эгаллаши кераклигини чуқур англайди. Бунини шоир моделча яшаш жараёнида кичик ёшдаги болаларнинг руҳиятига мос, содда ҳолда тушунтиради ва уларда катта ишларга — қаҳрамонликка ҳавас уйғотади:

Ёш бўлсам ҳам майлига
Қанот бoғлаб учайин;
Муз саҳроси Қутбнинг
Сирия мен ҳам очайин.
Ҳой, суюкли моделчам,

Тайёرمىсан сафарга?
Фикрим сенда хамиша,
Кел, учайлик Шимолга!

Шоир довурак учувчиларнинг тарихда биринчи бўлиб кутб йўлини очганлиги билан болаларни таништириб, уларни чкаловлар каби мард учувчи бўлишга ундайди.

Шу нарса характерлики, шеърда Зафар Диёр болаларнинг янгиликка интилиши ва кизиқишини қизғин қўллаб-қувватлайди, улардаги олий хис-туйғуларни ўстиришга, ватанпарварлик хисларини таркиб топтиришга ёрдам беради. Шоир бундай юксак туйғуларни бадиий содда, таъсирчан ва мазмундор мисралар билан ифода-лайди:

Бутун дунё англасин
«Бир моделист кепти, —деб
Янги авлод байровин
Кутб узра тикди, —деб».

Шеър боланинг келажакда орзу-умидига эришишига бўлган зўр ишонч билан тугайди. Бу асар болаларни илм ва ҳунарга мухаббат, тинмай олға интилишга чакирик руҳида тарбиялаши жихатидан катта аҳамиятга эга.

Замондошларимизнинг янги кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш, мўл-кўл ҳосил олиш ва қишлоқларни ободонлаштириш ишида олиб бораётган курашлари «Юксак тоғ, кенг ўтлок ва мард ўрток ҳақида кисса» достонида очиб берилган.

Зафар Диёр дostonда сахро-чўллардаги шамолнинг ваҳимаси ва унинг аянчли тасвирини чизиб, китобхон диққатини асарга жалб қилади. Достон эртак шаклида, болаларбop усулда ёзилган. Шоир сахроларнинг «Қашқир каби увилловчи», «Бойкуш каби хувловчи» даҳшатли шамоллари одам—табиат душмани эканини образли мисраларда ёритади. Бундан кейин шоир ҳаётни гўзал, сахро-чўлларни обод қилишда сувнинг қадрини жуда яхши билган кенг ўтлоқни жонлантириб сўзлатади ва у ерларда «гул ҳаёт» куриш ғоясини олға суради. Кенг ўтлок юксак тоққа мурожаат қилади:

Не бўлармиш бизнинг ҳам
Кўксимиздан кетса ғам.
Бу ғам сувсиз кетмайди.
Сувсиз яра битмайди...
Мен сувингдан куч олсам,
Тентак елдан ўч олсам,
Ўзоқ йиллар ҳурланган,
Қақраб тошга айланган
Кўксим бўларди обод.
Бошланарди гул ҳаёт...
Талабимга еткур тоғ,
Бер сувингдан, жон ўрток!

Юксак тоғ ҳам чорасизликдан ўз дардини — сувни
кенг ўтлоққа элтиб беролмаслигини ўқинч ва алам билан
сўзлайди.

Шоир энди болалар фикрини бошқа нарсага — дунёда
онгга, қудратга эга бўлган инсон ва унинг таърифига бу-
ради. Зафар Диёр инсоннинг куч-қудратини содда, маз-
мунли, ширали, болалар калбига тез етадиган иборалар-
да ифодалаган:

Бу мардлик ва маҳорат,
Бу куч-қувват, жасорат
Инсонларга йўлдошдир,
Уларга хос қўлдошдир.
Бутун борлик — табиат
(Бу сўзларим ҳақиқат)
Бўйсунажак инсонга
Гул тутажак ул жонга.

Шоир инсоннинг ақл-заковати, куч-қудрати ҳақида
фикрлар экан муболағага зўр беради, инсонни ҳатто, та-
биатни ҳам ўзига бўйсундирувчи куч сифатида таъриф
этади. Албатта, бу фикрлар турғунлик даврининг оқиба-
тидир. Негаки, «Сирдарёнинг жиловланиши» бугунги кун-
да халқимизга қимматга тушмоқда. Бир сўз билан айтган-
да, табиат инсонларнинг бошбошдоқлик ҳатти-ҳаракат-
лари учун шафқатсиз ўч олмоқда. Бундан бу асар мутлақо
кераксиз ёки зарарли асар экан, деган хулосага келмас-
лик зарур. Асар китобхонларни меҳнатсеварликка, яра-

тувчиликка, табиат билан инсон муносабатида мухаббат туйғулари бўлиши лозимлигига ундайди. Бу фикрини ифода этишда шоир янги усул — тоғ ва ўтлоқларни жоңлантиришдан фойдаланади:

— Хой, мард ўрток, мард ўрток...

Қара канча кенг ўтлок
Сувсизликдан дили дор,
Унинг охин ўчириб,
Чаманзорга айлантир,
Мангуликка шодлантир.

Достонда шу тариқа халқимизнинг азалий орзуси — чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантириш орзуси ўзининг бадий ифодасини топган.

Зафар Диёр достоннинг ғоявий-бадий мукамаллиги учун қаттиқ ижодий меҳнат қилган. Асарнинг композицион тузилиши халқ эртақларига яқинлиги билан характерлидир. Шоир асарнинг сеҳрли, романтик, яъни ғоят таъсирчан, ўқимишли бўлишини таъминлаш учун содда, ажойиб бадий-тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган. Кенг ўтлок, саҳро, чўлларнинг сувга ташналиги ва унинг орзуси ҳақидаги «Битта тўйиб сув ич-сак», «Сув бер, менга сув бергин», «Кўксимдан сўнг гул тергин»; саҳро ва унинг шамоли тўғрисидаги «Энг ғазабли, энг ўчли, харсанг тошдай қотаман, мисдек қизиб ётаман»; давр кишиларининг куч-қудратига оид «Чинордек зўр қомади, Гўрўғлидек савлати» каби тасвирий воситаларга бой мисралар фикримизнинг далилидир.

Бу асар ёш китобхонларни меҳнатга мухаббат руҳида тарбиялаши билан муҳимдир.

Зафар Диёрнинг кўпгина асарлари меҳнат мавзуга бағишланган. Ана шундай асарларидан бири «Кичкина боғбон ҳақида достон»дир. Достонда болалар ва ёшлар дов-дарахтларни экиш, парвариш қилишга чақирилиб, меҳнат завқи ва аҳамияти куйланади. Бу ғоя Шотурсун образи орқали ифодаланади. Кичик қаҳрамон отаси билан биргалашиб мевали дарахтларни парвариш қилишга, «Қўлда кичик кетмон» билан боғларни яшнатишга меҳр қўйиб, меҳнатда ўзини кўрсатади.

Зўр ғайрат ва катта иштиёқ билан ишга киришган Шотурсуннинг ўзи парвариш қилиб юрган бир туп олмаси барвақт пишиб, мўл-кўл ҳосил беради. Бола бир йили ялқовликка берилиб, олмага карамай қўяди. Шоирнинг маҳорати шундаки, олмани жонлантириб унинг сўзлари орқали болаларга ибрат бўладиган фикрни айтади:

— Бу йил эса Шотурсун
Ғайратинг йўқ унчалик;
Берилмассан деб эдим
Ялқовликка бунчалик.
Ахволимни сўрмадинг,
Оқламадинг танамни;
Қурт-кумурсқа талайди,
Эртадан кеч мевамни.

Олманинг бундай аянчли ахволи Шотурсунга каттик таъсир қилади ва у ўз хато-камчиликларини тўла англайди. Олманинг тилидан айтилган, «Иш ёқмасга, ялқовга мен ҳам энди душманман» деб, ғайрат билан иш олиб боради. Зафар Диёр ўқувчида Шотурсунга нисбатан меҳр уйғотади, ундан ўрнат олишга чакиради.

Зафар Диёрнинг учинчи тўплами 1939 йилда «Шеърлар» номи билан босилиб чикди. Унинг бу тўплами мавзу жихатидан болаларбоплиги, қизиқарли мазмун ва образли ифодалари билан ажралиб туради. Бу эса Зафар Диёрнинг ижод сирларини тобора мукамал эгаллаб бораётганини, болалар ва ёшлар ҳаётини яхши ўрганиб, улар учун пухта, баркамол асарлар яратиш йўлида тинмай ижодий меҳнат қилаётганини кўрсатади.

Тўпламдаги «Амударё бўйида» шеърисида шоир ўлка чегарачиларининг лирик образини маҳорат билан чизган. Шеърда болаларни чегара соқчиларининг ҳаёти, уларнинг масъулиятли ва фахрли бурчи билан таништиради.

«Қутб қўшиғи» шеърисида эса шоир олам яратилгандан буён ҳеч ким бориб кўрмаган қутбни эгаллаган бугунги кишиларнинг жасорат-у куч-қудратини зўр муҳаббат билан қуйлайди.

Зафар Диёр кўп шеърларида ватанпарварлик, ватанга муҳаббат ғояларини илгари суради. Буларни ватаннинг

муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундайди. Бунинг учун уларга билим манбаи бўлган китобни севиб, фан асослари-ни чуқур эгаллашлари зарурлигини уктиради. Бу ғояни «Китоб, менинг дўстимсан» шеърида шундай тасвирлайди:

Варакласам бир бошдан
Кувнаб баҳрим очилур,
Олтин ҳарф-сўзлардан
Тотли маъно сочилур.
Шунинг учун дейманки:
Китоб, менинг дўстимсан!

Зафар Диёр китобнинг моҳиятини болалар онгига осон сингдиришда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдалана олган. Шоир китобни бола тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар саҳифанг мен учун
Бир хикоят сўзлайди,
— Ўқиб, одам бўлгин, — деб
Яхши ният кўзлайди.

Шоир китоб боланинг энг яқин, меҳрибон дўсти, ғамхўр ўртоғи деб кўрсатгач, уни жон-дилдан севган боланинг жонли киёфасини чизади:

Сени жондан севаман,
Мени тилга ўргатдинг,
Ҳадя қилиб илм-фан,
Ёруғ йўллар кўрсатдинг.

Шоир китобнинг моҳиятини болаларга чуқурроқ англатишда, уни таъсирчан қилиб гавдалантиришда: «Бахтим кулар китобдан», «Кувнаб бахтим очилур», «Ёш ўйноқи кўзларим шуур олар китобдан» каби истиораларни ишлатиб, шеърнинг бадий таъсирчанлигини янада оширган.

Зафар Диёр иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳозирги «Ўзбекистон овози» газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Айни чоқда, у тинмай, самарали ижод этди. Шоирнинг «Ғунчалар», «Серқуёш ўлка», «Она қўшиғи», «Бизнинг оила», «Қаҳрамон», «Танкист», «Улуғ байрам», «Қурол беринг менга ҳам», «Қаҳрамоннинг келиши», «Биз яшамок истаймиз», «Қўриқчиликда» сингари жанговар шеърлари шу йилларда яратилган.

Зафар Диёр бахтли болаларнинг гўзал боғлардан, чаманзорлардан, ранг-баранг гуллардан, бахордан олган кувончини «Бахор келди», «Орзу», «Қалдирғоч», «Қушлар хақида кўшиқ», «Бинафша» каби шеърларида содда, равон тилда, оҳангдор, енгил кофияли, ўйноки мисраларда шоирона талқин этади ва улар қалбида ҳаётга меҳр уйғотади.

Зафар Диёр бугунги ўзбек болалар драматургияси тараққиётига ҳам баракали ҳисса қўшди. У болалар ҳаёти хақида «Бахтли ёшлик», «Ёш ватанпарварлар», «Омонат», «Уч оғайни» каби қатор драмалар ёзди.

Ўзбек болалар насрини ривожлантиришга ҳам Зафар Диёр ўз ҳиссасини қўшган ёзувчилардан. Унинг «Жўнатиш», «Чўпон кизи», «Ножўяликлар» каби хикоялари шулар жумласидандир.

Зафар Диёр болалар адабиётининг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У болаларнинг талаб-эҳтиёжлари ҳамда орзу-тилакларини, турмушини, руҳиятини пухта билганлиги учун болаларнинг ёшига, онг-тушунчасига мослаб, ғоявий-бадий жихатдан пишиқ асарлар яратди.

Зафар Диёр турли ёшдаги болаларнинг тилини яхши ўрганиб, улар учун содда, равон, ширали тилда, ўйноки вазнларда оҳангдор, таъсирчан шеърлар ёзди.

Шоир ўзининг кўшиқ ва шеърларида ҳамда бошқа асарларида ёш китобхонларни улуғ юртимизнинг беҳисоб бойликлари билан фахрланишга, келгусида яхши ҳаёт бунёд этишлари учун астойдил курашувчи, онгли, маданиятли, ватанпарвар кишилар бўлиб етишишлари учун аъло баҳолар билан ўқишга чақиради. У ёш авлодни меҳнатга муҳаббат билан қарашга, ростгўй ва интизомли бўлишга ундади, уларда ватанпарварлик, дўстлик туйғуларини ўстиришга катта эътибор берди. Унинг асарлари давр болалари ва ёшлари учун завқ бағишлади, уларни ўқиш-ўрганиш ва камол топиш учун курашга руҳлантирди.

Ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига шеър ва кўшиқ, дoston ва эртаклари билан жуда катта ҳисса қўшган Зафар Диёрнинг асарларини болалар ҳамон севиб ўқийдилар ва юксак кадрлайдилар.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907—1997)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеърятининг тараққиётида Қуддус Муҳаммадийнинг роли катта.

Қуддус Муҳаммадий 1907 йилда Тошкент шаҳрида меҳнаткаш деҳқон оиласида дунёга келди. Бўлажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдурахмонбеков анча саводли киши эди. У дастлабки маълумотни отасидан олди.

1925 йилда отаси вафот этгач, Қуддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сўнгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қ. Муҳаммадийнинг биринчи шеъри «Чувалачи» майдонга келади ва бу ерда чиқадиган «Қуёш» номли деворий газетада босилиб чиқади.

Шу илк машқларидаёқ бўлажак шоирнинг нафосат оламини кузатиш ва бадий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади.

У етти йиллик мактабни муваффақиятли тамомлаб, Тошкент қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлайди. Унинг «Тонг ўйини», «Паранжи», «Аҳмад ва асалари», «Селекция станцияси» номли шеърлари вақтли матбуотда босилиб чиқади.

1931 йилдан Қ. Муҳаммадий мактабда ботаника ўқитувчиси бўлиб ишлайди, шу билан бирга Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетида ўқий бошлади.

Болалар уйидаги ва университетдаги ҳаёт, меҳрибон мураббий ва муаллимларнинг ғамхўрликлари Қ. Муҳаммадий қалбида бир умр ўчмас из қолдиради. Бу ердаги ўзаро дўстлик бўлажак шоир қалбини тоғдек кўтариб юборади.

Қуддус Муҳаммадий Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғуломларни ўзи учун устоз деб билган, улардан ўрганган, улар билан доимо ижодий мулоқотда бўлган. Илк шеърларидан бири «Тонг ўйини» орқали улкан адиб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъдодли болалар шоирини ҳамиша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мушоира бўлади. Мушоирага раислик қилаётган Ҳамид Олимжон шеър ўқиш навбатини Қ. Муҳаммадийга беради. Қ. Муҳаммадий завқ билан «Саъва сайраркан» шеърини ўқийди. Қ. Муҳаммадийнинг ижодий қобилиятини пайкаган Ҳ. Олимжон шеър тугаши билан уни ёнига чақиртиради. Качондан бери шеър ёзишини, қаерда ишлашини суриштириб, шеър маъкул тушганини айтади. Сўнг болалар учун шеърларнинг камлиги ҳақида тўхталиб, мана шундай ажойиб шеърларни кўпроқ ёзишни таъкидлайди.

Қ. Муҳаммадий ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири ҳозиржавобликдир. Шоир асарларида она-Ватанга муҳаббат, аъло ўқиш, хулқ-одобда бошқаларга намуна бўлишга даъват этиш, фан ва техникани ўрганиш муаммолари асосий мавзулардан ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Қуддус Муҳаммадий Ислом шоирга адабий котиблик қилади. Бу ерда у халқ оғзаки ижоди намуналари билан яқиндан танишади. Ислом шоирдан кўп нарсаларни ўрганади.

Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1946 йилда «Ўқувчига эсдалик» номи билан босилиб чиқади. Шундан кейин унинг 60 дан зиёдрок турли ном ва тиллардаги китоблари босилиб чиқди.

Қуддус Муҳаммадий доимо зарур мавзуларда асарлар яратиб келди. Ҳар бир шеърни кундалик ҳаётимиздан олиб ёзди. Ёзганда ҳам қизиқ ёзди, қизгин ёзди, соз ёзди. Болаларни ўқишга, ҳунар ўрганишга, одобли бўлишга, меҳнатга чақирди, қизиқтирди, ёрдам берди. Буни шоирнинг «Ўқувчига эсдалик» шеърида кўриш мумкин. Асарда мактаб ўқувчисининг маънавий қиёфаси ва вазифаларига муфассал тўхталиб, ўқиш, билим ўрганиш зарурлигини таъкидлайди:

Бўлай десанг боғбон,
Ё Ватанга посбон.
Ё осмонда учувчи,
Ё денгизда сузувчи,
Нимани қилсанг тилак,
Барига ўқиш керак.

Санъаткорнинг қайси туркумда яратган асарини олманг, барчасида ҳаётбахш рух, даъваткорлик, болани ни-магадир чорлаш, яхшилик, аъло ўқиш, ахлоқ-одобли бўлишда бошқаларга ўрнак кўрсатиш, кушлар ва жониворларга меҳрибон бўлишдек ибратомуз маъно ва мазмун ётади.

Шоир ўқувчи болалар ҳаётининг фақат энг муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган масалаларинигина қаламга олди ва уларни бадий жихатдан ёрқин ва ифодали қилиб тасвирлашга уринди. Бу эса у томонидан ишлатилган тасвирлаш воситаларининг нақадар ўринли ва мазмундорлигини тасдиқлайди, образли ибора энг қисқа ифодали ва мазмундор ибора эканини исботлайди.

Қуддус Муҳаммадий софдил, аълочи ўқувчи болаларни самимий севади, ўз шеърларида бундай болаларни мақтайди. «Аълочи Содик», «Синов», «Менинг орзум», «Бизнинг уйда», «Яша, Омон!», «Беш», «Солижоннинг дарсхонаси» ва бошқа шеърлари аълочи ўқувчилар ҳақида яратилганлиги билан муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Шоир бу шеърлари орқали аъло ўқиш, тинмай меҳнат қилиш билангина илм-фан сирларини эгаллаш мумкинлигини болалар қўлоғига қуяди.

Қ. Муҳаммадий ижодининг яна бир муҳим қирраси сатирик ва юмористик асарлари билан боғлиқ. «Номсиз эркатойлар ҳақида», «Дум», «Аҳмаджонга уят», «Лапашанг», «Равшанжоннинг қўли тилга кирди» каби кўплаб шеърларида болалар характеридаги ярамас одатлар аёвсиз танқид қилинади. Айниқса, шоирнинг «Дум» шеъри шу жихатдан характерлидир. Улгурмовчи, уйга берилган вазифани тайёрламай «дум» билан юрувчи ўқувчилар ҳақида наср ва назмда ёзилган кўпгина асарларни биламиз. Аммо Қ. Муҳаммадий «дум»чилар устидан қулиш учун мутлақо янги сўз ва образ топган.

Шеър қувноқ мисралардан ташкил топган бўлиб, болаларнинг руҳига, педагогик-руҳий хусусиятига мос тушади:

Бир мактабда гап миш-миш
Турғуннинг думи бормиш.

Дум билан юриш инсон шаънига ярашмаслиги, иккичи, колок, ишѐкмас Турғунларнинг бундай ярамас думдан кутулиб кетиши зарурлиги асарнинг мантикий хулосасидир.

Шоир ижодига назар ташласак, меҳнатга муҳаббат мавзуи алоҳида ўрин тутилиши айтиш мумкин. «Бобомнинг меҳнати», «ГЭС қурилиши», «Мироб», «Бу бинони ким курган?», «Этик», «Мадраим пайвандчи», «Мамажон шофёр» ва бошқа шу каби шеърларида меҳнат симфонияси жаранглаб туради. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, меҳнат аҳлини севиш, уларнинг бунёдкор фаолиятларини қадрлаш биринчи ўринда тасвирланади.

«Этик» шеърининг қахрамони Солижон деган бола. У ҳали кичкинтой бўлишига қарамасдан мушоҳадаси ўткир, одобли. У «Ўрдак бурунли кавказча этигига гард юктирмайди». Шунга кўра уни олифта бола экан, деб ўйлаш ҳам мумкин.

Шоир Солижон билан унинг этиги орасидаги муноза-рага диққатни қаратади. Этик ўзининг чиройлилигини кўз-кўз қилмоқчи бўлади:

Кўп чиранма хуснингга,
Раҳмат деб қўй бир марта
Сени тиккан устангга.

Солижоннинг «Ўрдак бурунли кавказча» этигини «пуп-пуплаб» кийиб юриши — унинг тикилишига сарф қилинган меҳнатни яхши билишидан, эъзозлашидан. Болалар табиатан одам ва олам сирларини билишга астойдил қизиқадилар. Шоирнинг «Дунёда энг кучли нима?» шеъри ана шу қизиқишнинг бадиий ифодаси сифатида эътиборга лойиқ. Шоир филни «тоғни ортсанг кўтаради», шерни «филни ҳам тикка ейдиган», сувни «дарё, сой, ирмоқлари, булоклари кўп», совукни «дарёларни тош қотирган», иссиқни «қиш совукни қочирган», тоғларни «тоғу тошни қулатар», куёшни «қаримайди, учмайди» деб ҳар хил мавжудот ва ходисаларга хос характерли хусусиятларни ғоят жонли, қизиқарли ифодалаб, уларни болаларнинг суҳбати оркали поэтик равишда гавдалантиради. Бунини ўқиган бола ходисаларнинг сабабини, уларнинг ҳаётдаги ўрнини тушуниб

олади. Бу боланинг фикрини, қобилиятини, онгини, дунё
ҳақидаги тушунчасини оширади. Айниқса ёш китобхон дун-
ёда куч-қудрат, ақл-заковатда инсонга тенг келадиган ҳеч
нарсга йўқ эканлигини билиб олади:

Ўша кучли ўзимиз,
Борлиқнинг эгасимиз...
Хотирингиз бўлсин жам,
Дунёда кучли одам!

Мактаб ўқувчилари ҳар йили неча минг тонналаб те-
мир-терсақлар йиғиб топширадилар. Бу ҳол анъанага ай-
ланиб кетган. Мактаб ўқувчилари бу ишга астойдил ки-
ришиб «ким кўп тўплашга» ўйнайдилар. Натижада, мусо-
бақалар қизиб кетади. Шоир темир-терсақ йиғиш чоғидаги
ўқувчиларнинг қизгин меҳнатини, темир-терсақларнинг
халқ хўжалигидаги ўрнини, улардан нималар тайёрлани-
шини «Темирлар ўйини» шеърисида ифодалайди.

Темирлар ўйинини ифодалашда шоир болаларбоп во-
сита, оҳанг топган. Шеърни ўқир экансиз, темир-терсақ-
ларни жонлантириш асосида уларнинг ҳар бирига ўзига
хос тасвир топиши ва ғояни образли ифодалай олишини
кузатиш мумкин:

Темирлар жаранг-журинг,
Ўйнашиб дириг-дириг.
Дейишар: «Юринг-юринг»
Тушдилар қизик — танца,
Сакрашар асса-асса.

«Темирлар ўйини»даги «синик перо», «бузук ручка»,
«эски челак», «чўлоқ кетмон», «занг босган мих», «ке-
раксиз калит», «узук занжир» ларнинг ўз ҳолига ачини-
ши, болалар меҳнати, ташаббуси туфайли улар ҳам халқ
хўжалигини ривожлантиришда яроқли бўлишидан хуш-
нудлиги янада аниқ, жонли, лўнда ифодаланади: энди улар
кераксиз бўлиб ҳар ерда сочилиб ётмайди. Заводларда
эритилиб қайта қуйилганидан сўнг меҳнат қуроллариға
айланишади, яна ўз ўрнини топишади;

Қурилишга борамиз,
Ўз ўрнимиз оламиз.

Шоир шеърнинг иккинчи қисмида мактаб болаларига ўзлари тўплаган темир-терсакларни заводга топширсалар, улардан нималар ясалишини тушунтиришга ўтади:

...Электр салки симлар.
Троллейбус, дизеллар.
Поезд, вагон, пўлат из,
Дарёни шарт тўсган ГЭС...
Хаттоки кискич, челак,
Тегирмонда сим элак
Паловимиз капгири,
Човли, кастрюль — бари.

Халқ хўжалиги ва меҳнаткашлар эҳтиёжини таъминлашда шундай катта аҳамиятли нарсалар тайёрланганлигидан темир-терсакларнинг:

Ўйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: «Юринг-юринг», —

тарзидаги кувноклик руҳини ифодалаш билан шоир болаларни бу ишга янада кўпроқ руҳлантиради.

Қуддус Муҳаммадий шеърнинг кизикарли, болалар-боп бўлиши учун катта хизмат қилган. Жонлантириш усулидан усталик билан фойдаланиб, темир-терсаклар аҳамиятини уларнинг ўзлари тилидан сўзлатади, ҳар қай-сисига хос ва мос сифатларни топади. Дейишар: «Юринг, юринг», «Биз қачон бўламиз ЗИЛ?», «Тракторга винт бўлиб, Пахта майдонин кўрай», «Курилишга борамиз», «Темир меҳнаткаш дўстим» каби жонлантиришлар шеърнинг роявий-бадий томондан юксак бўлишини таъминлаш билан унинг таъсир кучини оширган.

Шоир шеърнинг енгил вазнда, равон ва оҳангдор бўлиши учун ёрқин кофиядош сўзларни топа олган:

Синик перо дикиллаб,
Бузук ручка ликиллаб...
Темир ишин биламан,
Қайда кўрсам иламан,
Мактабга топшираман
Заводга ошираман,—

каби поэтик тасвирлар шеърнинг ғоявий-бадий мукам-
маллигини таъминлаш билан унинг тарбиявий аҳамияти-
ни ҳам оширган.

Табиат гўзаллигига бўлган улкан муҳаббат шоирга
хамиша ҳамроҳдир. Мактабда муаллимлик қилиб юрган
пайтида барг мавзусини ўтар экан «Баргжон» шеърини
ёзади. Шу тариқа унинг «Момақаймоқ», «Қоқи ўт», «Бо-
ғимизда бир нок бор», «Тут», «Толим гуллайди-ю, нега
мева тугмайди», «Ток дарахти бир хил-у узуми нега ҳар
хил», «Шафтоли доктор», «Асалари ва Аҳмаджон» каби
шеърлари пайдо бўлди.

Шу жихатдан шоирнинг Ҳамза номидаги Республика
давлат мукофотига сазовор бўлган «Табиат алифбоси»
туркумига кирган бешта тўплами характериlidir. Шоир
бу тўпламларга кирган шеърларида табиат ходисалари,
нарс ва буюмлар, коинот мўъжизалари ҳақида поэтик
хулосалар чиқарган. Бу хулосалар ғоят болаларбопдир.
Чунончи, зилзилани ернинг гимнастика қилиши деб таъ-
рифласа, чувалчангни «ер трактори» деб атайди, гилос-
нинг қизиллигини кичкиналигидан уялишидан деган ху-
лосага келади. Хуллас, табиат мавзусидаги ҳар бир шеъ-
рида шу тариқа болалар характери ва тушунчасига хос
ибратли фикр ифода этилади.

Қ. Муҳаммадий ёш китобхонлар қалбида табиат ва
инсон қуйчиси сифатида ҳар доим эъзозли бўлиб қолди.

ИЛЁС МУСЛИМ (1909—1993)

Болалар учун асарлар яратишни ўзи учун бахт деб билган, сермашаккат ва кутлуғ бу ишга умрини бағишлаган Илёс Муслим 1909 йилнинг 2 августида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида чўян қуювчи — хунарманд оила-сида дунёга келади. У 1924 йилда шаҳардаги Наримонов номли 1-бошланғич ўзбек мактабига киради. Мактабда ўзбекча, қирғизча ва русча китобларни севиб ўқийди. атрофда бўлаётган ўзгаришларга синчковлик билан қарайди. Дастлабки мақола ва шеърларини мактаб деворий ҳамда республика газеталарида бостириб туради.

1927 йилнинг кузида Илёс Муслим Тошкентга келиб, ўзбек эрлар билим юртига ўқишга киради. 1930 йилда у билим юртини муваффақиятли тамомлаб, Қашқадарёга боради. Яққабоғ туманидаги шаман, қирғиз ва Шерози қишлоқларида ўқитувчилик қилиб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этади.

1931—1942 йилларда Илёс Муслим Ўзбекистон Давлат нашриётида, бадий адабиёт, ёшлар ва болалар адабиёти нашриётларида муҳаррир, бош муҳаррир, директор ўринбосари вазифаларида ишлайди. Шоирнинг дастлабки шеърлари «Ер юзи», «Ўзбек адабиёти ва санъати», «Ёш куч» каби бир қатор журналларда босилиб чиқади. Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда «Ўсув» номи билан китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади. Шу йили «Заҳархандалар» деган иккинчи тўплами, 1934 йилда «Микти келди» достони босилиб чиқади. 1938 йилда эса «Шеърлар» тўплами майдонга келади.

Илёс Муслим 30-йилларда яратган барча асарларида эрк, озодлик, янги ҳаёт, озод меҳнат, янги давр, ёшларнинг бахтиёр турмуши, юртнинг ўсиши, деҳкон тақдири ва она-Ватанга меҳр каби ўша давр масалалари тўғрисида фикр юритади. Масалан:

Ватан хамдам,
Хурмиз хар дам.

Ёшлик гунча
Ўсар хар дам.
Меҳнат тошди
Гайрат жўшиб.
Хаёт кайнар
Зафар кучиб.

Илёс Муслим ўзининг «Миқти келди» (1933) поэмаси билан 30-йиллар ўзбек болалар дostonчилигини бошлаб берди. Достонда эркин, тинч ва осуда ҳаётни бунёд этиш учун кураш Миқти ва бошқа образлар мисолида очиб берилади.

Илёс Муслим 1942—1947 йилларда ҳарбий хизматда бўлади. Иккинчи жаҳон урушида немис-фашист босқинчиларига қарши кураш олиб боради. Биринчи Белоруссия фронтида ҳарбий мухбир бўлиб ишлайди. «Ёвни тутдай тўкамиз», «Адолат жанги», «Маршрут — Берлин!», «Тўпчиларга», «Яшна, Ватан!» ва бошқа ўнлаб шеърлари шу давр ижодининг маҳсулидир.

1947 йилда ҳарбий хизматдан бўшаган Илёс Муслим нашриётга қайтиб, ижодий ишга берилади. Унинг «Турналар», «Бизнинг мактаб», «Сенинг совғанг», «Тилла кўнғиз», «Ишчан асаларилар», «Ойлар айтишуви», «Ойхон ва райхон», «Кўрик», «Биринчи совға» каби китоблари ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига баракали ҳисса бўлиб қўшилди. Бу тўпламлар ёш китобхонларнинг ақлий, ахлоқий, эстетик тарбиясида етакчи роль ўйнаб келаётир.

Илёс Муслимнинг қайси асарига назар ташламанг, унда давримизнинг болалар адабиёти олдиға қўйган вазифалари, кичкинтойлар олдида турган муҳим ишлар тасвир марказига қўйилганини кўриш мумкин. Масалан, «Мактабим» асарини олиб кўрайлик. Унда дунёда мактабдан азиз, муътабар жой йўқ, гўёки «она каби меҳрибон» бир макон, кишининг саводини чиқарадиган, ўзини-ўзига танитадиган, онги ва ақлиға ақл қўшадиган улкан маскан, деган ғоя илгари сурилади. Шунингдек, асарда боланинг мактабдан беҳад миннатдорлиги, ўзининг олдида турган бир катор вазифалар, эл-юртға содиқ фарзанд бўлиш учун аввало мактабда яхши ва намунали ўқиш кераклиги содда ва равон мисраларда ифодалаб берилган:

Аъло ўқишдир бурчим.
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халким учун,
Кадрдоним мактабим!

Илёс Муслим куёшли Ўзбекистонимизнинг гўзаллигини, болаларнинг бахтиёрлигини куйлар экан, уларнинг порлок келажагига назар ташлайди. Бу нуқтаи назардан қараганда шоирнинг «Дўстлик» шеъри диққатга сазовордир.

Шоир дўстлик ва тинчлик тушунчасини кичик ёшдаги бола тасавурида бериб, уларни мактабгача тарбия ёшиданок дўстлик руҳида тарбиялашни асосий вазифалардан деб билади. Бу ғояни тинчлик учун кураш туйғуси билан омукта этиб ифодалайди.

Шоир тинчликнинг моҳиятини тушунтиришда кичик ёшдаги болаларнинг савиясига мос усуллар қидириб топган. Яъни болалар тинчликни ширин-шакар канд, шоколадлар, конфетларнинг мўл-кўллигида деб тасаввур қиладди, деган хулоса чиқаради. Тинчликни шу йўсинда тушунтириб, уларнинг фикрини тасдиқлайди:

Жуда мўл бўлар шоколадлар ҳам,
Столга тўлар мармеладлар ҳам.
Кўпаяр яна ширин кулча-нон,
Холва-ю, конфет обакидандон.

Боғларда ўйнаб-кулиб юрган, турли ноз-неъматлардан баҳраманд бўлган болалар ҳам, жахон меҳнаткашлари ҳам элнинг, юртнинг тинч ва обод бўлишини, ота-оналарининг ташвиш тортмаслигини хоҳлайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг кичик қаҳрамонлари оламга жар солиб, тинчлик бўлсин, дейдилар:

Боғларимизда яйраймиз хар дам,
Билим оламиз, куйлаймиз бардам,
Дунёда халқлар кун кечирса тинч,
Ота-оналар ташвиш тортмас ҳеч.

Бу мурожаатда лирик қаҳрамоннинг — болаларнинг урушга қарши нафрати, озодлик билан дўстликнинг кудратига зўр ишонч ўз ифодасини топган.

Илёс Муслим «Сенинг совғанг» номли шеърида ўз хунари билан ҳамманинг диққатини тортган чевар кизнинг

лирик образини яратади. Шоир бу образда ўз хунари билан фақат онасинигина эмас, ҳаммани ўзига жалб қилган жажжи қизнинг фазилатини кўрди ва уни гавдалантирди. Чевар қиздаги энг яхши фазилатлардан бири унинг меҳнатга меҳр-дили билан берилишидир. Буни шоир турли истиоралар ёрдамида ифодалайди:

Чакнаб турган қувноқ кўзингни
Қўлингдаги ишдан олмайсан,
Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зеҳн қўйиб кашта тикасан.

Шоир чевар қиз ўзининг бутун меҳр-муҳаббати билан тиккан каштасини онасига совға қилиши — боланинг ота-онага бўлган чексиз муҳаббатини, у давр ёшларига хос хислатларга эга эканлигини улуғлайди.

Шоир «чакнаб, қувнаб турган кўзларинг», «дилдан тошиб чиққан сўзинг», «жажжигина бармоқларинг», «сен онангнинг кичик йўлдоши» каби мисраларда каштачи қизнинг ёқимли хислатларини очиб, уни ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатади.

Илёс Муслим жисмоний меҳнатни мактабгача тарбия ёшидан бошлашни афзал кўради. Ўзининг бу эзгу ниятини у «Ойхон билан райхон» деб номланган жажжигина бир шеърида жуда лўнда қилиб таърифлайди.

Ойхоннинг оддий ва соддалиги, тиришқоқлиги ва уздабуронлиги ҳатто катта ёшдаги болаларни ҳам қойил қолдиради. У ҳар хил кўчатлар экади. Гап шундаки, ерга кўчат экиш бошқа, уни парвариш қилиш бошқа. Ойхон кўчатларга меҳр билан қарайди. Тагини чопади, сув қуяди. «Жамбил, сада, ош райхон» кўм-кўк бўлиб вояга етади. Айниқса, «Ойхоннинг сочи каби қуюқ ўсади райхонлари». Райхондан истеъмол қилиб кўрганлар меҳнаткаш қизчага раҳмат айтиб, миннатдорчилик билдирадилар:

Боболар насиҳатин
Эслаб севинчга ботди.
Ҳалол меҳнат роҳатин
Ойхон ҳам шу кун тотди.

Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атокли вакили Илёс Муслимнинг бундай жозибали шеърлари жуда кўп. Унинг фазогирларга бағишлаб яратган «Ракетамиз учди ойга», «Тўрт ботир», «Кичик Андриян», «Хайкал» ва бошқа шеърларида довжурак фазогирлар, фазо кемаларини бунёд этган кишилар, фазога парвоз этишга қизиқаётган болалар қаламга олинади.

Шоирнинг «Эшматвойнинг қилиғи», «Ёмон одат», «Бефахм Эсон», «Холча билан олча», «Машмаша», «Грипплан ким қочади?» сингари юмористик асарларида ишёқмас, дангаса, лапашанг, ўз устида ишламайдиган болаларнинг камчиликлари, нуқсонлари очиб ташланади.

АДҲАМ РАҲМАТ (1909—1983)

Шоир ва драматург, республика матбуотининг илк заҳматкашларидан бири, жангчи-ёзувчи Адҳам Раҳмат болалар ва ёшлар адабиётининг тараққиёти учун салмоқли ҳисса қўшган адиблардан биридир.

Адҳам Раҳмат 1909 йилда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди. 1921—1923 йилларда болалар уйида тарбияланади. Тошкентдаги медицина техникуми-ни тугатиб (1926—1928), ўқитувчилик қилади. Адабиёт-га, бадий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат уни «Яна Фарғона» газетасига, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Қўқон бўлимида (1930—1935) ишлашга олиб келди. У иккинчи жаҳон урушигача Ўзбекистон давлат нашриёти-да, газеталарда ишлади ҳамда Ўзбекистон Радиоэшитти-риш давлат қўмитасининг болалар адабиёти бўлимида меҳнат қилди.

Шоир иккинчи жаҳон уруши даврида фронт газетала-рида, кейин «Ўзбекистон овози» газетасида адабий ходим бўлиб ишлади, сўнгра Ўзбекистон давлат бадий адаби-ёт нашриётида муҳаррирлик қилди.

Адҳам Раҳматнинг ижоди 1930 йилда «Янги Фарғона» рўзномасида босилган «Оқ олтин» ҳақида қўшиқ» номли шеъри билан бошланди. Шундан сўнг ёзувчининг «Бахт-ли ёшлик», «Дум», «Завқли аллалар», «Шеърлар», «Биз-нинг боғчамиз», «Ҳайвонот боғида», «Шеър ва эртаклар», «Хур ўлка», «Танланган асарлар», «Ўлмас қаҳрамон», «Кураш йўллари», «Ғалабага чорлаган мактуб», «Тўртин-чилар», «Шинелли қизлар», «Изларни излаб» каби қатор китоблари нашр этилди.

Шоир Адҳам Раҳмат ҳақида гап кетадиган бўлса, у биринчи навбатда мактабгача тарбия ёшидаги болалар куйчиси сифатида эъзозланади. Адҳам Раҳматнинг жаж-жиларга бағишлаб ёзган қувноқ шеърлари, қанотли қўшиқлари, ажойиб-ғаройиб эртак-дostonлари ҳар бир хонадонга, ҳар бир болалар боғчасига кириб борган. Бунга унинг қушлар, паррандалар ҳамда ҳайвонлар ҳақида ярат-

ган асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. «Келинг, кушлар» асари ўйноқ оҳанги ва келиннинг очик-равонлиги билан ажралиб туради. Бозоридан ҳикоя қилинган бу асарда кушлар ўзга юртлардан қишлаб қайтиб келгунларига қадар бизнинг она қамтизда қанчадан-қанча ижобий ишлар амалга оширилганлиги — каналлар қазилиб, чўл-биёбонлар ўзлаштирилиб, боғлар бунёд қилинганлиги, айниқса, кушларнинг эркин парвоз қилиб, қувнаб сайраб яшашлари учун бундай ёс катта имкониятлар муҳайё этилганлиги чиройли рафодага эга:

Келинг, кушлар.

Келинг, кушлар.

Келинлар!

Бизлар қурган

Каналларни

Қўринлар!

Сизлар учун

Янги боғлар

Қилдик биз,

Мирзачўлга

Ноёб гуллар

Эқдик биз.

Қанот ёйиб

Зерикмайин

Ўйнангиз.

Хўп ёқимли

Куйларни сиз

Куйлангиз.

Келинг, кушлар!

Келинг, кушлар!

Келинлар!

Шу гулистон

Чаманда сайр

Қилинлар!

Ҳаётда ҳамма болалар ҳам парранда ва жониворларга муҳаббат билан муносабатда бўлавермайдилар. Айрим болалар, айниқса кушларнинг қишлоқ ҳў жалигида турли зараркунанда, қурт-қумурсқаларни еб. бо-бо-деҳконларга катта мадад беришларини билмайдилар. Адҳам Раҳмат

бундай ҳолга бепарво карамайди, «Кушча ўғриси» шеърини ёзади. Қосим ўжарлик қилиб на ўткинчи чолнинг: «кушнинг боласига озор берма, увол бўлади, худо бу ишинг учун сени жазолайди», дейишига, на она кушнинг шохдан-шохга учиб чириллаб ялиниб-ёлворишига қарамай полапонларни олаётганида дарахтдан қулаб, қўли си-нади. Адҳам Раҳмат ўжар Қосимга ортиқча панд-насиҳат қилмайди. Аксинча, кимки ўжар, ўзбошимча бўлса, ўзи-дан катталарнинг гапларига қулоқ солмайдиган бўлса, ундай болаларни ҳаётнинг ўзи жазолайди, деган чирой-ли хулосани тўрт мисра шеърида бериб қўя қолади:

Кушнинг азобин
Тортди бир ойлаб,
Синдириб қўлин
Ётди вой-войлаб.

Адҳам Раҳматнинг «Қалдирғоч, илон ва бешиктерва-тар» асари жуда завқли. Ёш китобхон асарни ўқий бош-лаши билан сеҳрланиб, охири нима билан якунланиши-ни сабрсизлик билан кутади. Асар ғояси жуда оддий ва ҳаётий. Қушларнинг боласини илон яхши кўради, дейди боболар. Буни Адҳам Раҳмат масалда жуда чиройли. хаяжонли қилиб берган. Она қалдирғоч овқатга кетган. Вақтдан фойдаланиб, илон харига ёпишиб полапонлар-нинг олдига чиқади: оҳ, «онаси келмаса иш бўлади кўп ёмон!»

Она қалдирғоч воқеадан хабар топиб, дўсти бешик-терватарни зудлик билан топиб келади. Бешиктерватар илоннинг додини беради:

Болаларни ейман деб
Ростлаганда ўзини
Бирдан бешиктерватар
Ўйиб олди кўзини.
Илон кўздан айрилиб
Тушди ерга юмалаб.
Бир тешикка кирди у
Ўзин зўрға амаллаб
Шундай қилиб кушчалар
Қутилишди ўлимдан.

Масалда бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан, деган фикр илгари сурилади.

Жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган вакилларида бири Сергей Михалков Адҳам Раҳматнинг «Дум» асари ҳақида сўз юритиб: «Бу думнинг узилиб тушмай, болаларни кулдириш учун ҳалигача кимирлаб тургани яхши, албатта», деб эртак-достоннинг тарбиявий аҳамиятига юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам Адҳам Раҳматнинг (сюжети Виталий Бианкидан олинган) бу эртак-достони китобхонлар орасида катта шухрат топди ва уларнинг севимли асарларидан бирига айланиб қолди.

Бу асар болаларнинг тушунчасини кенгайтиришда ва сўз бойликларини оширишда катта роль ўйнайди, уларни ақлли, фаҳм-фаросатли бўлишга даъват этади, ҳаддан зиёд ўй-хаёлга берилмасликка чақиради.

Фаҳм-фаросатсиз пашша ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлардаги ўзларига ярашиқ думларни кўриб, ўзида ҳам ана шундай чиройли дум бўлишини орзу қилиб қолади. У ўзининг бу орзу-ниятини амалга ошириш мақсадида турли нарсалардан дум сўрайди, фаросатсизлиги туфайли ўзини ўзи шарманда қилади. Мана кийикнинг пашшага жавоби:

— Ўзинг қандай махлуксан,

Думни бериб бўлмайди.

Агар думим бўлмаса

Болаларим кўрмайди.

Кувиб қолса бўрилар

Бекинаман ўрмонга.

Болаларим югурар

Мен бекинган томонга.

Мен бекинган жойимдан

Чиқармайман унимни.

Кўрсатаман уларга

Факат оппок думимни.

Думни кўрган болалар

Мени топиб олади.

Душманларим тополмай

Оғзин очиб қолади.

Сурбет пашша барчадан дакки эшитишига қарамай, дум сўрашда давом этади. Охири сигирга мурожаат қилади.

Сигир оқ кўнгиллилик билан унинг илтижосини рад этади. Лекин сурбет пашша ундан узр сўраб, нари кетиш ўрнига сигирнинг устига қўниб, уни чақа бошлайди. Шоир ҳам:

Жахли чикди сигирнинг
Индамайин тик турди.
Пашша яна чакқанда
Думи билан бир урди.
Дум зарбидан пашшанинг
Нафаслари тикилди.
Тил тортмасдан шум пашша
Шунда ерга йиқилди,—

дея асарга якун ясайди.

Шоир қурт, балик, қизилиштон, тулки, сигир образлари орқали болаларга ҳайвонлар, турли жониворларнинг тузилишларини, уларнинг ҳаётларини ҳикоя қилиб бериш воситасида пашшанинг ифлос, зараркунанда эканлигини очиб ташлайди.

Адхам Раҳматнинг «Ботир бола» эртак-достонини кичик болалар севиб тинглайдилар. Халқ эртаги асосида ёзилган бу эртак-достонда камбағал-қашшоқ овчи йигит ҳақида гап боради. Овчи кунлардан бир куни турна-подшони тутиб олади. Турна йигитдан мени қўйиб юбор деб илтижо қилади. Овчи ишонувчан. Бу камбағал йигит ҳаётда ҳаммага ишонади, хатто турнага ҳам. Йигит қўлидан озод бўлган турна:

— Раҳм қилдинг менга сен
Яхши бола экансан.
Кўп тортиқлар берурман
Агар борсанг сенга мен, —

деб унга ваъда беради.

Камбағал бола яхши ният, катта умидлар билан турна-подшоникига боради. Турна ваъдасида туриб, бола талаб қилган «Очил дастурхон»ни беради. Бу дастурхон оддий эмас, сеҳрли экан:

Севингандан болажон
Дебди: — Очил, дастурхон,
Кенг очилиб кетибди,
Бирдан шунда дастурхон.

Турли-туман овқатлар
Дастурхонга тулибди.
Она-бола ейишиб,
Тўйиб хурсанд бўлибди.

Камбағални туянинг устида ит қошибди, деганларидек, дастурхоннинг таърифини шу ернинг подшоши эшитиб қолиб, уни боладан тортиб олади.

Оддий овчи бола энди подшодан қандай бўлмасин қасд олиш, ўзи каби эзилган, бева-бечоралар учун жангга кириш ўй-хаёли билан ёнади. Бу йўлда унга дўсти турна-подшо ёрдам қўлини чўзиши — қовоқни бериши ва бола-нинг довюрклик билан жангда қолиб чиқиши тинглов-чида яхши таассурот қолдиради:

Подшо караб турармиш.
Бола қўйиб ковоғин
Дебди — Қани, чикинглар!
Чукурларга тикинглар!
Шунда ковоқ ичидан
Беҳад аскар чиқибди.
Улар золим подшонинг
Аскарларин йиқибди.
Бола енгиб подшони
Хурсанд бўлиб кетибди.
Эл-юрти болани
Қучиб, табрик этибди.

Бугина эмас, Адҳам Раҳмат «Бизнинг борчамиз», «Пилла курти боқамиз», «Оиламиз», «Ёз ойлари» каби асарларида ҳам кичик болаларни катталарнинг меҳнатлари билан таништиради, болалар ҳам меҳнат жараёнида оналарига бевосита кўмак берадилар.

Адҳам Раҳмат «Абдулла Набиев», «Дўстлик» пьесалари билан ҳам катта-кичик болалар ўртасида яхши танилган.

Адҳам Раҳмат урушдан сўнг ҳарбий ватанпарварлик руҳи билан суғорилган бир неча китоблар ёзди.

Адҳам Раҳмат ўз асарлари билан Зафар Диёр, Мажид Файзий, Доржия Оппокова, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Қуддус Мухаммадий, Ҳаким Назир каби ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олган сўз санъаткоридир.

СУЛТОН ЖҶРА (1910—1943)

Султон ЖҶра 1910 йилнинг 15 январида Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Қағалтом кишлоғида камбағал дехқон оиласида туғилди. Етти ёшида ота-онасидан етим қолган Султон ҳар кимларнинг эшигида хизмат қилди. У дастлаб бошланғич мактабда ўқиб, 1924 йилда Бухорога келди ва бу ерда эрлар педагогика билим юртига ўқишга кирди, уни 1930 йилда битирди.

Султон ЖҶра 1931—1938 йилларда Бухоро педагогика институтининг ишчи факультетида ўқийди. 1938—1941 йилларда Андижондаги ўқитувчилар институти ва педагогика билим юртида тил ва адабиётдан дарс берди.

1942 йилда Султон ЖҶра ҳарбий хизматга чақирилди. У душманга қарши ҳам қурол, ҳам қалам билан жанг олиб борди. 1943 йилнинг 14 ноябрида Белоруссия тупровида немис-фашист босқинчиларига қарши жанглارнинг бирида жангчи-шоир қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Султон ЖҶранинг дастлабки шеърлари 1933 йилда Бухоро ёш шоирларининг «Шеърлар» тўпламида нашр этилди. Унинг 1939 йилда «Фидокор», 1941 йилда «Москва» шеърӣй тўпламлари, 1942 йилда «Ирода» номли пьесаси нашр этилди. Шоир вафотидан сўнг 1951 йилда рус ва ўзбек тилларида «Танланган асарлар», тинч қурилиш йиллари даврида истеъдодли шоирнинг «Ҳаво ранг гилам», «Зангори гилам», «Бруно», «Парвоз», «Қалдирғоч», «Танланган асарлар» китоблари босилиб чиқди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида яратган асарларида фашист газандаларининг бутун ёвузликлари очиб ташланади, уларда ёвга қарши лаънат ва нафрат туйғулари давр кишиларининг юксак ватанпарварлик руҳи билан ҳамоҳанг янгради. «Тўпчи Муҳаммад», «Пулемётчи овози», «Чавандоз», «Уч оғайни ботирлар», «Найзамиз» (1941), «Қаҳрамон Қўчқор» (1942), «Жаҳон сени олқишлар», «Берлин аптекасида» (1943) шеърлари шулар жумласидандир.

Султон Жўра катталар учун жўшкин лирик шеърлар, йирик дostonлар яратиш билан бирга, болаларга атаб ҳам ажойиб асарлар ёзди.

Шоир-педагог Султон Жўра болалар учун ёзган асарларида бахтли болалик, Ватанга мухаббат ва душманга нафрат, меҳнат ахлларига эътиқод тўйғуларини ифодалади. Айни чоқда, у яхши ва аъло баҳоларда ўқиш учун кураш, ростгўй ва интизомли бўлиш, маданий ва покиза кийиниш, саводхон ва чиройли ёзув малакасини эгаллаш каби таълим-тарбиявий масалаларни ҳам бадий воситаларда талкин этди. Бундай ғоялар шоирнинг «Ёзги ёмғирдан сўнг» (1936), «Қизлар», «Аъло» ва «Яхши» ning мактови, «Зангори гилам» (1939), «Лола», «Ой нечта?», «Тиниш белгиларининг мажлиси», «Чўнтак», «Циркда» (1940), «Қарздор», «Қалдирғоч», «Ёлғончи», «Денгиз тагида» (1941), «Соғиниб» (1942), «Соғинчли салом», «Салом хат» (1943) каби асарларида ўз ифодасини топди.

У ўз асарларида болалар ва мактаб ҳаётини, уларнинг ўқиши, кўча ва оилада ўзини тутишини ҳаққоний акс эттирди. Шоир ёш китобхоннинг диққатини ўзига тортувчи асарлар ижодкори сифатида танилди.

Болалар илмий-оммавий мавзуларда ёзилган санъат асарларини ҳам севиб ўқийдилар. Султон Жўра бундай мавзуда ҳам анча асарлар ёзди. Шундай асарлардан бири «Ой нечта?»дир. Бунда шоир кичкинтойларнинг орзу-умидларини характерли парча — она ва болаларнинг диалоги орқали ифода этади:

Она деди:

— Ётинглар энди.

Факат битта осмоннинг оyi!

Катта бўлгач, айланайларим.

Ойнинг ўзин миниб кўрарсиз.

— Ушандачи, ойижон, бизга

Катта тоти¹ олиб берарсиз.

«Маматнинг кечирмиши» шеърида шоир Маматнинг ички-рухий кечинмалари, ишёқмаслиги, ялқовлиги,

1. Тоти — от.

тўнглиги орқасида дарслардан қолоқ бўлиб, изтироб че-
кишини ишонарли акс эттирган. Мана, ҳамма ухлаган,
аммо танҳо Мамат уйғок. Шоир унинг ана шу дақиқа-
лардаги қалб изтиробини, руҳан қийналаётганлигини,
нотинч руҳий ҳолатини содда, равои тасвирлайди.

Шоир қолоқлик сабабларини бировдан эмас, балки
қаҳрамонининг ўзидан қидиртиради ва буни Маматнинг
ўзини гапиртириш орқали очади.

Дарсдан қолоқлиги орқасида руҳан азоб чекиб, қий-
налиб юрган Мамат ўжарлиги, ўзбошимчалигини тан
олиб, дўстлари ёрдамида оёққа туриб, эндиликда астой-
дил ўқишга аҳд қилади:

— Бўлди... Мен бас қилдим ялқовликни
Дўстларимдай олай билимни.
Аччиқ тажрибамнинг ўзи сабоқ,
Ол дарсхонам ишқ дилимни!
Бор кучимни берайки, бу «ёмон»
Ёндошмасин менга эртадан.
Номим Мамат бўлмай кетсин агар
Ваъда қилган бўлсам жўрттага!

Султон Жура қиссадан ҳисса чиқариб, аёло ўқиш кат-
та аҳамиятга эга эканлигини болалар қулоғига қуяди:

Аёло ўқиш ўзи юксак шухрат,
Хар шухратинг тилларда дoston.

Шеърда барча тасвирий воситалар ғоявий, бадий ни-
ятни ёрқин амалга оширишга қаратилган. Шоир табиат
лавҳалари, гўзал ҳаётини тасвирлар воситасида қаҳрамон-
нинг ички ҳолатини очади ва таъсирчанликка эришади:

Барча ухлар..
Кумуш ариқчанинг
Эшитилар шилдир-шилдири.
Япроқлар ҳам «алла» деб тебрата
Сиртларига қўнган ой нурун.

«Маматнинг кечирмиши»да ялқовликни ташлаб, аёло
ўқишга маҳкам бел боғлаган боланинг ижобий намунаси-
да ўз кучига ишониш, нуқсонларга танқидий қарай би-

лиш ғоят катта куч деган таълим-тарбиявий, педагогик ўғит илгари сурилади.

Таълим-тарбия соҳасида ёзма нутқ санъатини эгаллаш энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Баъзи ўқувчилар грамматик машқлар билан жиддий шуғулланмаслиги, бадий адабиётни кам ўқиши натижасида ёзма ишлардан оксайдилар. Чиройли ёзув қоидаларини бузиб хунук хат ёзишдан ташқари, турли хатоларга йўл қўядилар. Педагог-шоир Султон Жўра таълим-тарбия ишидаги бундай нуқсонларни тугатишда ўқувчиларга ёрдам бериш мақсадида «Кимнинг хати чиройли», «Тиниш белгиларининг мажлиси», «Ҳарфлар паради» шеърларини ёзди.

«Кимнинг хати чиройли»да боланинг соғлом, бакуват бўлиб камол топишида, ёзувининг гузал бўлишида партада тўғри ўтириш қоидаcига қатъий риоя қилиш катта аҳамиятга эга эканлигини ҳам уқтириб ўтади:

Ўтиришим тўғри, соз,
Қоидага жуда мос.
Кўкрагимни мен сира
Ўлтирганим йўқ тираб!
Чиройли ёз, ёзсанг хат!
Чунки бу ҳам зўр санъат...

Шоир ижодий фаолиятида «Тиниш белгиларининг мажлиси» катта аҳамиятга эга. Шеърда ўзбек тилининг энг муҳим қоидалари — тиниш белгиларининг вазифалари болаларга мос равишда жонлантириш каби бадий тасвир воситаси орқали ифода этилади. Унда ҳар бир тиниш белгиси жонлантирилиб, қўлланишига мос тарзда гапиртирилади ва ўзига хос жойига қўйилади. Бу ҳол китобхонда аниқ тасаввур ҳосил қилади. Бу эса шоирнинг педагогик ва бадий маҳоратини эгизак ҳолда намойиш қилади.

Шоир шеърда ўхшатишдан ҳам усталик билан фойдаланиб, ундов белгисини мирзатеракка, нуқтани коптока; сўрок белгисини ўрокка, зирак таққан қулоқка, вергулни кичик тўқмоқка, қўштирноқни қизикчиларга, тирени гугуртга ўхшатиб, шоирона тасвирлайди. Гапда эса нуқта «фикрларнинг станциясига», вергул «фикрларнинг разъезди»га ўхшатилади. Бундай ўхшатишлар тиниш белгилари қоидаcини осон ўзлаштиришга ёрдам беради.

Сўрок белгиси:

Уқдингизми? Етадими? Борми савол?

Ёки ўзим сўрайинми сиздан савол?

Вергул:

Гар ундалма гапда келса қок ўртада,

Унинг икки ёнбошида мен журттага,

«Қани энди ундалмахон, қочиб боқчи» —

Деб бўлурман юбормайин унга соқчи,

Гар ундалма гап сўнгида келса, у чок,

Ундан олдин қўйиларман, тушун ўртоқ!

Қўштирноқлар:

Мана раис: — «Вакт тамом, тўхтангиз!»

Деб қолдику, майли, энди йўқ гапимиз.

Тире:

Бироқ шартим — сўз қолмасин ўлда-жўлда.

Қўриниб турибдики, шоир тиниш белгиларининг хусусиятларини тасвирлабгина қолмай, унга мувофиқ мисолларни ҳам шеърини йўл билан кўрсатган. Шунинг учун бу шеърни кўргазмали шеър дейиш ва дарсларда ижодий фойдаланиш мумкин.

«Ёлғончи» достонида болаларни ростгўй бўлишга, яхши ва аъло ўқишга чакиради. Достон қаҳрамони Нўмон мактабда таълим-тарбия қондасини бузувчи, ўқитувчи ва ота-онасига нисбатан ҳурматсизлик қилувчи бола сифатида гавдаланади. Шоир Нўмон қоникарсиз ўқишига қарамай, ўзини тузатиш ўрнига ўқитувчига зарда қилиши, ёлғон гапириши, ўжарлиги, дарс тайёрламаслигини ва ишқмаслигини турли ҳаётини парчаларда жуда ишонarli очади. Чунончи, Нўмон ўқитувчи ёзиб берган хатни йиртиб ташлаб, «2» баҳоларини яшириб, ўзини аълочи қилиб кўрсатиб, беодоблигини қош этади.

Нўмон ўқитувчи ва ота-онаси таъсирида бутун қамчиликларини англаб этади, яхши ўқишга ваъда беради ва ваъдасининг устидан чиқади. Достон ўз қамчиликларини англаб, ўқишга астойдил берилган Нўмоннинг ижобий хатти-ҳаракатини улуғлаш билан тамомланади.

Ўзбек болалар шеърлятида «Қалдирғоч» эртаги қатта ўринда туради. Унда мамлакатимизнинг тинчликсевар юрт экани қалдирғоч саргузашти орқали ҳикоя қилинади. Қалдирғоч Африкага учиб боради, аммо у ерда тинч жой

топа олмайди. Мисрда эса етим-есирлар ва оч-яланғочларни кўради. Сўнг «Дод урушнинг дастидан!» — деб бошқа томонга парвоз қилади.

Шоир чет мамлакатлардаги урушларни, унинг дахшатли оқибатларини қалдирғоч образи оркали очади. «Қалдирғоч» чет эллардаги аянчли ҳаётни жуда жонли, образли тилда болаларга ҳикоя қилади. Она-диёримиз тинчлик макони эканини эса шоир қалдирғоч воситасида, айниқса, таъсирли ифодалайди:

Кирк кундуз-у, кирк кеча
Булутни кеча-кеча,
Қалдирғочим пар қанот
Энди бахтиёр қанот.
Бизга келиб етибди
Ва сайраб шундай депти:
— Эҳ.. Ҳур Ватан! Жон Ватан!..
Қишда ҳам жонажонсан,
Илитувчи нуринг бор,
Бизга иссиқ ўрнинг бор!

Бу эртақ болаларнинг урушга қарши нафратини оширишда, Ватанимизнинг тинчлик таянчи эканини янада чуқурроқ тушунишда, уни севишда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Султон Журанинг «Ҳаворанг гилам» эртагидаги ижобий қаҳрамон Раҳимдир. У ўтмишда оғир кулфатларни бошидан кечиради.

Раҳим зиндондан қочиб, уйига келса, на хотини, на кизи бор. Унинг хароба уйини шоир:

Уй ўрнида бир девор!

Атрофи ўт — тиканзор, —

деб тасвирлайди. Ғазабда ёнган Раҳим бойларга қарши курашга бел боғлайди. Эртақда шоир асар қаҳрамони Раҳимнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилар экан, унинг характеридаги энг муҳим белгини — халқ билан чамбарчаслигини кўрсатади.

Достонда ёвузларга қарши бир тан, бир жон бўлиб курашган халқ озодликка чиқади, зулмкорларни таг-туби билан йўқ қилиб бахтли ҳаётга эришади. Шоир «мозордай жимжит», «Қушлар учса қаноти, инсон юрса оёғи»

куядиган бепоён дашт-чўлларда энди янги ҳаёт қайнаётганини тасвирлаб, буларнинг ҳаммаси раҳимларнинг ижодий меҳнати туфайли юз берганлигини болаларга ҳикоя қилади:

Чўл ўрнида боғ-бўстон,
Ранг-баранг бир гулистон...
Қунғирокдай шалола,
Ой каби нурли дала...
Дарёни қилиб камал,
Ўтказишган зўр канал...
Хуллас, гўё бу — сара
Ва ажойиб манзара
Ўшарди боққан сари
Гидамчаки — зангори!..
Кўрди: кўм-кўк кенг дала,
Унда ишлар бир гала
Сон-саноксиз эр-хотин,
Экардилар зар-олтин...

Халқ оммасининг меҳнати туфайли ажойиб шаҳарлар, чўл ўрнида бўстонлар яратилишини тасвирлаш орқали шоир катталар меҳнатига болаларнинг ҳавасини оширади. Султон Жўра бу эртакнинг мактаб ёшидаги болалар савиясига мос, тушунарли бўлиши учун анча куч сарфлаган, бунда у тожик халқ оғзаки поэтик ижодидан самарали фойдаланган.

Султон Жўра «Соғинчли салом» шеърисида Ватанга муҳаббат, душманга нафрат ҳисларини ва ғалабанинг муқаррарлигини тасвирлайди. Шоир немис босқинчиларининг ёвузликлари ва ваҳшийликларини, инсоният бошига солган азоб-уқубатларини, жабр-зулминини «гули ғунчалари», «олтин юлдузчалари», «гиргиттон қизчалари»га соғинчли салом ёзар экан, уларга фашистлар вайрон қилган жойлардаги халқнинг оғир ахvoli, ёш болаларнинг аянчли тақдири ҳақида ҳикоя қилиб беради. Шоир уруш ва унинг даҳшатларини, халқнинг азоб-уқубатларини ўз кўзи билан кўриб, бошидан кечирган бир кампир тилидан сўзлаб воқеанинг таъсирчанлигини, болалар онгига тез, осон етиб боришини таъминлайди. Кампирнинг қалби дардга тўла. Ғам, алам, қасд унинг бутун вужудини эгаллаб олган. Унинг

сўзларидан фашистлар томонидан отиб ўлдирилган кизи
ва неварасининг фожиасигина эмас, умуман душманнинг
ёвузлиги, раҳм-шафқатсизлиги рўй-рост очиб берилган:

Кўзим очсам не кўрай:

— Вой! «Кўркинчли манзара»

Кўкрагидан кон оқиб,

Ерда ётар Варвара...

Фашист жаллод найзасин

Санчибди кўкрагидан,

Боланинг хали ёши

Кетмаган кипригидан,

Бир томонда онаси,

Бир томонда боласи,

Кон ичида ётибди.

Э — воҳ, ҳар иккаласи!..

Уруш даҳшатларининг кичик бир парчасини юкори-
дагидай тасвирлаш билан шоир болаларнинг мурғак ди-
лида уруш оловини ёқувчиларга нисбатан кучли нафрат
туйғуларини кўзғатади. Улар қалбида тинчлик, дўстлик,
бахтиёрлик ҳақидаги улуг мақсад, буюк орзу хисларини
уйғотади.

Обод қишлоқларни вайрон қилган, бегуноҳ кишилар-
нинг умрини ҳазон қилган фашистлардан қасос олишга
бел боғлаган ғазабкор отанинг ҳайқириғи тубандаги мис-
раларда зўр маҳорат билан тасвирланган:

Ана шу Варварадай

Қанча ёш болаларни,

Болалик бўстонида

Очилган лолаларни

Ҳалок этган песлардан —

Шу жаллод фашистлардан

Жон учун жон оламан,

Кон учун кон оламан.

Хуллас, фашист ёвларни

Тор-мор этиб батамом

Сўнгра, жигарбандларим,

Ёнингизга қайтаман!...

Шоир хис-хаяжонни оширишда халқ оғзаки ижодидан ўринли фойдаланган:

Хай, жанубга учган куш,
Кел, ёнимга бир пас туш!
Қизларимга хат берай,
Андижонга қараб уч!

Шоирнинг «Соғинчли салом» шеъри болаларни Ватанга, уни жон-дилидан севувчи ва меҳрибон отага муҳаббат, душманга лаънат-нафрат руҳида тарбиялашда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Педагог-мураббий ва жангчи-шоир Султон Жўра ўзбек болалар адабиётининг хазинасига ўзининг ана шундай қимматбаҳо асарлари билан муносиб ҳисса қўшган.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912—1972)

Шукур Саъдулла кичкинтойларга катта эстетик шавқ-завқ бағишлайдиган забардаст шеърлари, ёш китобхонни яхшиликка ўргатувчи эртақ-достонлари, аъло ўқишга, давримизга муносиб кишилар бўлиб камол топишга даъват этувчи бадий пишиқ хикоялари, ўтмиш ҳамда давримиз болалари ҳаётидан олиб ёзилган пьесалари, ёш қалбларни ларзага солувчи қиссалари билан ҳамма ёшдаги болаларнинг кадрдон ва суюкли ёзувчиси бўлиб қолди.

Шукур Саъдулла 1912 йилнинг январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди, бошланғич маълумоти она шаҳридаги Наримонов номи мактабда олди. 1924 йилда Самарқанд педагогика билим юртида таҳсил қўрди, сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон давлат университетида ўқиди. Ш. Саъдулла 1931 йилдан то умрининг охиригача турли нашриётларда муҳаррир, бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир вазифаларида меҳнат қилиб, болалар учун адабий-бадий китоблар нашр этишга ўзининг баракали ҳиссасини қўшди.

Ш. Саъдулланинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда «Ҳайкирик» номи билан босилиб чиқди.

«Ҳайкирик»нинг майдонга келиши шоир ижодида жуда катта воқеа бўлди. Адабий жамоатчиликнинг бу китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари янада чидам, кунт билан ижод қилишга, ўз устида кўпроқ ишлашга, изланишга, энг муҳими ҳаётни ўрганишга ва шу асосда ижод этишга чорлади. Ш. Саъдулла бутун умри давомида бунга амал қилди. Қирк йилдан ортиқроқ ҳаётини ижодга бағишлаган санъаткорнинг «Уч айик», «Айёр чумчуқ» (1935—1936), «Ёрилтош» (1939), «Икки сандиқ» (1942), «Сен нима қилдинг?» (1942), «Шоҳиста» (1944), «Ширин кун» (1946), «Шеърлар» (1955), «Шеър ва эртақлар» (1957), «Пьесалар» (1959), «Дастёр киз» (1960), «Сенинг альбоминг» (1962), «Озода» (1969), «Командирнинг бошидан кечирганлари» (1962), «Қачал полвон» (1963, 1966, 1967, 1986), «Исм қўйилмаган хат», «Сенинг байраминг», «Менинг азиз болаларим» ва бошқа китоблари босилиб чиқди.

Драматург Шукур Саъдулланинг «Ёрилтош», «Гулхан», «Бизнинг боғчамиз», «Далада байрам», «Ватан ишки» (драматург З. Фатхуллин билан ҳамкорликда ёзилган), «Икки билакузук», «Зубайда», «Афсона яратган киз» пьесалари ни томошабинлар яхши билишади.

Кувнок ва жўшқин асарлар куйчиси бўлган Шукур Саъдулла ўзининг жуда кўп шеър, кўшик, эртак, эртак-достон, пьесаларини кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишлаган.

Шукур Саъдулла табиат куйчиси сифатида эъзозланади. Шоир сўлим бахорни кўпгина шеърларида қаламга олиб, айниқса, кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаёт билан таништиради, уларда оламни тушуниш қобилиятларини ўстиради.

Одатда, бойчечак жуда эрта очилади. У қор эриб-эри-масданоқ кўзга ташланади. Бунни кўрган одамлар «Ха, баҳор яқинлашиб қолибди», дейдилар. Шоир «Бойчечак» асарида худди шу фикрни лўнда қилиб чизиб беради:

Очилдими бойчечак,
Энди ҳар ён гул демак,
Чунки баҳор элчиси —
Шу митти гул — бойчечак.

Албатта, бойчечак пайдо бўлганидан кейин баҳор бошланади, ёмғир устига ёмғир ёғади. Ёмғир табиат хуснига хусн қўшади, одамлар руҳини кўтаради. Шукур Саъдулла «Ёмғир ёғалок» шеърида баҳор ёмғирига муҳаббат билан муносабатда бўлади. Бу ёмғир она-табиатни гулга буркаши билан бирга экин-тикинлар учун ҳам қони фойда эканлигини ёш китобхон қалбига етиб борадиган даражада қувнок ва шўх мисраларда яратади:

Ёмғир ёғалок,
Ям-яшил ўтлок,
Энди экинлар
Чиқарар кулок...
Ёмғир тинганда,
Чиқар камалак,
Ёмғирдан фойда
Майсага, донга
Юрт сероб бўлар.
Оқ буғдой, донга.

Шукур Саъдулла «Тўрт фасл» шеърида йил фасллари-
нинг ўзига хос хусусиятларини характерли деталлар ёр-
дамида ёритади. Уларнинг жозибаси, табиатга алохида
кўрк бағишлаши, инсонлар қалбига таъсири хусусида
болаларбоп хулосалар чиқаради.

Шеърда баҳор фасли шундай тасвирланади:

Милт этиб чикди қуёш,
Деди: — Дўстлар, қиш одош.
Қўрсак йўқ қора булут,
Ёр юзи қўқ гилам — ўт.

Шукур Саъдулла баҳорни яратувчи, инсонларга эсте-
тик завқ ва меҳнат инъом этган фасл деб таърифлагач,
қўркам ёз фасли билан болаларни таништиришга ўтади.
Ёз келиши билан хурсанд бўлган болаларнинг севинчи-
ни шоир шундай ифода этади:

Келди қўқлам қаби соз,
Бизлар севган иссиқ ёз.

Шоир Ватанимизнинг бойлигига бойлик қўшган, меҳ-
натқашлар дастурхонини безовчи ноз-неъматларни вужуд-
га келтирган, «тўқсон хил меваларни пишириб», «янги
дунёлар очган» кишиларни зўр муҳаббат билан, ажойиб
мисраларда улуғлайди:

Экин ўсди ерларда,
Бўғдой пишди қирларда...
Полиз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— Сабр қилинг сиз андек.
Сўйиб берай хандалак.

Шукур Саъдулла ёз фаслини улуғлаш билан кузнинг
хам ўзига хос фазилатларга тўлалигини табиатнинг ол-
тин даври деб таърифлайди, куз фаслининг ўзига хосли-
гини образли тасвирлар орқали очади:

Қуёш тушар таптидан,
Қўрқиб қишнинг афтидан.
Сарғаяди қўқатлар,
Барг тўқади дарахтлар.
Ҳосил йиғиб олинар,
Қишга замин солинар.

Шоир киш фаслининг ҳам ўзига хос чиройли гашти борлигини, кишиларда завқ-шавқ уйғотишини лирик бўёқларда кўрсатади:

Дала-тишда тинди иш,
Келди меҳмон бўлиб киш.
Киш эмас, у — қорбобо,
Совғалари бор бобо...
Худди ёздай, баҳордай —
Илик, кузги наҳордай.
Қор ёғар, кеча-кундуз,
Сув совқотиб кийган муз.

Шукур Саъдулла иккинчи жаҳон уруши даврида янада баракали ижод этди. «Сен нима қилдинг?», «Она ва бола», «Шоҳиста» тўпламларини нашр эттирди. Бу давр шоир шеъриятида болалар кутган воқеалар ўз аксини топганлигини кўрамиз. Мавзу ранг-баранглиги шоирнинг фикрлаш доираси кенглигидан, болаларни жон-дилидан севишидан, она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббатидан далолат бериб турибди. Бунини «Сен нима қилдинг?», «Бизнинг қаҳрамон», «Отлиқлар», «Меҳмон киз», «Унинг ҳикояси», «Ети-ма эмассан», «Разведкачи Коля Куликов», «Шоҳиста» каби асарлари мисолида очиқ-ойдин кўришимиз мумкин.

Бу шеърлар ичида «Шоҳиста» асари алоҳида ажралиб туради:

Кўк чироғи ой сўнди,
Баргларга шабнам кўнди.
Тонг оқарар оҳиста,
Турар сакраб Шоҳиста, —

мисраларида шоир Шоҳиста исмли жажжи кизчанинг меҳнатга муҳаббати, ғайрати, боғидаги узумларни қанчалик меҳр қўйиб парваришлаши билан бирга, унинг фронтда одамхўр ёвларга қарши кураш олиб бораётган отасига бўлган меҳр-муҳаббатини бадиий бўёқлар билан ифодалаб беради. Шоҳиста асалдек товланиб пишган узумидан дадасига совға ҳозирлайди:

Сўнгра почтага борди,
Дадасига юборди.
Дадаси ботир жангчи,
Шоҳистанинг қувончи.

Шукур Саъдулла «Эгизак», «Сен менга дўст, мен сенга дўст», «Улуғ шахар» (туркум), «Ховлимизнинг болалари» каби қатор шеърларида дўстлик ғояларини илгари суради.

Шоирнинг жуда кўп шеърлари мактаб дарсликларида, қўлланмаларида узоқ йиллардан бери нашр этилиб келинаётир. «Ўйин», «Лола ва мушук», «Баҳор келди», «Ватаним», «Дастёр киз», «Озод диёр», «Тўрт фасл», «Куш тили» шулар жумласидандир.

Шоир ижодида юмористик шеърлар ҳам бир талай: «Шалаббо», «Анков», «Инжик», «Ивирсиқ», «Бизнинг ойи» каби асарларида шоир дангаса, ўзи устида кўп ишламайдиган, ўқиш, изланишни ёқтирмайдиган, инжик, ивирсиқ болалар устидан қаттиқ кулади.

«Ивирсиқ»да шоир ўйинқарок, кун бўйи копток ўйнаб, уйга берилган вазифани бажариш, ўз вақтида уйқудан туриш ўрнига қотиб ухлаб дарсдан кеч қолган Сиддиқ исмли боланинг мактаб ўқувчиларига хос бўлмаган қилиқларини фош қилади:

Дафтари очик-сочик,

Қолган вазифа чала.

Соат юрар: чик-чик-чик,

Ечилмаган масала

Яна жаранглаб соат,

Тўқкизга занг уради.

«Ивирсиқжон» бетокат —

Энди шошиб туради.

Шукур Саъдулла халқ оғзаки ижодини севган ва ундан ижодий фойдаланган шоирлардан бири эди. У «Нўхат-полвон», «Лақма ит», «Айёр чумчук», «Чол билан бўри» каби ўнлаб асарларини эртақлар асосида яратди. Халқ эртақларини жўнгина шеърга солиб қўя қолмади. Балки унга ижодий ёндашди. Давримизга, болаларнинг истак-армонларига мослаштирди.

Шукур Саъдулланинг «Командирнинг бошидан кечирганлари», «Қачал полвон», «Азиз қишлоғим», «Исм қўйилмаган хат» қиссалари ўзбек болалар наsrининг яхши намуналаридан ҳисобланади.

Шукур Саъдулла 1972 йилда ижодий баркамолликка эришган бир пайтда тўсатдан вафот этди. Лекин у ўзининг ғоявий-бадий юксак, болаларбоп асарлари билан бир умр китобхонлар қалбида яшайди.

ҲАКИМ НАЗИР
(1915 йилда туғилган)

Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичкинтойларнинг сеvimли адибларидан биридир. У болалар учун ўндан зиёд кисса, роман, пьеса, сон-саноксиз ҳикоялар яратди. «Сўнмас чакмоқлар», «Ёнар дарё», «Кенжатой» қиссалари, «Лочин қанотлари» романи, ўнлаб ҳикоялари кўпгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда ҳам ўз ўқувчисини топди.

Заҳматкаш адиб 1915 йилда Тошкент шаҳрида маҳсидўз-қосиб оиласида дунёга келди. Онаси Малика отининг мактабида бошланғич маълумот олгандан кейин пойабзал фабрикасига кириб касб эгаллаш билан бирга кечки ишчилар дорилфунуни (индустирал техникум)да ўқишни давом эттирди.

Ҳаким Назир болалигидан китобхонликка жуда берилган, газета ва журналларда босилган материалларни чанқоқлик билан ўқиб чиқарди. Ундаги ўқиш-ёзишга бўлган қизиқиш уни ҳозирги «Тонг юлдузи» газета-таҳририятида ишлашга олиб келди. 1934—1935 йилларда дастлабки ҳикоя, очерклари газетада, «Ёш куч» журналида босилиб чиқди. Булар хаваскорлик машқлари эди. Адиб жиддийроқ асар ёзиш учун ҳаёт таассуротларидан ташқари чуқур назарий маълумот ҳам зарур эканлигини англади. Кундузи редакцияларда ишлаган ҳолда кечки Тошкент давлат педагогика институтида ўқиб, тил-адабиёт факультетини мувафакқиятли битириб чиқди. Бир оз вақт ўқитувчилик қилди. Адабий ишга астойдил берилди. 1942 йилдан бошлаб ўн бир йил давомида Ўзбекистон радио кўмитасида бўлим бошлиғи, бош муҳаррир бўлиб ишляди. Сўнг Бадий адабиёт нашриётида бош муҳаррир. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида котиб, адабий маслаҳатчи вазифаларини бажарди. Мазкур вазифаларни ёзувчи ижодий иш билан қўшиб олиб борди.

Кунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилди. 1940 йилда «Кенжа» (янги номи «Қуёш қачон тугилади?»), 1946 йилда «Салим

шта» номли хикоялари республика танловларида совриндор бўлди. 1951 йилда эса Москвада рус тилида чиккан «Мальчики из кишлака» хикоялар тўплами собик иттифоқ танловида мукофот олди.

Севимли ёзувчимизнинг ижод йўлига синчиклаб назар ташласак, унинг дастлабки ижодий изланишлари хикоячиликдан бошланганини кўрамиз. Унинг биринчи китоби «Кишлоқдаги жиянларим» ҳам хикоялардан жамлангандир. Хикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар оламини бирлаштиришда бамисоли бир кўприк бўлди. Бу кўприк оркали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гўзал, қувноқ, ажойиботларга тўла дунёсига кириб борди. Бир-биридан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жонли хикоялари дунё юзини кўрди. Буларда кичкинтойларнинг қувончларга тўла турмуши, хис-туйғулари, ўқиши, хулқ-одоби, катталарга хурмати, меҳнатга муносабати, миллий кадриятлар ўз бадий ифодасини топди. Хикояларда ёзувчининг кичкинтойлар ёши, савияси ва рухиятини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани кўриниб туради. «Кишлоқдаги жиянларим» (1948), «Беш баҳо» (1955), «Чул ҳавоси» (1958), «Яхши исм» (1962), «Мени танийсизми?» (1963), «Болажонларим» (1964) номли хикоялар тўпламлари бирин-кетин эълон этилиб, болалар ва ўсмирларнинг маънавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг кўпгина хикоялари боғча ёшидаги ёки эндигина биринчи синфга кадам қўйган болалар ҳаёти-ни акс эттиришга бағишланган. Буни адабнинг «Бир оғиз сўз», «Расмли китобча», «Давроннинг қушчаси», «Кайсаргина укам», «Яхши исм», «Икки ўрток», «Булбул», «Қанддон», «Игна», «Бир туп гўза» каби хикоялари мисолида айтиш мумкин. Бундай хикояларда болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло ўқиш, жамоат ишларида фаоллик кўрсатиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашиш, қушлар ва жониворларга ғамхўр бўлиш, орзу-умидлар қанотида яшаш ва бошқа масалалар акс этганини кўрамиз.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. «Яхши исм» хикоячасида адаб ҳудди шу тўғрида сўз юритади. Шоира эндиги-

на биринчи синфга кадам қўйган. У хали мактаб қонуш-қондасини яхши билмайди. Шунинг учун қизча мактаб ўқитувчиси Зухра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзномадан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

— Топдим! Топдим! Топдим!! — дея овозининг борица бакириб юборади.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалоққа нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада хавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айникса, Зухра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зухра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда у бутун синфга сўзлаб беради.

«Яхши исм»нинг аҳамияти шундаки боланинг Шоирага, танлаган исмга, қудратли техникага, ширинсухан муаллимага ва отага бир умр хаваси келади.

Болаларга ҳар тарафлама тўғри таълим-тарбия бериш, тушунтириш, ўргатиш, уларда кўникмалар ҳосил қилиш катталарга боғлиқ. Кичкинтойларнинг отахон адиби «Булбул» хикоясида бу масалага катта эътибор беради. Она табиатга, қушларга меҳрибончилик қилиш ғояси бу асарнинг асосини ташкил этади.

Қобилжон қушларни эҳтиёт қилиш, эъзозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини тушуниб етмайди. Шу сабабли қўшни ховлига келиб сайраган булбулни урмоқчи бўлади.

Олим ака ишдан қайтганда Қобилжон қўшниларикига булбул келганидан хабар беради.

— Дада, дада! — деди у кўзини катта-катта очиб, — нега бизнинг боққа булбул келмайди-я?

— Қўркади, — деди дадаси.

— Нимадан қўркади? — деди у ажабланиб.

— Сендан! — деди дадаси.

— Ия, нега энди мендан қўркади?

— Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да! Бу ишинг ярамайди деб айтиб эдим-ку. Қобилжон индамай, ўйла-ниб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикан-а?

— Кесак отмасам келадими, дада? — деди охири Қобилжон.

— Албатта, келади. — деб ишонтирди дадаси.

— Бўпти! — деди Қобилжон ва шу пайтдан бошлаб кушларга кесак отмайдиган бўлди.

Адибнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган жуда кўп хикоялари китобхонни она юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани эъзозлашга, касб-хунар эгаси бўлишга чорлайди.

«Бир туп гўза» хикоясида ёш қаҳромонларнинг халқ бойлигига бўлган муносабатлари ғоят ҳаётий деталлар, жонли, кизиқарли воқеалар асосида ифода этилади. Болаларнинг ўйинқароклиги туфайли ёшларнинг халқ мулкига бўлган муносабатлари ўзгаради.

Муаллиф хикояда қаҳрамонлар характериини индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Абдусамад чўрткесар бола. Гоҳо баъзи гапларни шартта айтиб юборади (сигирни қидириб юрганда Қорабой акага қилган муомаласини эсга олинг). Карим соддадил, тўғри бола. Шу билан бирга, серҳаракатлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ҳолни биз Каримнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ одатлари, сўзлари, ўртоқлари билан муносабатларида кўрамыз.

Муллиф «Қишлоқдаги жиянларим» тўпламидаги «Валижоннинг дадаси» хикоясида болаларнинг жангчиларга ҳурмат ва муҳаббатини тасвирлайди. Буни иккинчи жаҳон урушидан қаҳрамон бўлиб қайтган Валижоннинг дадасини бутун қишлоқ аҳли зўр ҳурмат ва катта тантана билан кутиб олганини кўрсатиш орқали очади.

«Бошоқ» хикоясида болаларнинг ўқишдан бўш вақтларида ота-оналарига ёрдам берганини Азимжон, Мамат, Салимжон, Тоштилла образларида гавдалантиради.

«Жиянимнинг тойчаси» хикоясида китобхонни қишлоқ болаларининг характерлари ва ҳаёти билан таништиради. Маҳмуджон билан Омоннинг отаси пахтадан мўл ҳосил олиш учун қим ўзарга киришади. Болалар ўз оталарининг ёлиб чиқиши учун қуйиб-пишиб ҳаракат қиладилар. Маҳмуджон жонидан азиз кўрган тойчасини аравага қўшиб пахта ташишга киришади. Бу билан ёзувчи қишлоқ болаларининг ўзига хос характериини яратади. Кичик бир парча орқали катта бир воқеани — болаларнинг улуг ишларга қўл урганлигини ҳаққоний кўрсатади.

Ҳаким Назирнинг аксарият асарлари, юқорида кўрган имиздай, умуминсоний ва миллий қадриятларга бағишланган. Унинг жами китоблари 50 дан ортиқ. Шулардан 7 таси болалар ва ўсмирлар учун ёзилган қиссалар. Муаллифнинг биринчи қиссаси «Кўкорол чироқлари» урушдан кейинги қишлоқ ҳаётида юз берган қийинчиликларни енгишда ота-оналарига кўмак кўрсатган болалар ҳақида, уларнинг меҳнатда характерларининг чиникиши, дўстликларининг тобланиши акс эттирилади. Бу қиссани муаллиф китобхонлар талаби асосида кейинроқ қайта ишлаб, «Сўнмас чакмоқлар» номи билан бостирди.

Ҳаким Назирнинг «Ёнар дарё» қиссаси ўзбек болалар адабиётининг кейинги йиллардаги катта ютуғидир. «Газқайнар» манзарасини ёрқин бўёқларда гавдалантирган бу асарда ўша даврда Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати, романтик ҳаёти, қаҳрамонлиги ҳамда бир-бирига чин меҳрибонлиги тасвирланади, шунингдек, оиладаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган роли кўрсатилади. Асарда воқеа ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан ҳикоя қилинади. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамоғида қолишган. Кўп вақти ишда ўтадиган она болалар тарбиясига кам эътибор берган. Дамир эса кекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқароқ, ўқишга кам ҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Натижада, у онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қилади.

Дамирларнинг узоқ қариндошлари Султон амаки уларнинг уйларига тез-тез келиб туради, шунинг учун болалар унга ўрганиб қолишган. Кейинчалик ота сифатида шу оилага кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Дамир характерида из қолдирган иккинчи муҳим воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлади. Бу унинг кўз ўнгида янги олам очади, уни меҳнат кучоғида чиниктиради.

Газчиларнинг «Ғилдираб юрадиган посёлкаси», «Чўпон бобонинг бошчилигида» очилган «Мўъжиза қудук», беморлигига қарамай Султон амаки кўрсатган фидокорлик, умуман, газчиларнинг афсонавий қаҳрамонлиги Дамир руҳида кескин бурилиш ясайди.

Ёзувчининг «Кенжатой» қиссасида ҳунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс эттирилган бўлиб,

ўсмирларда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат этади.

«Тоҳир-Зухра қиссаси»ни олсак, унда бош муаммо ҳаётга кадам қўяётган балогат палласидаги ўспирин билан кизалокнинг ёш қалбларида туғилмиш илк севги кечинмаларига қаратилган, ёниқ изтироблари тасвирига кенг ўрин берилган.

«Дадамни топиб беринглар» қиссасида бир дехқон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожеаси кичиклар назари орқали ўтказилиб, уларнинг онги ва рухиятига етказилган салбий таъсири бадий таҳлил этилганини кўрамиз ва ёш қаҳрамонлар билан бирга изтиробга тушамиз.

Ҳаким Назир сўнгги китобини «Оқ фотиҳа» деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланган. Муаллиф безовталик, гулгула-ҳаяжонларга тўла болалик чоғлари кўрган-кечирганларини жонли лавҳаларда ҳикоя қилади, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Ҳаким Назир 1973 йилда «Лочин қанотлари» романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Уктам, Умри ва бошқа ёш ватанпарварлар образлари гавдалантирилди. Романни жамоатчилик илиқ қабул этди. Тадқиқотчилар: «Лочин қанотлари» романи ўзбек болалар адабиётида деярли қўл урилмаган мавзунини — уруш йиллари кичкинтойларнинг буюк ғалабага қўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишланган йирик асар сифатида қимматлидир» деб ёздилар.

Ёзувчининг «Чиранма ғоз — хунаринг оз» номли пьесаси кўп йил давомида ёш томошабинлар театри сахнасида қўйилди.

Муаллифнинг 24 та китоби рус тилида, 12 та китоби қозок, қирғиз, туркман, грузин, арман, украин, белорус, латиш, литва, эстон ва бошқа тилларда таржима бўлиб чиққан. Қатор ҳикоялари немис, француз, испан, булгар, чех, мўғул каби тилларда эълон этилган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва Х. К. Андерсен номли Халқаро фахрий диплом совриндори Ҳаким Назир ўз ижодий фаолиятини давом эттирмоқда.

ЎТКИР РАШИД (1915—1990)

Педагог-шоир Ўткир Рашид 1915 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Болаликдан китобга, адабиётга қизиққан бўлажак шоир она шаҳрида ўрта мактабни тамомлаб, ўша ерда босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлади. Одатда ҳарф терувчи ҳар бир янгиликдан бошқалардан кўра олдинроқ хабардор бўлади. Ҳарф терувчи Ўткир Рашид ҳам «Янги Фарғона» газетасида босилаётган ҳар бир бадий асарни элдан бурун ўқир, илҳомланар ва ўзи ҳам шеърлар ёзишни машқ қилар эди. Ҳавас ва машқлардан бошланган шеър ёзишлар бора-бора касбга айлана бошлади. Эндиликда ўқиш, ҳаётни ўрганиш, изланиш керак эканлигини сезган Ўткир Самарканд Давлат университетига ўқишга кирди.

Университетдаги ўқиш, адабиёт шайдолари билан дўстлашиш изланишда бўлган Ўткир Рашиднинг илҳомига-илҳом қўшди, унинг шеърини машқлари деворий газета ва адабий альманахларда кўрина бошлади.

Ўткир Рашид ўқишни тамомлаб, Тошкентга келди. Бадий адабиёт нашриётида муҳаррир, «Ёрқин ҳаёт», «Гулистон» журналларида ва ҳозирги «Ўзбекистон овози» газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Бу жараёнда кўплаб қаламқашларнинг китоблари, асарлари унинг қўлидан ўтиб, ўқувчига тегди. Бу ишларнинг ҳаммаси Ўткир Рашиднинг қаламқаш шоир сифатида вояга етишида, товланишида катта бир ҳаёт мактаби бўлди.

1937 йилда Ўткир Рашиднинг «Ёшлик» номи билан биринчи китоби босилди. Шундан кейин «Шеърлар», «Меҳнат тантанаси», «Йиллар ва одамлар» деб номланган хикоя ва очерклар тўпламлари; «Умр қўшиқлари», «Қўшиқлар гулдастаси», «Гулшан диёрим» каби шеър ва қўшиқ китоблари нашр этилди. Ўткир Рашид драматург сифатида «Катта ҳаёт», «Қудалар», «Қудрат», «Фарзанд деб...» номли сахна асарлари яратди.

Шоир Ўткир Рашид бир неча йил Ўзбекистон фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлади. 1957 йилда «Ўзбек болалар адабиёти тараққиёти очерки» мавзусида диссертация ёклаб, фан номзоди бўлди. У узоқ йиллар ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетида талаба-ёшларга адабиёт фанидан дарс берди. «Чашма» адабий тўғарагига раҳбарлик қилиб, ўнлаб ижодкор ёшларнинг адабиёт оламига кириб келишига ёрдам берди.

Ўткир Рашид бўлажак ўқитувчиларга сабоқ берар экан ҳар доим:

— Инсон умрининг сўлмас гули, мангулиги — болаларимиз. Биз бутун ҳаётимизни бағишлаган муқаддас ишни болалар давом эттиради. Шунинг учун биз уларнинг тақдирини доим ўйлаймиз. Бу чуқур ҳаётий муҳим масаладир. Севимли ўғил-қизларимиз бизга ўринбосар бўлишини билишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Болалар севимли ўғил-қизларгина эмас, балки, аввало, келгусининг фуқаролари, ота-оналар бошлаган буюк ишнинг қонуний давомчилари. Шунинг учун уларни замонамизнинг энг олижаноб анъаналари руҳида, курашчанлик руҳида тарбиялашимиз керак, - дер эди ва бунга ўзи қаттиқ амал қилиб кичкинтойлар учун шеър, қўшиқ, дoston, эртаклар ижод қилар эди.

Келажагимиз гули бўлган болаларни қаттиқ севган шоир уларга бағишлаб «Ўртоқлар», «Икки ўртоқ», «Ким айбдор?», «Энг ўзғир нима?», «Равшанжон ва айиқча», «Катта бўлсам», «Бу — биз бўламиз», «Бахтиёр болалик» каби китобларни ёзди.

Ўткир Рашид болаларга бағишлаб шеър ёзар экан биринчи ўринда уларни ҳақиқий ватанпарвар, чинакамига эл-юрт фидойилари бўлиб ўсиб-улғайишларини истайди. «Ватаним», «Мард насллар», «Дадам» шеърлари шу мақсадга қаратилган. Ватанимизнинг гўзаллиги, ҳузурбахшлиги, бойлиги, ёш китобхоннинг меҳрини ўзига тортадиган шу юртга муносиб инсон бўлиб улғайишга чорлайдиган даражада қувноқ тасвирга эга:

Кийик, куён, олмахон,
Курка, лайлак, ўрдак, ғоз,
Аҳил бўлиб, дўст бўлиб
Яшарканлар кишу ёз.

Хаётда — ўрмонда зўравонлар кўп. Ёввойи тўнғиз булардан анча кучли — муттаҳам ва сурбет, зўравонлик қилиб, буларнинг қишда ейиш учун ғамлаб қўйган овқатларини еб, ҳар куни нонуштаси учун учта ғоз беришларини талаб қилади. Бу очкўз баттолдан қутулиш йўллари кидиришади. Миттининг маслаҳати ва унинг ёрдами билан айикполвон билан дўстлашишади.

Айикполвон билан тўнғиз ўртасида жанг бошланади. Бу жангда айикполвон ёлғиз эмас. Ҳамма жам бўлиб, биргалашиб жанг қиладилар:

Босди айик тўнғизни
Устига ташлаб ўзин.
Митти ўрдак, лайлаклар
Чўкиб олдилар кўзин.
Айикчалар тўнғизнинг
Тишлаб турди оёғин,
Она айик ўлдирди
Ғажиб унинг томоғин.

Ашаддий душман тўнғиз ўлди, бу билан энди душман йўқ, роҳат-фароғатда яшаймиз, дейишга ҳам жуда эрта. Тадбиркор ва ишбилармон ғозча ҳаммани бир уй қуриб, янги маконда яшашга чакирадики, бу қупчиликка маъқул тушади:

Митти дер: хали ёв бор,
Ҳушёр бўлиб турайлик,
Ундан сакланиш учун
Бир пана жой қурайлик.
Айикполвонга Митти
Деди: — Амаки, яшанг!
Сиз устасиз бу ишга,
Уйни ўзингиз ясанг!
Айиквой уста бўлиб,
Иш бошлади шу куни.
Кийиклар дарахт кесди,

Ташишди дўстлар уни.
Шундай килиб ёғочдан
Куриб олдилар бир уй.
Безадилар бу уйни
Қилгандайин худди тўй.

Дўстлар ахил бўлиб ҳаёт кечири бошлайдилар. Улар бури ва қоплонни ҳам худди тўнғиздек ўлдиришади. Ахилликда, бирликда ҳикмат қўп экан, дўст орттирса, иттифок бўлса, уни ҳеч қандай душман енга олмас экан, деб шод-бахтли яшашлари ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

Яшадилар дўст бўлиб,
Йўқотилди душман-ғов:
Дедилар: бирлик бўлса,
Енголмас экан ҳеч ёв.

Шоирнинг енгил юмор билан суғорилган «Шерали» достонини ўқимаган, тингламаган бола бўлмаса керак. Шерали гўё овқат учун дунёга келгандек, кечаси-ю кундузи овқат ейди. Ҳаракат қилмагандан кейин семириб кетган. «Хомсемиз» лақабини олган бу боланинг жирканч башарасини шоир:

Оёқ-қўли пиликдай,
Шилвиратиб юради.
Бир тоғора хўрдани
Битта ўзи уради.
Фақат овқат ейишга
Полвон эди Шерали.
Лекин дадил, чопкиллаб
Юролмасди у хали, —

каби мисралар билан Шералининг айбини кескин очиб ташлайди. Шерали одам, у инсон. Инсонда ақл-заковат бўлади, фаҳм-фаросат бўлади. У шу жиҳатлари билан ҳам ҳайвондан фарқ қилади. Танбал, латта, тепса-тебранмас бу бола дўстлари, сафдошу устозларининг амалий ёрдами билан жисмоний иш, спорт билан шуғулланади. «Хомсемиз»ликдан қутулади:

Менга сорлик, куч берган
Мана шу машқдир дея,
Шераливой хали хам
Қилар бадантарбия.

«Равшанжон билан айикча» асарининг сюжети кичик мактаб ёшидаги болаларга жуда мос. Равшанжонларнинг уйлари тоғ бағрида. У тасодифан бир ғордан айик боласини топиб олади, уйига олиб келади, унга Қоровой деб ном қўяди. Қоровой Равшанжон-у уйдагиларга ёкиб қолади. Бола унга турли қилиқларни, юмиш бажаришни ўргатади. Натижада айик оиланинг дастёрларидан бири бўлиб қолади. У керак бўлса товукларга дон сочади. Бегона одамни уйга киритмайди, беланчақда ётган чакалоқни тебратади, болалар тўп ўйнашса, дарвозабонлик қилади.

Болаларни чинакам севиб, ардоқлайдиган шоирларгина уларга муносиб шеърлар, дostonлар тўкий олади. Шоир ва педагог Ўткир Рашид умрининг охиригача сеvimли китобхонлари бўлмиш кичкинтойларни улуғлаш, ардоқлаш нафаси билан яшади.

ПЎЛАТ МЎМИН (1922 йилда туғилган)

Болаларнинг суюкли шоири Пўлат Мўмин ёшлигида-
нок адабиётга хавас қўйди. У Тошкент педагогика билим
юртида ўқиб юрган вақтида адабиёт тўгарагига фаол қат-
нашади. Адабиётни қунт билан ўқиди, ўрганди. Урта маъ-
лумот олгач, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат
педагогика университетининг ўзбек тили ва адабиёти фа-
культетига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тамомла-
гач, аспирантурада ўқиди, мактабларда ўқитувчилик қил-
ди. Сўнгра Ўзбекистон давлат нашриётида ишлади.
П. Мўмин қаерда ишламасин, доимо адабиётга муҳаббат
билан қаради, уни қунт билан мутолаа қилди, ўрганди.
Кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. 1944 йилда «Баҳорга
саёҳат» номли биринчи шеъри босилиб чикди. Биринчи
шеърлар тўплами эса 1949 йилда «Сайранг, қушлар» номи
билан нашр этилди. Китоб адабий жамоатчилик томони-
дан илиқ кутиб олинди. Тўпلامдан муносиб ўрин олган
«Ҳайкал», «Алла ва Жалла» (эртак) сингари асарлари маз-
мундорлиги, қизиқарлилиги билан китобхонларнинг эъти-
борини ўзига жалб этди.

Болаларга атаб ижод этиш, бу соҳада муваффақият
қозониши учун эса қобилият ва истакнинг ўзигина ет-
майди. Белинский таърифи билан айтганда, болалар ёзув-
чиси бўлиб туғилиш керак. Бу болалар ёзувчиси моҳир
педагоглардай бола қалбининг билимдони бўлсин, нозик
таъб эгаси, гўдак табиати ва психологиясининг билимдо-
ни, меҳрибон ва болажон, камтарин ва самимий, бола-
ларча соддадил ҳам доно бўлсин, деган мазмунни тақозо
этади, албатта. Биз Пўлат Мўмин ижодида ана шундай
олижаноб хусусиятлар мужассамлигини хис этамиз. Шоир
бутун умрини болалар орасида ўтказиб келмоқда. Унга
болалар ва мактаб ҳаёти, ажойиб, жўшқин ва кенг дунё-
си жуда таниш ва қадрлидир. У ёш китобхонларининг
ўй-фикрлари, орзу-умидларини яқиндан билади. Уларнинг
дилларидагини тилларига чиқара билади.

Шоирнинг тинимсиз ижодий меҳнати туфайли «Хуна-
дан унар», «Тўғри ўсган гул бўлар», «Ақл қаерда бўлар»,

«Ўринбосарлар», «Олтин най», «Бир ярим Карим», «Энди адашмайди», «Барча бола дўст бўлса», «Раҳматга раҳмат», «Газполвон эртак айтар», «Чанг ютар ботир», «Дўстинг қанча кўп бўлса», «Офтоб ва одоб», «Яхшиларга ўхшасам», «Бу жуда соз», «Эсон ва Омон», «Олтимиш олти олтин қўл», «Устозлар изидан», «Болаларнинг бахти кулган», «Бир юз бир олтин қўл» шеърини тўпламлари; «Чаноквой билан Қовоквой», «Баходирнинг ботирлиги», «Оқ фил йўқолди», «Суқатой-конфетвой», «Она болам дейди» каби эртаклари, пьесалари юзага келди. Бу китобларга кирган энг яхши шеър ва қўшиқлари, дoston ва эртаклари болалар адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, уни бойитди. Бу асарлардан бир қанчаси жаҳон халқлари тилларига таржима қилинганки, бу фақат шоирнинг эмас, балки ўзбек болалар адабиётининг ҳам ютуғи, обрўси ҳисобланади.

Кимда-ким аъло ва яхши баҳоларга ўқиш учун астойдил интилса, ҳаракат қилса, заҳмат чекса, шубҳасиз, у мақсадга эришади, самарали билим олади. Агар бу интилиш жисмоний меҳнат билан қўшиб олиб борилса, янада муваффақиятли бўлади. Пулат Мўмин таълим ва жисмоний меҳнатга бағишланган шеърларида меҳнат ва меҳнатсевар болалар ҳақида фикр юритади. Баъзан ишёкмас, дангаса, ялқов ўқувчиларни танқид қилади, уларнинг камчиликларини очиб ташлайди. Масалан, «Беш олдим, беш!» деган шеърини олайлик. Асар қаҳрамони узок вақт паст баҳога ўқиб юрарди, фанларни кўнгилдагидек ўзлаштира олмаганидан дўстлари, ота-онаси ва ўқитувчилар олдида гуноҳкордек ҳис қиларди ўзини. Ўқувчи бундай қийин аҳволдан фақат кўпроқ дарс тайёрлаши, китоб ўқиши билан кутулиб кетиши мумкинлигига ҳам ишонмайди. Нима бўлади-ю бир куни у уйга берилган топшириқни қайта-қайта ўқийди, дарс ва китобдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қилади. Натижада эртаси куни «беш» баҳо олади. Шу-шу бола китобни севиб қолади. Кунт қилиш, берилган топширик устида кўп меҳнат қилиш лозимлигини тушуниб етади. Ўзидаги бундай ижобий ўзгаришдан хурсанд бўлади. Боладаги бу қувонч ва ҳаяжонни шоир ёш китобхон руҳиятига мос равишда чизиб беради:

Шундай қилиб дўстларим.
Айтсам юрак сўзларим.
Юришиб қолди ишим
Қўпайиб кетар «беш»им.

Болалар шоирининг «Туганмас қон», «Ўқитувчи баҳо қўйганда», «Қўчаларни тўлдириб», «Сизга нима бўлди, ўғил болалар?», «Юқумли «2»лар», «Билса бўлар экан-ку!», «Сентябрдан қим севинач?» каби шеърларида ҳам аъло ва яхши ўқиш учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир.

Баъзан ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир, писмиқ болалар ҳам топилиб қолади. Шоирнинг «Қўл кўтариб қўлга тушди» деган асари ана шундай болаларга бағишланган. Асар қахрамони аслида дангаса, ишёқмас, қолоқ ўқувчи. У буни ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар қуни дарс пайтида «Мен айтаман, деб кўтаради қўл». Ўқитувчи эса боланинг бундай муғомбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир қуни «Майли, айта қол» дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарвозасига
Урилгандай гол
Қўлга тушганди
У кўтариб қўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний ишга интилишлари ҳам яхши очиб берилади. Унинг «Офтоб чиқди оламга», «Ер чопилди — жавоб топилди» шеърлари фикримизнинг далилидир. «Офтоб чиқди оламга» асарида у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши ниҳоятда таъсирли ва ширали ифодаланган.

Пўлат Мўмин ҳақиқатан ҳам офтоб — бу олам-олам қувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари қулоғига қуйишга, буни бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирлироқ акс эттиришга ҳаракат қилади:

Офтоб чиқди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Дадам кўчат экарди,
Салом бердим дадамга.

П. Мўминнинг «Ер чопилди — жавоб топилди» асарида меҳнатдан завқланиш туйғуси ёрқин ифодаланган. Асар қаҳрамони дастлаб уйга берилган топширик — мисолларни ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади — ер чопида. Терлаб-пишади. Натижада кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Уйга берилган мисолларни ҳам ечади, ерни ҳам чопида.

Барча саволга

Жавоб топилди.

Шу баҳонада

Ер ҳам чопилди.

Пўлат Мўминнинг «5» баҳо қўшиғи», «Хурсандмисиз? Хурсандмиз», «Сентябрим», «Уч баҳо — пуч баҳо» сингари қўшиқлари ўқиш, илмли бўлиш мавзусига бағишланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқиш, дарс қолдирмаслик «аъло» ўқишнинг мустаҳкам гарови эканлигини шоир «Уч баҳо — пуч баҳо» қўшиғида анча танқид қилиб ўтади. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш («Ачом-ачом бувижон», «Меҳрибоним, ойижон!»); ўзаро ҳурмат, дўстликни жойига қўйиш («Бир жаҳон болаларимиз»); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик касбини болаликдан билиб бориш («Қўйлагим») мавзуларига бағишлаб шоир ўнлаб қўшиқлар яратганки, бундай қўшиқлар болаларнинг жон-дили ҳисобланади.

Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб кўйчиси ҳисобланади. Бу масала кўпроқ унинг «Бировлар», «Бир одамнинг афсуси», «Сузи шунақа — ўзи шунақа», «Беҳзодни биласизми?», «Ўлғайдими ақлингиз?», «Қўлинг олтин — йўлинг олтин», «Биринчи бўл, биринчи» каби шеър ва қўшиқларида очиқ берилади.

Пўлат Мўмин «Алла билан Жалла», «Зийрак фил ва зикна бокқол», «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», «Унутган ўғил», «Олтин най», «Доно бола», «Билгани кари — билмайди пари» сингари эртақ-достонларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўрииб туради.

Пўлат Мўмин достончи-шоир сифатида ҳам жуда қадрлидир. Унинг «Олтин нокли боғ», «Кўча — кўпчилик учун», «Эҳ, роса ширин экан», «Холнинг жийрон велосипеди», «Кўнгил истар яхшилик» деган поэмалари аллака-

чон кичкинтойларнинг севимли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг дostonларида болалалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга мухаббат, бирлик, байналмилаллик каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда қизиб берилган. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланган.

Пўлат Мўмин ўзининг эртақ-пьесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шухрат қозонди. Унинг «Ковоквой билан Чаноквой», «Сукатой-конфетвой», «Она болам дейди, бола онам дейди» номли фантастик эртақ-пьесалари узок вақтлардан бери болаларнинг қувончига қувонч қўшиб келаётир.

Ковоквойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноквойнинг билимдонлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи «Ковоквой билан Чаноквой» болаларни яхшиликка даъват этади.

Бу асардаги яхши фазилатлар драматургнинг бошқа бир эртақ-пьесаси «Сукатой-конфетвой»да ҳам кўринган. Тематикаси ва ғоявий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим хола, Жанжал хола, Қурт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пўлат Мўминнинг бутун эътибори, ижодининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пьесадаги Ақлжон билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли.
Йўлларнинг энг маъқули,
Кимки юрса уч йўлдан
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказди мақсадга.

Бугина эмас, болалар Пўлат Мўминнинг ўнлаб топишмоқларини ҳам севиб ўқиб ўрганадилар ва зехнларини чархлайдилар.

Севимли шоиримиз Пўлат Мўмин оромсиз қалб соҳибдир. У ҳамон қайноқ самарали ижод билан банд.

ҚУДРАТ ҲИКМАТ (1925—1968)

Талантли болалар шоири Қудрат Ҳикмат қисқа ва самарали ижодини кичкинтойларни илмга иштиёқ, она-Ватанга, жонажон юртимизга садоқат руҳида тарбиялашга бағишлади.

Қудрат Ҳикмат 1925 йилда Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон oilасида туғилди. Бўлажак шоир Қуддус Мухаммадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида фойда иштирок этди. Бу тўғарак унинг шеърят сирларини эгалашида катта роль ўйнади.

Қ. Ҳикматнинг ижодий ўсишида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Қуддус Мухаммадийларнинг мураббийлик роли катта бўлди.

Қ. Ҳикмат болалар учун 1945 йилдан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. Унинг дастлабки шеърлари болалар ва ёшлар газеталарида ҳамда журналларида босила бошланди.

Қ. Ҳикмат бир қанча вақт Чирчиқ шаҳар газетасида ишлади. Шу билан бирга меҳнатдан ажралмаган ҳолда ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетида ўқиди. 1957 йилдан умрининг охиригача турли нашриётларда редактор, бўлим бошлиғи сифатида ёш авлодга китоблар чоп этишда фидойилик қилди.

Қудрат Ҳикматнинг «Менинг Ватаним» (1950), «Бахтли болалар» (1951—1952), «Одоблик» (1953), «Дўстлик» (1954), «Родной Узбекистан» (1955) каби катор тўпламлари нашр этилди. Кейинчалик «Илон шоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак» (1963), «Соатжоннинг соати» (1964), «Тошбакалар хужуми» (1965), «Дайди бола», «Ўғлим билан суҳбат» (1970) сингари китоблари билан ўзбек болалар адабиёти тараққиётига самарали ҳисса қўшди.

Шоир асарларининг мавзу доираси кенг ва ранг-баранг. Турли ёшдаги китобхонлар Қудрат Ҳикмат асарларини севиб ўқийдилар, улардан эстетик завқ оладилар. Шоир ўз асарларида болаларни қизиқтирган, уларнинг

билгиси, эшитгиси келган нарса ва воқеаларни ихчам,
ўйноқи вазн ва кофиялари пишиқ ишланган мисраларда
ифодалайди.

Қудрат Ҳикмат ижодининг яна бир муҳим томони шун-
даки, у болалар тилини яхши ўзлаштирган, ўрганган.
Шунинг учун ҳам унинг шеърлари гўзал ва ёқимли, содда
ва раван.

Қудрат Ҳикмат ўзининг илк шеърларидан бири «Ме-
нинг Ватаним»да меҳрибон она-Ватаннинг улғуворлиги-
ни кўтаринки руҳ билан қуйласа, «Богча» шеърида бола-
ларни шу улкан Ватаннинг қучоғига етаклаб қиради. Ва-
тан деган шу азиз сўзни, унинг том маъносини болаларнинг
соя-салқин, озода, оромбахш богчасига кўчиради. Шу ер,
кичкинтойларнинг юрган-турган жойи улғу Ватан экан-
лини уқтиради:

Ўртоқжон Турғун,
Мен билан юргин.
Бизнинг борчани
Бир бориб кўргин.
Турли ўйинчок,
Арғимчок бизда.
Кемамиз сузар
Денгизчамизда.
Милтиғимнинг
Ўқлари олмос,
Чегарамизга
Душман йўлолмас.

Шоир «Бахтли болалар» шеърида болаларни озод, эр-
кин, бахтиёрлиги ва уларнинг она-Ватанга бўлган чексиз
меҳр-мухаббатларини зўр кўтаринки руҳ билан қуйлай-
ди. Қудрат Ҳикмат бу шеърида ҳам ўз услубига содиқ
ўларок мисраларни энг кичик вазнда ифодалайди:

Қуёш йулидай
Ёруғ йўлимиз.
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!

Халкимиз учун
Фидо жон ва тан.

Қудрат Ҳикмат кичик ёшдаги болаларни мактабга кизиштиришни, уларнинг илм-фанга нисбатан бўлган ҳавасини уйғотишни ўзининг шоирлик вазифаси деб билди. Масалан, унинг «Китоб — дўстим» шеърини олиб кўрайлик. Шеърда бошдан-оёқ китоб таърифи ётганлигини кўра-миз. Шоирнинг таъкидлашича, кимки китобга меҳр қўйса, астойдил ўқиса, ақли-зеҳни ривожланишини жуда ўйноқи мисраларда ёзади:

Китоб — кенг дунё.
Сўзи нур — зиё.
Қўйсанг меҳрингни,
Очар зеҳнингни

Шоир китобнинг моҳиятини чуқурроқ очишга инти-либ, «Кенг дунё», «Сўзи нур—зиё» каби истиораларни қўллаб ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

«Салом, мактаб» шеърида шоир мактабнинг моҳияти ва улўғворлигини бир бутунлигича китобхон қўз ўнгида гавдалантира олган. Санъаткор жозибали мисралар ту-зиб, болалар эътиқодини мактабга тортади, уларни илм-фан асосларини мукаммал эгаллашга ундайди:

Илму фан боғи.
Ҳаёт булоғи.
Азиз умрнинг
Суянган тоғи.

Шеърда назарда тутилган энг муҳим масалалардан бири шундаки, мактабдан олган илмни халқ учун, Ватан учун сарф қилиш ҳар бир боланинг муқаддас бурчи эканлиги алоҳида таъкидланади:

Сендан олиб дарс,
Ўсдик ҳар нафас.
Ватан хизматин —
Ўташ бизнинг қарз.

1952 йилда Қудрат Ҳикмат ҳаётида қувончли воқеа юз берди. Яна бир китоби «Бахтиёрлик» номли шеърлар

тўплами нашр этилди. Унинг «Ободлик», «Бахтли болалар» китоблари шоир номини кенг китобхонлар оммасига танитди.

Қудрат Ҳикмат ижодида «Тинчлик ҳақида қушиқ» шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир тинчликнинг моҳиятини бутун борлигича шеърга солади:

Тинчлик жуда соз,
Тукин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграр қушиқ-соз, —

деб боланинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётий парчалар орқали кенгайтиради. Шоир тинчлик сўзини янада чуқурроқ очиш учун урушнинг ёмон оқибатларини болалар онгига мос равишда кўрсатади:

Бўлса-чи уруш,
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Ўзал шаҳарлар,
Ёниб кул бўлар.
На гиёҳ қолар.
На дарё, қўллар.
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас,
Тинчлик — ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Шоир ҳамма, ҳар бир оила, жумладан, шавкатларнинг оиласи ҳам тинчлик бўлсин деб астойдил хизмат қилаётганини тасвирлаб, тинчлик урушни енгиши муқаррарлигини тасдиқлайди. Шоир бу билан болада жаҳон илғор халқларининг, айниқса, тинчликсевар халқларнинг куч-қудратига зўр ишонч туғдиради, болага тинчликсеварлик руҳини сингдиради.

Қудрат Ҳикмат ҳалол меҳнатни ўзал ҳаёт манбаи, у билан киши ҳурмат топади, эътибор орттиради деб ифодалайди. Шунинг учун у ўзининг кичик китобхонларида ёшлигиданок меҳнат қўникмаларини тарбиялашни асосий вазифа деб билади. «Бувимнинг деганлари» шеърида

Ўз меҳнат самарасидан хурсанд бўлган кичкинтойлар образини яратади. Буни шоир Санобар образида гавдалантиради. Муаллиф ўзининг кичкина қахрамонидаги интилишни сезиб, уни улуг ишларга бошлайди. Санобар бувиси билан пилла қурти тутади ва бу ишдан бениҳоя хурсанд бўлади. Бунинг учун унинг севинчи, бувисига бўлган муҳаббати чексиздир. Санобардаги бу ҳолни:

Санобарнинг вақти чоғ,
Барг келтирди бир кучок, —

деб тасвирлайди.

Буви ҳам Санобарнинг ишидан хурсанд бўлади, энди унинг катта ишларни ҳам уddaлай олишига ишонади:

Энди сенга шу сўзим —
Қуртлар кирди даҳага, —
Ўрнат бўлиб ҳаммага
Дастага ҳаракат қил,
Ўз ишининг кўзин бил!

Шоир Санобарнинг бувисидан ўрганган ишининг катта ижтимоий моҳиятга эга эканини содда мисраларда чуқур очишга эришади:

Бу йил бизлар уч марта
Қурт тутиб, мамлакатга —
Топширамиз пиллани,
Пилла эмас, тиллани.

Бу шеър ҳар бир мисраси ўйноқи, тез ёдда қоладиган асарлардан биридир. Бунинг учун юқоридаги парчага, айниқса, «Пилла эмас, тиллани» иборасига қайта нигоҳ ташлаш кифоя.

Шоир бу шеърда болаларни меҳнатсеварликка, Ватан ва халқ олдидаги бурчини муқаддас деб билишга ундайди.

Қудрат Ҳикмат ижодида болаларнинг она-Ватанга нисбатан бўлган муҳаббатлари «Менинг Ватаним», «Мен туғилган кун» каби шеърларида яққол ифодасини топган. Жумладан, «Менинг Ватаним» шеърда жонажон Ўзбекистонимизнинг гўзаллиги, юртимиздаги барча халқ

ака-укадай дуст бўлиб, иттифоқ бўлиб ҳаёт кечираётган-
лиги ўйноқи мисраларда акс эттирилган:

Кўкдай бепаён
Бойликларга кон,
Кенг пахта майдон
Менинг Ватаним.

Қудрат Ҳикматнинг «Човкар», «Тошбақалар ҳужуми», «Қум остида қовунлар», «Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак», «Чирчиқ фарзанди» каби поэма ва эртак-достонларини болалар ҳузур қилиб ўқийдилар ва катта эстетик завқ оладилар.

Қудрат Ҳикматнинг «Бободехкон хангомаси», «Қум остида қовунлар», «Тошбақалар ҳужуми» поэмаларида болаларнинг катталар меҳнатига қизиқишлари, улардан ўрнат олишга интилишлари ёритилади.

Болалар шоирнинг «Қўмилган олтин, вайсаки хотин ва тадбиркор овчи қиссаси», «Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак» сингари эртак-достонларини ҳам яхши биладилар.

Оз ва мазмунли умр кўрган Қудрат Ҳикмат болаларга бағишлаб йигирмадан зиёд китоб ёзди. У тамомила ёш китобхон ишончини оқлаб, кишилар ҳурматини қозонди. Бунинг эвазига у муносиб тақдирланиб, эл назарига тушди.

Шоир ўзи башорат қилгандай:

Олмас менинг юрагим,
Толмас менинг юрагим.
Қим айтади элимда,
Қолмас менинг юрагим.

— деб ёзгани каби бугун у барҳаёт, орамизда, меҳри кўз қорамизда.

ХУДОЙБЕРДИ ТҶҲТАБОВ

(1932 йилда туғилган)

...Новча ниҳолча ҳамон ажал билан олишиб ётибди, жанг бобокалонлари айтишганидек беомон, шафқатсиз эди. Бирин-кетин яшил барғчалари қовжираб таслим бўлишди, шохчаларидаги ҳаёт сўнди. «Танам тирик ҳали, — энтикиб деди новча ниҳолча, — мен яшашим керак, албатта яшайман...» У кимдандир ёрдам кутгандек жовдираб атрофга қарай бошлади. Мени бу ерга экиб, кетмо-нини асфальтда даранглатиб судраб кетган болалар келиб қолмасмикан, деб яна бир бора кўча бошига кўз ташлади, ёмғир томчиларидан умидвор бўлиб, булут бўлмаса ҳам кўкка тикилиб, узоқ қотиб турди... Кейин тўсатдан серсув адирларда бирга ўсган укаларининг ўлигига кўзи тушиб қолди.. Қизик, ҳаммалари тик турганча жон беришибди... Ўтган йили худди шу кеча-кундузларда ҳаммалари тирик, яйраб-яшнаб барқ уриб ўсишаётган эди... Энди бўлса... «Йўк, мен яшашим керак...».

— Сув! Сув! Сув!

Қадди-қомати келишган новча ниҳолча аста-секин ўзидан кетиб, аллақандай сеҳрли ҳаёлот нашъаси билан маст бўла бошлади, кейин ўша кун — хаддан ташқари қиздириб юборган 19 июнь куни кундуз соат олтиларда жон берди.

Тик турганча қотиб қолди у...

Бу атокли адиб Худойберди Тўхтабоевнинг шох асарларидан бири — «Ниҳоллар ноласи»дан парча. Бу асарни болалар беҳад севиб ўқийдилар, ўзларига хулосалар чиқарадилар. Ҳақиқатан ҳам ниҳол — дарахтнинг худди инсон каби жони борлиги, озуқа — сувга эҳтиёжи; парвариш қилинмаса ёш китобхон қалбини ачитиб, туғёнга солиб ҳалок бўлиши асарнинг асосини ташкил этади.

Худойберди Тўхтабоев катта-ю кичик болаларнинг севимли адиби. У ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида саргузашт ва фантастика жанрларининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиб сифатида китобхонга маълум ва машҳурдир.

Худойберди Тўхтабоев 1932 йилнинг 17 декабрида Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманига қарашли

Каттатагоб кишлоғида деҳқон оиласида дунёга келди. Бошқа болалар қатори Худойберди ҳам пода бокди, ер чопди, пахта терди, хуллас, кишлокда бўладиган ҳамма меҳнатларда ҳол-қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканлигини ёшлигиданоқ била бошлади.

Бўлажак адиб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқиш-ни йиғиштириб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик қилди, машаққатли меҳнат билан суяғи қотди.

Қўқон педагогика билим юртини муваффақиятли таъомлаган Х. Тўхтабоев она кишлоғида муаллимлик қилар экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун ҳам у ўқитувчиликни ташлаб, Тошкент давлат дорилфунунига ўқишга кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур, Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаххор асарларини севиб ўқиди, ўрганди.

Университетни тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчилик қилди. Илмий бўлим мудири, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърый машқлари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлажак адибни марказга — Тошкентга ижодий иш билан жиддий шуғулланишга чорлар эди. Шундай ҳам бўлди. У 1958 йилда Тошкентга кўчиб келди. «Тошкент ҳақиқати» газетасига ишга кирди.

Х. Тўхтабоев болаликдан тўғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсди. Газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни кўриб, уларнинг қилмишларини ҳазм қила олмади. Бундай кишиларнинг сир-асрорларини фош этишга, эл-юрт ўртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиб ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фельетон жанри қўл келди. 1962 йилда республикамизнинг отахон газетаси — «Ўзбекистон овози» га фельетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фельетон ёзди.

«Ҳадик», «Тилхат», «Она», «Характеристика», «Барвақт айтилган азон», «Домланинг уйига ўт кетди», «Махсус топшириқ», «Жонгинам, шартингни айт» каби катталар учун қисса ва ҳикоялар ёзган Х. Тўхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар ярата бошлади. Унинг «Биринчи дарахтим», «Қочоқлар», «Қизғанчик», «Дадажон, ёзманг», «Келвордим, дада», «Вали билан Салим», «Шошқалок»,

дан топиб олади. Энди у ўзини орзуларига батамом эришадигандай ҳис этади. «Ортикча» фанларни дарс жадвалидан чиқаришни рад этган директор, ҳар хил вазифалар бериб «миясини қотирадиган» ўқитувчиларига ўқимасдан ҳам ҳар қандай касб эгаси, машҳур одам бўла олиш, кўкрак тўла нишонлар билан шон-шуҳратлар, катта обрўга эга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлади ва шу мақсадда сеҳрли қалпоқча билан сафарга чиқади. Шундай қилиб унинг саргузаштлари бошланади.

Минг афсуски, сеҳрли қалпоқча бу борада Хошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб келаверади. Хошимжоннинг бахти энди кулай деб турганда ишнинг пачаваси чиқиб қолаверади. У давлат хўжалигида агроном бўлиб ҳам, «шоирлик қилиб» ҳам, қурилишда муҳандислик қилиб ҳам, кўғирчоқ теартида артистлик қилиб ҳам кўради, машҳур саёҳатчи сифатида бутун дунёни кезмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма ерда илмининг, тажрибасининг йўқлиги ишнинг пачавасини чиқараверади. Хошимжон қаерга бормасин, қандай иш қилмасин пировардида шарманда-ю шармисор бўлади. Унинг агрономлик ва муҳандислик «фаолияти» жиноятга олиб келади, қамалишига сал қолади, шоир бўламан деб расво бўлади, «улуғ артист» театрдан қувилади.

Қиссада Хошимжон ўз саёҳати давомида қанчадан-қанча ажойиботларнинг гувоҳи бўлиб, кизик, кулгили саргузаштларни бошидан кечиради. У ўқимай, меҳнат қилмай, ўз устида ишламай жуда кўп нарсаларга эришмоқчи бўлади, лекин у ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки унга илмсизлиги панд беради.

Ёзувчи Хошимжон образини бутун қирралари билан очишга уринган. Болаларга хос ўйинқароқлик ҳам, соддалигу бегуборлик ҳам, ғурурлилик, тўғри сўзлик, шумлик бир оз мақтанчоқлик, ҳатто ўрнида ёлғонни ҳам дундириб юборадиган, ўзини бошқалардан ажратиб кўрсатишга интилиш одатлари, болаларга тақлидчилик, довюрак, эпчил ва рухий тетиклик, ҳафачилик ва рухий тушқунликдан йироқлик ҳам Хошимжон характерида хос хусусиятдир.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Сарик девнинг ўлими» саргузашт романи уч қисм («Ўртоқ полковник», «Сарик

девни кувиб», «Сариқ девнинг ўлими ёки олам гулистон бўлгани»)дан иборат. Бу роман асосида ҳам Ҳошимжон саргузаштлари ётади. Китобни ўқиб унинг янги саргузаштларидан хабардор бўласиз, сеҳрли қалпоқча яна мададга келади, ажойиб-ғаройиб кароматлар кўрсатади. У Ҳошимжонга жиддий масалаларда — ўғри, муттаҳам, текинхўрларни фош этишда ёрдам беради.

Эндиликда Ҳошимжон айнан аввалги ўйинқарок Ҳошимжон эмас, балки тўққиз йиллик мактабни битириб, улғайиб, бирмунча куюлиб, эси кириб, оқ-қорани таниб қолган йигитча. Энди у ўз ҳаёти, тақдири, жамиятга фойда етказадиган одам бўлиб етиши ҳақида жиддий ўйлайди, бирор касб эгаллаш ҳақида бош котиради. Бошида сартарош бўлади. «Биласизку, бир ишга аҳд қилсам, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жонимни кийнаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман», деб шу касб орқали одамларга хизмат қилишга бел боғлайди. Кейин милиция мактабига кириб ўқиб, уни битиргандан сўнг милиционерликка ишга ўтади. Китобдаги барча воқеа-ҳодисалар, саргузаштлар Ҳошимжоннинг ана шу милиционерлик нуктасидан бошланади, ҳамма гап-сўзлар қаҳрамоннинг шу касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи еифатида милиция полковниги Салимжон, унинг мададкори Ҳошимжон, ёмонлик, эскилик рамзи тарзида Одил баттол гаудаланади.

Улар ўртасида тинимсиз шиддатли кураш кетади. Одил ниҳоятда маккор, у Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандининг қўлига тўппонча тутқазган, жиноятга етаклаган.

Асар пировардида бутун умри давомида халққа, яхши одамларга зарар етказиш билан шуғулланган Одил баттол ва унинг ҳамтовоқлари қонуний мағлубиятга учрайди, ҳақиқат, адолат, эзгулик ғолиб чиқади.

Худойберди Тўхтабоев ўз романида юлғичларга, қаллобларга қарши курашда бутун халқ бир кишидай бўлиб бирлашса, бу ишни бутунлай ўз қўлига олса, Одил баттолларга қирон келади, улардан ном-нишон ҳам қолмайди, деган фикрни ўртага ташлайди.

«Сариқ девни миниб» қиссаси, «Сариқ девнинг ўлими» романининг энг яхши фазилатларидан бири тилининг ширадорлиги ва ўйнокилигидадир. Муаллиф бош

қахрамон Ҳошимжоннинг тилини алоҳида эътибор билан ишлаган. Бу тил нозик қочиримларга бойлиги ва жонлиги, шу билан бирга болалар тилига мос ҳолда соддалиги билан ажралиб туради. Қахрамоннинг характери унинг сўзларидан шундоқкина билиниб туради.

Фантастик-саргузашт жанри болалар адабиётининг энг қизиқарли жанрларидан биридир. Бундай асарлар болаларнинг онги ва психологиясига кучли таъсир кўрсатади, уларни ўқишга, ўрганишга, изланишга ўргатади, жамиятимизнинг фаол қурувчиларини тарбиялашга ёрдам беради.

«Қасоскорнинг олтин боши» романи марказида бош қахрамон — тарихий шахс, халқ қасоскори Намоз тақдири ётади. «Қасоскорнинг олтин боши» тарихий-биографик роман эмас, шунинг учун ҳам муаллиф Намознинг ҳаётини батафсил ёритиб беришни мақсад қилиб олган эмас. Лекин адиб ўрни-ўрни билан унинг ҳаётига доир маълумотлар бериб борган. Бу маълумотлар унинг характери ни тушуниб олишда китобхонга ёрдам беради.

Намоз фақат жисмонан эмас, ақлан ҳам етук. У ҳақиқат учун қасоскор, қўрқмас, тadbиркор, очиқ қўнгил қахрамон сифатида гавдалантирилган. У атрофига ўзи каби довурак йигитларни тўплаб, зулмкорларга қарши курашга ундайди.

Ҳалоллиги, мардлиги, адолатлилиги, етимпарварлиги учун халқ Намозни яхши кўради ва уни Гўруғлига қиёс қилади. «Гўруғлибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш. Афсун ўқиса кўздан ғойиб бўлиб қолармиш. Ундан ўқ ўтмас эмиш, қилич чопмас эмиш...»

Намознинг мардлиги, жасорати халқ қалбида мангу яшаб келаётганлиги «Қасоскорнинг олтин боши» да яхши чизиб берилган.

Талантли болалар адиби Ҳудойберди Тўхтабоевнинг «Сир очилди», «Ака-ука Омонбой билан Давронбойнинг қишлоққа газ олиб келганлари ҳақида жажжи қисса», «Беш болали йигитча», «Ширин қовунлар мамлакатида ёки сеҳргарлар жанги», «Мунгли кўзлар», «Жаннати одамлар» каби йирик асарларининг юзага келиши ўзбек болалар адабиётининг ютуғи ҳисобланади. У болалар учун янада ўқимишли асарлар яратиш мақсадида тинимсиз изланмоқда.

ФАРҲОД МУСАЖОН (1933 йилда туғилган)

Ўзининг қисқа ҳажмли ва ҳаяжонли ҳикоялари, мазмундор қиссалари, кичкинтойларни тўлкинлантирадиган пьесалари билан болаларнинг қувончларига қувонч улашиб келаётган қаламкашлардан бири Фарҳод Мусажон 1933 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. 1956 йилда ТошДУнинг Шарқ факультетини тамомлайди. Бир неча йил Ўзбекистон радиосида, «Ўзбекистон маданияти» газетасида, «Ғунча» журналида меҳнат қилади. 1966 йилдан эса «Ўзбекфильм»да муҳаррир, бош муҳаррир вазифаларида ишлаб келмоқда.

Фарҳод Мусажоннинг илк асари 1955 йилда эълон қилинган. Шундан сўнг «Дарадаги қишлоқда» (1960), «Турди, қизил боғич ва мен» (1970), «Офтобни қувлаб» (1970), «Чин дўстлик» (1976), «Чевар киз» (1982), «Булок суви» (1982), «Турди, велосипед ва мен» (1983), «Глоток родниковой воды», «Текин томоша» (1989) каби китобларининг майдонга келиши болалар учун катта байрам бўлди.

1997 йилда адиб ўзининг болаларга атаб ёзган барча ҳикояларини жамлаб, йигирма икки табоқдан иборат катта китобини қайта ишлаган ва тўлдирилган ҳолда чоп эттирди. Бу китобини ҳам илгарисига ўхшаб «Текин томоша» деб атади. Олдингисидан фаркли ўлароқ бу китоб уч қисмдан иборат: кичкинтойлар, ўртанчалар ва ўсмирларга.

Фарҳод Мусажон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг аксар ҳикоялари қувнок юмор ҳисси билан суғорилган. Адибнинг барча ҳикояларида беғубор ва завқли болалик даври руҳияти сақланган. Шунинг учун унинг ҳикоялари осон ўқилади, осон ҳазм бўлади. Натижада таъсир кучи ҳам ортади.

Адиб ижодининг яна бир жиҳати у ўз персонажларини ёмон ёки яхши, адабий атамалар қўллаб айтадиган бўлсак, салбий ёки ижобийга ажратмайди. Уларга баҳо берар экан, феъли-атвори қандайлигини тасвирлар экан ҳеч қачон кучли ибораларни, «аблаҳ, иблис, ярамас, га-

занда» ва ҳоказо ҳақоратомуз, каттиқ-курук сўзларни ишлатмайди. Зеро, инсон сифатида энди шаклланаётган болаларга нисбатан бундай ўткир сўзларни ишлатиш инсофдан ва адолатдан эмаслигини тушунади. У ўз қаҳрамонларини қандайлигидан қатъи назар — ўйинқароқми, лапашангми, айёрми, дангасами, мактанчоқми — ҳаммасини бирдай севади ва севиб тасвирлайди. Унинг учун мутлақо ёмон бола умуман йўқ, камчилиги бўлиши мумкин, дейлик ёлғончироқ, хасисроқ, худбинроқ, лекин нокас бола йўқ, ҳар қандай болани ҳам тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонади. Ва шу муборак мақсад йўлида ижод қилади.

Фарҳод Мусажоннинг ўзига хос услуби бор. Унинг асарларидан бир парчагина ўқиган одам муаллифнинг кимлигини аниқлаб олиши мумкин. У аниқ, содда, тушунарли ва ихчам ёзади. Шу сабабли катта маҳорат эвазига йиллар давомида пайдо бўладиган ва шаклланадиган бадий соддалик туфайли унинг асарлари ўқимишли чиқади. Болалар тили билан айтсак ҳикоялари «ростакам бўлган воқеага ўхшайди». Дарҳақиқат, адиб воқеаларни худди ҳаётдагидек ишонарли ва қизиқарли қилиб сўзлаб беради. Бу жуда муҳим. Негаки болалар ҳикоя воқеаларига ишонмасалар, асарнинг таъсир кучи йўққа чиқади. Мана шу омил — ишонтира олиш маҳорати Ф. Мусажон ижодининг энг муҳим хусусиятидир.

Фарҳод Мусажон барча ёшдаги болалар учун ёзади. Унинг китоблари орасида мактабгача тарбия ёшидаги, мактаб ёшидаги, кичик ҳамда ўрта ва катта ёшдаги болаларга ва ўсмирларга бағишланган асарларни ҳам учратиш мумкин.

Аёнки, мактабгача тарбия болалар китобхонлиги ота-оналар, тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида атроф-муҳит билан таниша борадилар. Она-юртга, табиатга муҳаббат хислатлари; меҳнат қилиш ва меҳнат аҳлини ҳурмат қилиш каби фазилатлар шу ёшдан шакллана бошлайди. Турмушда қизганчиқ бўлмаслик, касб-ҳунар эгаллашга интилиш, катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатлар ҳам шулар жумласига киради.

Болаларнинг педагогик-психологик хусусиятларини яхши ўрганган Фарход Мусажон кичик ёшдаги болаларга бағишлаб «Энг яхши бобо», «Шодиёна кун», «Шиқилдок», «Пахлавон ва нимжон», «Совға», «Ажойиб бузокча», «Яхшилик», «Тўлаб бер», «Варрак», «Доғ» каби ўнлаб хикоялар яратган.

Адибнинг «Варрак» асари мазмуни оддийгина варрак яшаш воқеаси асосига қурилган. Асарда кичкинтойларни болаликдан бошлаб мустақил ҳаракат қилишга чақирилади.

Ана шундай жозибали асарларидан яна бири «Энг яхши чана» дир. Бу хикояда қўли очик, саховатли, бағри бутун бўлишлик, ҳасис, зикна бўлмаслик каби ғоялар кичкинтойлар онгига етказилади: Латифжонга дадаси чана олиб келиб беради. Қувончдан боланинг боши қўкка етай дейди.

Латифжон бошда анча қизғанчиқ бўлади. Шунинг учун чанада битта ўзи учади. Бошқаларни чанага яқин келтирмайди, унга бировнинг қўли тегиб кетса, чанани қўтариб уйига чопади.

Латифжоннинг дадаси ўғлидаги бундай қизғанчиқликни пайқайди, лекин унга панд-насихат қилиб ўтирмайди. Аксинча, қуйидаги ибратли хикоятни келтиради:

— Биласанми, — деди дадаси ўғлига, — мен бу ажойиб чанани қаердан олдим? Бунақаси магазинда сотилмайди, бу буюртма билан қўлда ясалган чана. Ёши олтмишда. Ҳа, олтмиш йил бурун битта оғайнимнинг дадаси олиб берган экан. Оғайним ўша пайтда сендек экан. Чананинг чиройлилигини кўриб учишга унинг ҳам кўзи қиймабди. Каттарок бўлганимда учарман, ҳозир болалар тортиб олиб эскитиб қўйишади, деб асраб юраверибди. Орадан йиллар ўтибди, бир куни қараса болалиги тугаб чол бўлиб қолибди. Энди унга чана керак эмас экан, чунки чол одам уялмасдан чана учадими?! Оғайним чанани менга совға қилар экан, беғубор болалик чоғимда маза қилиб учолмадим, ишқилиб сенинг ўғлингга яхши хизмат қилсин деди. Шунақа, ўғлим, қизғанчиқ одам завқдан махрум бўлади!

Латифжон аввал дадасининг бу гапларига тушуна қолмайди. Юрагининг аллақаери жаз этгандек бўлади. Ниҳоят у дадасига юзланиб:

—Эртадан бошлаб аямасдан учаман, — деди.

Адибнинг «Совға» ҳикояси болаларни меҳнаткаш бўлишга даъват этади. Оқилжоннинг гул экиши, уни меҳр билан парвариш қилиши кичик китобхонда катта таассурот қолдиради.

«Турди, кизил боғич ва мен» ҳикояси узок йиллардан бери ёш китобхонларнинг сеvimли асарларидан бири сифатида эъзозланиб келинади.

Ҳикояда озодалик, шаҳар тозалиги учун курашиш бош масала қилиб қўйилади. Турди ва Ғиёс кабиларнинг шаҳар тозалигида фаол қатнашмаганликлари, дангасаликлари фош қилинади.

Хуллас, Фарход Мусажон ўзининг мактабгача ва мактаб ёшидаги кичик болаларга бағишлаб ёзган ҳикояларида салмоқдор фикрларни содда, болаларбоп шаклда айтади. Адиб насихат қилиш йўлидан бормайди, аксинча, болалар ҳаётида кўп учраб турадиган оддий воқеаларни тасвирлайди ва айтмоқчи бўлган муҳим гапларни ана шу воқеалар маъзига сингдириб юборади.

Фарход Мусажоннинг «Орзуга айб йўқ», «Бўш келма, Аликулов», «Булоқ суви» каби бошқа қиссалари ўзбек болалар адабиётида муҳим ўринда туради.

Фарход Мусажон драматург сифатида ҳам ёшларнинг меҳрини қозонган. «Хаёлпарастлар», «Оқ кабутар», «Сабил қолди», «Ўғлимни қайтариб беринглар» пьесалари шулар жумласига киради.

Булар орасида айниқса, «Ўғлимни қайтариб беринглар» асари машҳур бўлди.

Драматург унинг номини ўзгартириб «Нажот истаб» деб қайтадан ишлади. У Ҳамза номидаги Академик драма театрида муваффақият билан қўйилди. Душанбе, Олмаота шаҳарларида, Татаристонда сахна юзини кўрди.

Пьесада асосан бола тарбиясида ота-онанинг ўйнайдиган бекиёс катта роли ҳақида гап боради.

Фарход Мусажон катталарга бағишлаб «Баҳор нафаси», «Бу кўзларга ишонса бўлади», «Хотин кишининг раъйи», «Кўр шофёр», «Зўраки кашанда», «Нозик масала», «Калла-поча», «Ҳиммат», «Боғ куча» каби китоблар ёзган.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ (1935 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида ҳикоя, қисса, пьесалари билан машҳур бўлган қаламқашлардан бири Латиф Маҳмудовдир. У 1935 йилда Тошкент шаҳрида дунёга келди. Тошкент давлат дорилфунунини тамомлаган. Узоқ йиллар Республика радиосида, бир қатор нашриётларда ишлаган.

Латиф Маҳмудов ўзининг дастлабки ҳикояларидан бири «Чинор» билан ёш китобхонлар олқишига муяссар бўлди.

Ҳикоя қаҳрамони Салим бобонинг ҳар куни эрталабдан кечгача чинорнинг тагида ўтириши болаларга жуда бошқача туюлади. Гўёки бу ерда — чинор остида қандайдир бир яширин сир бордек туюлади уларга.

Маълумки, болалар ҳар бир нарсага қизиқувчан бўладилар. Улар ўзлари учун номаълум бўлган оламнинг сирасрорларини тезроқ билиб олишга, унинг охирига етишга интиладилар. Шокир ҳам, Вали ҳам ана шундай болалар тоифасидан. Шунинг учун улар чинор ва унинг остидаги супага жуда қизиқиб қоладилар. Салим отанинг супада кечаю кундуз ўтириши уларни ҳайратга солади.

Аслида чинорда ҳам, супада ҳам ҳеч қандай сир-пир йўқ эди. Бобонинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб, у шоиртабиат бўлган. Бир вақтлар шу чинор олдида бир аёл анҳорга кулаб тушади. Уни Салим отанинг ўғли қутқаради. Аммо ўзи анҳордан чиқа олмай, сувга чўкиб ҳалок бўлади. Шу сабабли чол чинор тагида, супа устида узоқ ўтириб, ўғлидан қолган ёдгорлик — унинг китобини қайта-қайта ўқийди.

Бундан беҳабар болалар ғор казиб, бу ердаги сирни билиб олмоқчи бўладилар. Кутилмаганда болаларнинг ғори ўпирилиб, супа кулаб тушади. Бу ерда ҳеч қандай сир ҳам, тарих ҳам йўқ эканлигини билган болалар, айникса, бобонинг супа ўпирилиб тушганидан кейинги ҳолатини кўриб, ўзларини ўзлари кечири олмайдилар. Чол эса уйдан чиқиб супа томон юрар экан: «... чинордан ўн-ўн

беш кадам нарида, анҳор бўйида ўрани кўриб тўхтади, энгашди, ҳассасига таяниб худди сурат олдираётгандек қимир этмай туриб қолди. Анчадан кейин бошини кўтариб, кўз олди жимирлашиб кетди, ойнагини артмоқчи бўлганди, қалқиб кетиб, анҳорга тушириб юборди. Қалтираб анҳор ёқасига чўккалади. Енгини шимариб, ойнагини қидира бошлади. Бирок чуқур, қўлини тортиб ҳассасини сувга тикиб кўрди. У ҳам етмади. Ойнак аллақачон оқиб кетган эди. Салим бобо сувга қараб анча ўтирди. Кейин секин ўрнидан турди. Чинорнинг тагига бир қараб, қокила-қокила уйига қараб кетди».

Қариянинг бундай аянчли ахволдан ва айникса, бу воқеадан кейин унинг касал бўлиб қолишидан болалар қаттиқ изтироб чекадилар. Бу ишда фақат ўзлари айбдор эканликларидан уяладилар. Қандай бўлмасин, чолга таскин беришга, унга ҳар томонлама кўмаклашишга, ёрдам беришга ҳаракат қиладилар.

«Чинор» ҳамон севиб ўқилмоқда, болаларни яхшиликка, кексаларга кўмак беришга, ажойиб инсон бўлиб камол топишга даъват этиб келмоқда.

Кимки жисмоний меҳнатга берилса, жисмоний тарбия ҳамда спорт билан ошно бўлса, у ҳаётда соғлом ва тетик бўлади, олдига қўйган ният-мақсадига эришади, тенгқурлари ўртасида обрў-эътибор қозонади. Ёки аксинча...

Ёзувчи Латиф Маҳмудовнинг «Дарвозабон» хикоясининг қаҳрамони Ориф юкорида таъкидлаб ўтганимиздек, иккинчи тоифадаги болаларга киради.

Кўпчилик болалар турли дам олиш масканларида ёзги таътилни кўнгилдагидек ўтказиб, спорт билан шуғулланиб, янги куч-қувват тўплайдилар, ҳар томонлама чиниқадилар.

Ориф-чи? У на жисмоний меҳнат қилади, на спорт билан шуғулланади, на бадий китоб ўқийди. Кечаси-ю кундузи овқат еб, хомсемиз бўлиб қолганлигини Латиф Маҳмудов болаларга таъсир қиладиган даражада тасвирлаб беради.

Хикояни, айникса, қуйидаги мисраларни ўқиган ҳар бир ёш китобхон Орифнинг бу қиёфасидан кулади ва ўзи ҳам шу қўйга тушиб қолмаслик учун ҳаракат қилади:

«...қўшни кўча футбол командаси билан сайхонликда учрашув бўлди. Ориф дарвозабон эди. Уйинга аралашмай қўя қол, десак ҳам «мен бу учрашувга атайлаб куч йиққанман» деб туриб олди. Ноилож кўндик.

Шу куни ракибларимиз дарвозага ўн тўрт тўп кириштиди. Ориф Нишонов копток тутаман деб ҳар гал коптокдан олдин ўзи думалаб дарвозага кириб кетар эди».

Латиф Маҳмудов ҳикоялари мавзу жихатдан рангбаранг. Уларнинг ҳаммасида болаларнинг қайноқ ҳаёти уфуриб туради. Адибнинг деярли барча ҳикояларида болаларни қизғанчиқ бўлмасликка, катта-кичикка меҳрибон, ғамхўр бўлишга чақириш («Бир пуд тош»); озода бўлиш, гигиена қонун-қоидаларига амал қилиш («Қойил қилишди»); ҳалол, пок, тўғри сўз бўлиш («Аттанг»); кучат экиш, боғ-роғларни парваришlash («Гилос»); она табиати асраш, авайлаш, унга фидойилик кўрсатиш («Қирғай», «Мусича»); давримизга муносиб касб-кор эгаси бўлиш («Шокирнинг тоғаси») каби болаларни қизиқтирадиган, уларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган масалалар ётади.

Латиф Маҳмудов ўзбек адабиётида қисса жанрини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиблардан бири ҳисобланади. Адибнинг «Эски дуторнинг сирлари», «Тоғдаги лолалар», «Тоғда отилган ўк», «Икки дангасанинг саргузаштлари» каби қиссаларини ўқимаган ёш китобхон топилмаса керак.

Адиб ўз қиссаларида болаларнинг ҳаётларини, эзгу-ния, орзу ва интилишларини ёзади. Қиссаларида аъло ва яхши ўқишга интилиш, жисмоний тарбия ва спортга берилиш, катталарни ҳурмат қилиш ва кичкинтойларга ёрдам қўлини чўзиш, меҳнатсевар ва она-Ватанга фидокор бўлиб камол топиш каби масалалар ётади.

Адибнинг энг жозибали, болалар қалбини ўзига ром этадиган қиссаларидан бири «Икки дангасанинг саргузаштлари»дир.

Қисса қаҳрамонлари — Мирвали, Ботирлар оддий, бошқалардан фарқ қилмайдиган болалар, аммо хатти-харақатлари, интилишлари бир жаҳон. Иккаласи ҳам ёмон ўқувчилардан эмас. Хулқ-одоблари ҳам бошқаларга манзур бўладиган болалардан.

Хамма гап адабиёт муаллими Алижон Валиевичнинг Ботирнинг дадасига мактуб ёзиб беришидан бошланади.

Алижон Валиевичнинг болалар маъкул кўрмайдиган бир одати бор. Буни Мирвали тилидан берилиши янада ишончли чиққан: «Сиз Алижон Валиевич жуда баджа-хил одам экан, деб ўйламанг. Алижон Валиевич бировга каттиқ гапирмайди, уришмайди, ковоғини ҳам солмайди. Ҳатто айбингизни ҳам айтмайди. Гуноҳингиз оғир бўлса икки эллик хат ёзиб конвертга солади, яхшилаб елимайди, сизнинг оппоқ оқариб кетаётганингиздан завқланиб бепарволик билан қўлингизга тутати.

«— Шунинг дадангизга бериб қўйинг».

Ботир ўқитувчининг қўлидан мактубни олган экан, даҳшатга тушади, нима гуноҳ иш қилиб қўйганини билмай ўй-хаёлга ботади.

Ҳамфикр, дўст, сирдош, юрса-турса бирга бўладиган Мирвали билан ўқишда, юриш-туришда йўл қўйган хатоларини хўп ўйлашади. Маълум бўлишича, улар кунлардан бир кун чолларга салом бермай ўтишган, қачонлардир танаффусда бир марта ўқитувчилардан яшириб папирос чекишган, дарс тайёрламай келишганда синфдошларидан уйга берилган вазифани кўчиришган. Аммо булар хатга асосий сабаб бўлмаслиги мумкин деб ўйлашади.

Болалар руҳиятини яхши биладиган Латиф Маҳмудов ўқитувчи таърифига катта баҳо беради. Алижон Валиевич образини жуда ишончли қилиб чизади. Ботир юрса-турса ўқитувчи-устози уни кузатиб тургандек бўлаверади:

«...Назаримда кўчада юрсам елкамдан, уйда китоб ўқиб ётсам шипдан қараб турганга ўхшайди» деб болани ҳаётга янада масъулият билан қарашга ўргатади.

Латиф Маҳмудов қиссада тимурчилик ҳаракатига ҳам алоҳида муносабатда бўлади. Ўқитувчининг мактубини олган болалар ўзлари йўл қўйган хатоларини қидира бошлашади ва гуноҳларини ювиш мақсадида ўткинчи бир чолнинг қопини кўтаришиб унинг уйига олиб боришади. Бу каби лавҳалар ёш китобхонда катта таассурот қолдиради.

Икки дўст нима бўлганда ҳам ўқишни бўшаштирмасликка ҳаракат қилишади.

Кейинчалик мактубдаги:

«—Заводингизга экскурсия уюштирмакчимиз, пахта териш машинаси ҳақида гапириб берсангиз, қачон борсак бўлади?» деб сўралган хат мазмунидан хабардор бўлган икки дўст териларига сиғмай қувонишади ҳамда ўз хато ва камчиликларини тузатиб олганликларидан беҳад шод бўладилар.

Шу нарса қувонарлики, қиссада хатоларсиз яшаш ҳар бир бола учун катта бахт эканлиги китобхон кўзига ярқ этиб ташланиб туради.

Латиф Махмудовнинг «Чўққидаги лолалар» қиссасида ҳам ғаройиб, фавкуллода ва ғоятда қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Қиссада сирли йўловчилар ҳам, шаҳар ҳовлиларидан бирида содир бўлган ғалати воқеа ҳам, дом-дараксиз ғойиб бўлишлар ҳам, антиқа изланишлар ҳам бор. Қиссага Қизбулоқ ҳақидаги афсона ниҳоятда табиий сингдириб юборилган. Ана шу боисдан ҳам қисса қизиқиб ўқилади.

Латиф Махмудов ўзбек болалар насрида саргузашт жанрини ривожлантиришга ғоят катта ҳисса қўшиб келадиган адиблардан биридир. «Чўққидаги лолалар» шу жанр меvasи ҳисобланади. Унда бошдан-оёқ болаларни ўзига ром этадиган воқеа ва саргузаштлар баён этилади.

Аммо, шубҳасизки, гап фақат саргузаштлардангина иборат эмас. Қиссанинг аҳамияти, муҳим жиҳати унинг яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кўраш хусусида, янги ҳаёт ҳақида, ақлли, заковатли, тиришқоқ, саҳий, меҳридорё кишилар — катталар ва болалар ҳақида эканлигида.

Қисса саҳифаларида турли-туман ўғилу қиз болалар, бизнинг замондошларимиз гавдаланади. Булар Равшан ва Асқар, Шахло ва Мунира, Озода ва Нортोजилар. Улар сира бир-бирларига ўхшамайдилар, феъл-атворлари ва истак майллари турлича, аммо уларни бир нарса — ҳалоллик, садоқатлилик, чинакам дўстлик бирлаштириб туради.

Катталар — Мўминжон, Мулладўст, уста Ашир об-разлари ҳам муваффақиятли чиққан.

Латиф Махмудов нозиктаъб, хассос ижодкор, у инсон характери, кайфиятининг турфа хил қирраларини маромида тасвирлашни жуда яхши уddaлайди.

«Латиф Махмудовнинг «Чўққидаги лолалар» киссасини ўқир эканман, — деб ёзади Сергей Баруздин, — бу шоир битган проза асарику, деган фикр ҳаёлимдан нари кетмади». Зотан, ушбу таассурот бежиз эмас. Латиф Махмудовнинг ўз асарлари қаҳрамонлари билан муносабатида қандайдир ўзгача бир илиқлик, тасвир оҳангида самимият акс этиб туради. Айнан шу нарса асар қаҳрамонларини жонли, ҳаётий ва тўлақонли тасаввур этишга имкон беради. Ёш китобхонларнинг адиб асарларини бунчалик севиб ўқишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Адиб кейинчалик бу асарини қайта ишлаб, «Қопга яширинган одам» романини яратди.

Латиф Махмудов ўзбек болалар адабиётида драма жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётган санъаткор сифатида ҳам эъзозланади. Унинг «Э, аттанг!», «Мухим топшириқ», «Дангасанинг саргузашти», «Ҳақиқий ўғил бола», «Али билан Вали», «Бургут олиб қочган бола» каби асарлари узоқ йиллардан бери ёш томошабинлар қалбига қувонч бағишлаб келмоқда.

Латиф Махмудов драмаларида доимо болаларнинг қайноқ ҳаётларини акс эттиради. Қаҳрамонлар кўпинча ўзларининг аъло хулқ-одоблари, меҳнатсеварликлари, ўқиш, мактабни севишлари билан ажралиб турадилар. Баъзи ҳолларда эса ишёқмаслик, дангасаликлари туфайли ўз тенгқурлари даврасида қизариб қоладилар. Масалан, «Э, аттанг!» асарини олиб кўрайлик. Аббос билан Азим 4-синфда ўқишади. Улар учун жисмоний меҳнат жуда енгилдек туюлади. Иккаласи:

Бизнинг ишни
Ҳамма кўрсин.
Куча-қўйда
Мақтаб юрсин, —

дея синф хоналарини ювишга киришадилар.

Шошқалоқликлари, ишда тажрибасизликлари туфайли болалар полга сувни кўп тўкиб юбориб уни арта олмайдилар, дангаса, ишёқмас икки ўртоқ 1-синф ўқувчиларининг ёрдамлари билан синфни тозалаб, дўстлари олдида изза бўладилар.

Латиф Махмудовнинг «Али билан Вали» сахна асари бугунги ўзбек болалар драмачилигида энг бақувват асарлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у узоқ йиллардан бери республикамиз болалар сахнасидан тушмай келаётир.

Асарнинг бош ғояси инсон ва унинг тарбияси. Халқда кимки ўзига ўзи хизмат қилишни билса, у ҳақиқий инсон бўлади, деган гап бор. Асарнинг бошидаёқ ўзига-ўзи хизмат қилишни ёқтирмайдиган, кир-чир юрадиган Али билан Вали қиёфаси, уларнинг юриш-туришларига кенг ўрин берилади.

Али ҳам, Вали ҳам тозаликка, гигиена қонун-қоидаларига асло риоя қилмайдиган болалар: кийимлари кир, дазмолланмаган, қўл, бўйинларига сув тегмаган, тирноқлари олинмаган бу болалар синфда тўполончи, ўзлаштирмовчиликда ном чиқаришган. Улар меҳнат қилиш, жисмоний тарбия ва спорт ишлари билан шуғулланишни ҳаёлларига ҳам келтиришмайди, синфдошларини менсишмайди.

Тўполончи, қолоқ Али билан Вали тарбияси билан бутун синф шуғулланади. Айниқса, бошқа мактабдан келган аълочи ва жамоатчи Дилбарнинг хизмати катта. У юриш-туриши, оғир ва босиклиги билан буларга ўз таъсир кучини ўтказди.

Асарда ўқитувчи Асад Саидович бошдан оёқ иштирок этмайди. У ахён-ахёнда китобхон кўзига ташланади. Али билан Валини яхши ишларга қўл уришга чақиради. Бу эса бошқа тўполончи болаларга ғайритабиийдек туюлсада, аммо кейинчалик улар бу ҳақ гапдан тўғри хулоса чиқаришга ҳаракат қиладилар.

Али билан Вали асар охирида катта ҳаёт йўлида бошқа тенгқурлари каби дадил олға интилувчи болалар сифатида намоён бўлишади.

Латиф Махмудов ҳам хикоя, ҳам қисса, ҳам драма жанрида ижод қилиб, ўзбек болалар адабиётининг салмоғига салмоқ қўшиб келаётир.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ғафур Ғулом номидаги мукофотиغا сазовор бўлган Латиф Махмудов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимидир.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ (1936 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеърлятида шоир Мир-азиз Аъзамнинг ўз ўрни бор. Бу албатта, унинг изланиш, меҳнаткашлиги, болаларни ва уларнинг адабиётини қаттиқ севишидан. Ижодкор болалар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, яхши ўқиш учун ҳаракат қилиш, курашиш каби масалаларни кўпроқ очиб беришга ҳаракат қилади.

Миразиз Аъзам 1936 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеърлятга қизиқди. Шеърли машқларини Қуддус Муҳаммадий ва кейинчалик Қудрат Ҳикмат бошчилиқ қилган адабий тўғарада синовдан ўтказар, ижодий изланиш, ўқиш ва ўрганишни қизгин давом эттирар эди. Адабиёт ва шеърлятга бўлган қанқоқлик уни ТошДУга етаклади. Адабий машқлари болалар ва ўқувчилар газеталарида, «Гулхан», «Фунча» журналларида босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тамомлаган М. Аъзам бир қатор газета ва журналларда ишлади. Шоирнинг «Металлург», «Ақлли болалар», «Сенга нима бўлди?», «Ғалати туш», «Ер айланади», «Ерга довруқ соламинз», «Ҳақиқатнинг кўзлари», «Сабот», «Туйғулар», «Бир чўнтак ёнғоқ» каби тўпламлари болалар китоб жавонларидан муштаҳкам ўрин олган.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеър ва қўшиқ, эртақ-достонлари катта-кичик болаларга бағишланган. У ҳар бир асарида болажонлар учун, албатта, бир янгилик, бир яхши гап айтиш иштиёқи билан қайнаб-тошади ва бунинг уддасидан чиқади. Масалан, «Ер айланади» шеърлини олиб кўрайлик. Бундай олиб қарасангиз, бу бир олдидий гап. Ахир неча минг асрдан бери у айланади, яна айланаверади, бу ҳақда жозибали шеър бўлиши мумкин эмас, деган тушунча ҳаёлингиздан ўтади. Лекин шеърли ўқийдиган бўлсангиз сизнинг тасаввурингиз бутунлай ўзгаради. Мурғак қалб у ёқда турсин биз катталар ҳам ернинг айланиши, онларнинг ўтиши, шамолнинг эсиб ту-

риши билан ўсиб-улғайишимиз, камол топишимиз, бунёд-корлик ишларимиз кўз ўнгимиздан ўтади. Қилган яхши-ёмон ишларимизни ўйлаймиз. «Ер айланади» — худди шу ҳақда баҳс юритади:

Аста-аста шамол эсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста одам ўсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста улғаяр ақл,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста етилар нақл,
Аста-аста ер айланади...

Кичкинтойлар кўпинча ҳаёт мураккаблигидан беҳабар бўладилар. Улар катталарнинг кўмагида, ўзлари тинглаган бадий асарлари ёрдамида олам мўъжизалари, турмуш билан танишиб борадилар. Миразиз Аъзамнинг «Бедананинг бувиси» шеъри кичик ёшдаги болаларга жуда қўл келади. Бу шеър халқ орзаки ижоди анъаналари таъсирида яратилган.

Ёш китобхонлар шеърда беданаларнинг турмуш гарзлари билан яқиндан танишиб оладилар. Худди инсонлар каби уларнинг ҳам қавм-қариндошлари, кекса-ёшлари бўлишини, касал-соғ юришларини буви-бедана кечмишлари орқали тушуниб етадилар. Буви дардга чалиниб, оғир касал бўлиб қолади, томоғидан овқат ўтмайди. Ҳамманинг тинчлиги, ороми бузилади, ҳар ким қўлдан келганча унга мададкор бўлишга интилади. Бу эпизод чиройли ва таъсирли чизилган:

Бедананинг отаси бор экан, нор экан,
Онасига орийат ёр экан, ёр экан.
Дори-дармон, ўт-ўлан келтириб, келтириб.
Қари кушга тутишиб, ичириб, едириб.
Айланишиб бошида турдилар.
Соғайишнинг чорасини кўрдилар, кўрдилар...

Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-дик.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-дик.

Биз ҳар доим болалар адабиётида ўй ўйлаш, ҳаёл су-
риш, ўзининг учкур ҳаёллари билан яшаш ҳақида ёзил-
ган асарларни кизгин кўллаб-қувватлаймиз. Миразиз
Аъзамнинг ҳам «Ҳаёл суриш» шеърининг қаҳрамони ҳар
бир нарсани тезроқ билиб олгиси, унинг поёнига етгиси
келади. Лекин у қанчалик ўйланмасин, ҳаёл сурмасин,
ақлий тафаккури ҳали тўла ривожланмаганлиги сабабли
кўп нарсаларни тушунмайди, ожизлик қилади. Ота ўри-
ни унчалик ўйламасликка чақиради. Отанинг насихати
билан бола ўзини тинчита олмайди:

Кун қисқа

қандай қилиб кун чиқади,

деб ўйлайман,

Тун чўзилса,

нега тун

чўзилди,

деб ўйлайман.

Уни ҳаёл қиламан,

Буни ҳаёл қиламан

Ўйлайман,

бари бир,

ўйлайман.

Миразиз Аъзамнинг «Биз енгамиз бўронларни» шеъ-
ри бугунги мустақилликка жуда қийинчилик билан, ку-
рашлар билан етиб келганлигимизни жарангдор мисра-
лар билан чиройли ифодалаб беради:

Бизни босди довуллар, селлар —

Омон чикдик бўронлардан,

Омон яшар ботир эллар —

Қўркмас ваҳший ҳайвонлардан,

Корли, музли чўккилар ҳам

Қолиб кетар пойимизда.

Жасур қўшиқ бизга ҳамдам

Ҳар бир қўнган жойимизда.

Шоир бу билан чегараланиб қолмайди. Ҳали олдинда
қиладиган ишларимиз, улур мақсадларимиз борлигини
таъкидлайди, болаларни юсак ахлоқ-одобли бўлишга,
катталарнинг ишларини давом эттиришга қорлайди:

Максадимиз тоғдай улур —
Чамбарчасдир туташ қўллар.
Озодликнинг йўли кутлур —
Олга, дўстлар, оғайнилар!

Миразиз Аъзамнинг «Қирк болага қирк савол», «Ға-
лати туш», «Нурхон билан Бурхон», «Ота билан бола»,
«Бир чўнтак ёнғоқ» (туркум), «Алла», «Бола ва она»,
«Йўтал бобо» каби шеър ва қўшиқлари болалар адабиё-
тида катта ўринда туради.

«Асрор», «Эрк қуши», «Она юрт осмонида», «Антиқа»
каби дoston, эртақ-дostonлари ҳам болаларда катта қизи-
қиш уйғотиб келмокда.

Миразиз Аъзамнинг «Асрор» дostonидаги Асрор об-
разида болаларга хос жўшқинлик, шижоат, меҳнатсевар-
лик мотивлари, ҳақиқий ўқувчига хос ғазилатлар ёрқин
тасвирланади. Шоир бу ғояни очишда кичкинтойлар онги
ва дунёқарашидаги ҳолатларни тўқнаштириш, уларнинг
нарс ва воқеаларга бўлган муносабатларини солишти-
ришдан самарали фойдаланади.

Пилла қурти боқиш дostonга асосий мавзу қилиб оли-
нади-да, ўқувчи-ёшларнинг бу соҳага қизиқишлари, би-
лимдонликлари меҳнат жараёнида очиб берилади.

Асарда Асрорнинг олижаноб ғазилатлари — оккўн-
гил, софдил, қўли очиқлиги ишонарли тасвирланади;
унинг тут дарахтларини севиши, табиатга ғамхўрлиги ёш
китобхонлар учун дидактик қимматга эга.

Ғайрат, Нор, Раҳим, Раъно образлари орқали қалби
қайноқ, бир-бирига меҳрибон, жамоа иши учун фидойи
ёшлар гавдалантирилади.

Болаларнинг мактабда пилла қурти боқишлари —
қўшимча соҳа — кишлок хўжалиги ишларига жон-дил-
дан ёрдам беришлари, фикр-мулоҳаза юритишлари, би-
рор ишга қўл уришса дадил ҳаракат қилишлари китоб-
хонни хурсанд этади. Чунончи, асарнинг «Пилла қуртла-
рининг лоҳас бўлиши» бўлими ўқувчида катта қизиқиш
уйғотади:

Пилла қурти боқилаётган хона ҳаддан зиёд исиб кет-
гач, қуртлар барг емай қўяди. Шу дақиқада болаларда юз
берган ҳолат: тушқунлик, ҳижолатлилик, қуртларга ачи-

йиллар чўлқуварларнинг фарзандларини ўқитди, муаллимлик қилди. Бир неча йиллар давомида у Бўздаги шоира Саида Зуннунова номидаги педагогика билим юртининг раҳбари сифатида фаолият кўрсатди. Ҳозир ижодий иш билан банд.

Меҳнаткаш, ўзига-ўзи талабчан, шеърлари ҳам пухтапишиқ Тўлан Низомнинг «Сенинг эртақларинг», «Ёшлик баёзи», «Ифтихор», «Қуёш йўли», «Она тилим, она элим», «Андижонда бир қуш бор», «Чўлпон», «Чаман ичра», «Муқаддас рух» каби йигирмадан зиёдрок тўпламлари ёш китобхонларнинг дилларига қувонч улашиб келмокда.

Тўлан Низомнинг сара шеърлари меҳнат, чўл, чўлларни бог-бўстонга айлантираётган чўлқувар ва уларнинг фарзандларига аталганлиги билан ажралиб туради. «Чўпон бола», «Бўз», «Дарё ва мен», «Ёшлигим, қайдасан?», «Дўстимга», «Йўллар», «Болаликка қайтиш», «Қалдирғоч» сингари юзлаб шеърларида шу рух бор. Мана «Чўпон бола» шеърини олиб кўрайлик. Тўғри, ўзбек болалар адабиётида ҳам назм, ҳам насрда чўпонларга ёрдам бераётган, чўпонлик қилаётган болалар ҳақида ўнлаб асарлар ёзилган. Аммо Тўлан Низомнинг бу шеъри ўзининг ўйноқи мисралари билан қалбларни ларзага солувчи, шу касбга кичкинтойларнинг меҳрларини жўш урдирувчи даъвати билан ажралиб туради. Қаранг, мана бу меҳнаткаш, ўз ишининг фидойиси, жонқуяри бўлган чўпон болага берилган таъриф қайси болага ёқмайди дейсиз:

Чўпон бола,
Чаккон бола,
Яйловга хўп
Ёккан бола.

Қадимда Бўз ерлари яйдоқ чўл бўлган. У бугун одамлар меҳнати туфайли водийнинг гулзор масканларидан бирига айланиб кетган. «Бўз» шеърида шоир бу масканны гўё келинчак каби ясаниб, гўзаллашиб, катта-кичикнинг ишқ-ҳавасини келтираётганлигини бор овозда қуйлайди:

Андижоннинг хиссасида,
Хў, Марғилон жуссасидай,
Оталарнинг қиссасида —
Гул—чечак Бўз!
Келинчак Бўз!

Сарижўга кирғоғида,
Қумликлар-у тошлоғида,
Асрий чўлнинг қучоғида —
Ястанган Бўз!
Ясанган Бўз!

Кел, опичлай, елкамда қол,
Пахта мисол ўлкамда қол,
Китобимга бир қўшиқ сол —
Зар гилам Бўз!
Заргинам Бўз!

Болалар табиат шайдоси бўладилар. Табиатни севиш-га, табиат шайдоси бўлиб камол топишга ўргатувчилар асосан катталар ҳисобланадилар. Бу борада бадий адабиётнинг ҳам роли катта. «Манзара», «Офтоб ишқи», «Илк қор», «Шаббода», «Муз» шеърлари билан Тўлан Низом бу масалага яқиндан ёндашганлигини кўрамиз. Табиатни севиш, эъзозлаш, эҳтиёт қилиш инсон бурчи, вазифаси. Табиат билан ҳазиллашиб, ўйнашиб бўлмайди. «Манзара» асарида шоир худди шу ғояни илгари суради. Болаларни табиатга қарши бормасликка чақиради, кимки табиатга қарши борса унинг қаҳр-ғазабига дучор бўлиши табиийлигини уқтиради:

Қора булут босиб келади,
Ҳайкирик-ла бўрон елади.
Чўғ иргитиб момақалдирак,
Ховликади, қах-ках кулади.

Ғазаб қилса ер ҳам отади
Борлик тўфон, лойга ботади
Табиатнинг жами фарзанди —
Мавжудоди тўзиб ётади...

«Офтоб ишқи» асарида болаларга хос бўлган соддалик, табиатдан унумли фойдаланиш истаги кичкинтойлар ўй-хаёллари билан чамбарчас қилиб берилганлиги ёш китобхон учун кутилмаган воқеа бўлади:

Куз шамоли эсади,
Ҳароратни кесади.
Қизим дер: «қор ёққунча,

«Бойчибор» эртақ-достони узок йиллардан бери китобхон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар боғчалар учун, мактаб, олий ўқув юртлари учун нашр этилаётган кўплаб дарслик, кўлланма, мажмуаларда қайта-қайта чоп этилмоқда.

Халқ эртақ-достонларидаги учкур, довюрақ, соҳибининг кувончига кувонч, жасоратига жасорат қўшадиган отларни яхши биламиз. Болалар ёзма адабиётида ҳам кўплаб шеърлар, достонлар яратилган. «Казбек» (З. Диёр), «Тойчоғим» (И. Муслим), «Тойчоқ», «Човкар» (К. Ҳикмат), «Дулдул от» (О. Ҳожиёва), «Тойчоқ—ўйинчоқ» (З. Раимбердиева), «Сирли чавандоз» (А. Носиров) каби шеърларда ўша дулдул от-у ғиркўклар ҳақида гап боради.

Ҳаётда ҳам, бадий асарларда ҳам отларнинг учкурлиги, полвонлиги, эгасига садоқатлилиги тўғрисида кўп гапирилади. Қудрат Ҳикматнинг «Човкар» асарининг қаҳрамони Муқон. Човкар Муқоннинг суюкли оти. Қаҳрамоннинг шу биргина отидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ. Унинг уйи ҳам, дўсти-оиласи ҳам шу битта от, холос. Юрт зўравони Муқонни қилич билан чопиб ташлаб, унинг отини миниши билан эгасининг ўлганини сезган от елкасидаги каллакесарни тоғнинг чўққисига олиб чиқиб, пастликка сакрайди, зўравон отдан қулаб тоғ-тошларга урилиб ҳалок бўлади. От эса соҳибининг олдига қайтиб келиб, кўзлари тўла ёш билан эгасининг юзларидан ялаб туриши баён этилади. Худди шунга яқин ғоя «Бойчибор»да ҳам берилган.

Бойчиборнинг эгаси урушга, элига қирғин олиб қирган душманга қарши жанг қилишга отланади. Вафодор от — Бойчиборни минган кишининг мақсад-муродига етишида тулпорнинг хизмати беқиёс мақтовга лойиқ. Бугун Бойчиборни минган соҳиб ҳақида ҳам эшитганлар бор. Аммо Бойчибор таърифининг ўзи бир оламча бор:

Бир от бўлган — Бойчибор,
Ўзбек эли томонда.
Унинг донғи кўп ёкка
Ёйилиб кетган экан.
Отни минган ҳар йигит
Муродга етган экан.

Чавандоз кўп жанг қилади, душманни кўп қиради.
Унинг шашти, кучи, ғайрати зўр. Буларнинг ҳаммаси
Бойчибор билан, аввало суюмлилиги билан, кучи, жасо-
рати билан боғлиқ ҳолда берилади:

Бўлиб ўтар не жанг, суронлар
Душман босди мисли мўр-малах,
Дод-фарёдга тўлиб ер, фалак,
Дарё бўлиб оқарди конлар.

Конли жангларнинг бирида чавандоз мардларча ҳалок
бўлади. Бу от учун оғир жудолик бўлади. У қайғу-ғамга
ботади. Аламзада бўлиб юрган отга душман минган захо-
ти Бойчибор уни зарб билан елкасидан улоқтириб юбо-
ради:

Сапчиди кўкка тулпор,
Ёв устидан тойрилди.
Тепки еб, бўлиб абгор,
У жонидан айрилди.

Тўлан Низом шу зайлда бедов отнинг эгасига содиқ-
лигини, керак бўлса соҳиби учун жон беришга ҳам тайёр
эканлигинигина кўрсатиб қолмай, балки халқдаги «от ай-
ланиб қозиг'ни топади» мақолини ҳам асарга сингдириб
юборади.

Човкар ҳалок бўлган соҳибининг қошига келиб йиғ-
лаб юз-кўзидан хидлаб турса, эгасидан жудо бўлган, жанг-
да уни йўқотиб қўйган Бойчибор эса ўз маконига — хўжа-
сининг уйига талпинади. Бутун эл-юрт «ерни титратиб»,
«тепиб-кишнаб» келган Бойчиборни кўриб хайрон ва хай-
рат билан ёқа ушлаб қолади:

От келди уйин таниб,
Хидлади остонани.
Тулпор турар ўртаниб,
Юрти шу — соғингани.
Шундан вафодор тулпор —
Номи севиб алқалди.
У ҳақда такрор-такрор —
Куйланиб дoston қолди.

«Бойчибор» достони орқали шоир болаларни она-Ватанни севишга, керак бўлса унинг ҳар бир қарич ери учун қон тўкишга, ҳайвонларни, айникса, отларни севишга, уларни эҳтиётлаб парвариш қилишга ўргатади.

«Олмаҳон» эртақ-достонида Собир исмли болакайнинг ўжарлиги, кўпол-кўрслиги, олмахонга нисбатан ноўрин хатти-ҳаракати танкид қилинади.

Тўлан Низом марҳум шоир Чўлпон тўғрисида «Чўлпон», ўзбек мумтоз адабиётининг оташин куйчиларидан бири Бобораҳим Машраб ҳақида «Руҳи равоним» каби достонлар ижодкори ҳамдир.

Чўлпоннинг она шахри Андижонда Тўлан Низом қаламига мансуб «Чўлпон» спектакли бир неча йиллардан бери намоиш қилиб келинади.

САФО ОЧИЛ (1942 йилда туғилган)

«Сафо Очил — серқирра ижодкор. У таниқли шоир, иктидорли адиб ва таржимон, истеъдодли адабиётшунос ва таржимашунос олим, моҳир тарбияшунос ва муаллим, адолатли ношир сифатида ўзбек халқига маълум ва манзур», дейилган адибнинг «Орзулар кўкидаги шафақлар» китоби аввалида. Тўғри, юқорида зикр қилинган сифат ва фазилатлар Сафо Очилда тўла мужассам.

Шоир ва олим Сафо Очил тўфонли кунларда, ўзбек халқи иккинчи жаҳон урушининг даҳшатли ва ваҳимали азоб-уқубатларини бошидан кечираётган даврда, яъни 1942 йил 20 март куни Хоразм вилоятининг Янгиарик туманида дунёга келди. У бошланғич таълимни шу тумандаги «Олга» ҳамда Охунбобоев номли мактабларда олди, кейин эса Боғот туманидаги Наримонов номли ўрта мактабни тамомлади.

У 1958 йилда Тошкент давлат чет тиллар педагогика институтининг немис тили факультетига кириб, уни немис тили, ўзбек тили ва адабиёти ихтисослиги бўйича тугатди. Сўнгра Сафо Очил узок йиллар Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида ишлаб, Хоразм вилояти, қўшни Туркманистон Республикасининг Тошҳовуз вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси учун малакали кадрлар тайёрлаш ишларида самарали фаолият кўрсатди.

Ҳозирда Сафо Очил «Ўқитувчи» нашриётининг «Ўзбек тили ва адабиёти, педагогика» адабиётлари таҳририятини бошқармоқда. Шунингдек, у Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг профессори сифатида Ўзбекистон халқ таълими тизими учун малакали ўқитувчи-кадрлар тайёрлашга ўз хиссасини қўшмоқда.

Сафо Очил — филология фанлари номзоди, педагогика фанлари доктори. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўзбекистон халқ таълими аълочиси.

Сафо Очил ижодий фаолиятини 1955 йилда бошлаган бўлиб, у болаларбоп шеърлар машқ қилди. Ёш шоирнинг

ўша даврдаги машқларида ҳам ўзига хос исёнкорлик ва курашчанлик кўзга ташланади. «Онам пахтакор» (1955) шеърида лирик қаҳрамон онам «Ўтган йил кўп Пахта терди, Давлат унга Нишон берди. Пул бер, деса, Дерлар қоч-қоч, Бизлар эса Оч-яланғоч» дея хайкиради. Дарҳақиқат, шеър ёзилган даврда пахтакор меҳнаткашлар фақат меҳнат қилишган, лекин меҳнатига яраша ҳақ олишмаган. Шу ҳаёт ҳақиқати бадий ҳақиқатга айланганки, бу мавжуд шўро тузумига нисбатан мурғак қалбларнинг исёнидир.

Шоир рамзий ифодалар орқали ўзининг фалсафий фикрларини болалар тилида жонлантиришга ҳаракат қилди. Бу ўринда «Кунгабокар» шеъри диққатга лойиқ.

Кунгабокар мулойимдир,
Уяти бор,
Ўзига хос қизик, ажиб
Одати бор —
Тунда ерга, кундуз эса
Кунга бокар.
Шу боисдан еру кунга
Бирдай ёқар.
Қорни тўйғач, «йиғиб олар»
У эсини.
Қуёшга ҳам кўрсатади
Елкасини....

Бу шеърда ўзбек халқ оғзаки ижодига хос ботиний параллелизм услуби гавдаланган. Кунгабокарнинг ўзига хос хусусиятлари, ўсиш, «яшаш» тарзи яширин равишда инсонга қиёсланади. Дарҳақиқат, айрим лаганбардор одамларнинг раҳбару амалдорларга ялтоқланиши, уларнинг оғзига қараб туриши ва уларга эгилиб-букилиб туриш манзаралари барчага аён ва маълум. Қолаверса, ҳаётда баъзи кишилар борки, улар иши битгач, яхшиликни тез унутадилар, эзгулик қилган инсонга ҳатто «елкасини кўрсатади»лар. Шеърда шу лавҳалар бадий жихатдан яхши тасвирланган.

«Соям билан ўйнайман» шеърида айрим суббутсизлар тимсоли ёрқин ифодаланган. Бола ўз сояси билан дўст

тутинади, уйнайди. Бирок, соя эса бола юрса-юради, тур-
са-туради.

Болада кизик бир хусусият бор. Кимдир унинг қилган
ишини, хатти-харакатини такрорлайверса, айтган сўзи-
ни бот-бот айтаверса... «Мени эрмак қилаяпти» деб бо-
ланинг жаҳли чиқади. «Соям билан уйнайман» шеърида-
ги лирик қаҳрамон ҳам шу ҳолатга тушади ва ўз соясига:

«— Эй, сояжон! Қилмагин эрмак. Шундай қилсанг,
Дўстмассан, демак», дея танбех беради. Лекин соя «бил-
ганидан қолмайди».

Шунда лирик қаҳрамон ўзининг ички рухий ҳолатини,
кичкинтойларга хос изтиробини, норозилигини тўкиб со-
лади:

«Пум» дасам-да,
Эргашиб келар.
Ундан одам
Кандай кутилар?!

Шоирнинг «Қўрқоқлик» шеъридаги ёш лирик қаҳра-
мон ноҳақликка, адолатсизликка, лоқайдликка қарши исён
кўтаради. Шу исён руҳи бадий-публицистик услуб ор-
кали тасвирланади. «— Дада, катта бир бола Мени но-
ҳакдан урди. Ёрдам бермай ўртоғим Қўрқоқлик қилиб тур-
ди». Мурғак бола оғир ахволга тушганида ўртоғининг
химоясини кутади. Шунда ўртоғи кўмаклашмаса, ёнини
олмаса, у изтироб чекади. Ва бола дадасидан сўрайди:

Сизни ҳам мен сингари,
Биров ноҳақ урганми?
Шунда дўстингиз четда
Ёрдам бермай турганми?

Бу ҳолат нафақат болаларга, балки катталарга ҳам
хосдир. Бир киши иккинчи кишини бегуноҳ, адолатсиз
равишда хафа қилса ёхуд хўрлашга ҳаракат қилса, бун-
дан оғири бўлмас. Дарҳақиқат, шундай ноҳуш ҳодисалар
учраб туради. Шоирнинг «Қўрқоқлик» шеърида тасвир-
ланган воқеа-ҳодисада ҳаёт колорити билан поэтик коло-
рит бир диалектик яхлитликка эга.

Болалар шоири кичкинтойлар хаёт тарзини, ички дунёсини, феъл-атворини, рухий кечинмаларини, фикрлаш даражаси ва кўламини, энг асосийси, уларнинг ширин, чучук тилини яхши билиши асосий мезондир. Шоир Сафо Очил шеърларини ўқир эканмиз, унинг шу фазилатларини кузатамиз.

Одатда, болалар табиат манзараларини, ҳайвонот ва қушлар дунёсини бошқалардан кўра купрок севади, ўзгачароқ ҳис қилади ва идрок этади. Шоир шеърларида болаларнинг шу ҳислатлари бадий-фалсафий жихатдан аниқ таҳлил қилинганки, улар мурғак қалбларнинг руҳиятига самарали таъсир қила олади.

«Ярадор қушча» шеърида илгари сурилган бадий-педагогик ғоя қушларга нисбатан меҳр, ғамхўрлик туйғуларини шакллантиришга ёрдам беради. Шеърда поэтик воқеатопилма туш орқали ифодаланади ва назмий тил орқали «сўзлаб» берилади. Кичкинтойнинг ўзи тушида ўқиб юради. Ёнгинасида ўчаётган қушчани ўтишади ва бола қулаётган ярадор шу қушчани ўшлаб олади. Кейин яраларини боғлаб, унга ёрдам кўрсатади. Лирик қаҳрамон қушчанинг чекаётган азоби, кийналиб чиркирашига чидолмай йиғлаб юборади ва уйғониб кетади. Ва бола дейди:

Тушдагидек не ўчун,

Ўқиб юра олмайман.

Ярадор қушчамни мен

Нахот кўра олмайман.

Тушдаги каби ўқолмаслигидан афсусланиш, ярадор қушчасига раҳм-шафқат ва уни соғиниш руҳи бола вужудини қамраб олган. Бошқача айтганда, мурғак қалба соғинч дардини уйғотиш ва шакллантириш лирик йўсинда талкин қилинган.

«Ярадор қушча» шеърининг иккинчи қисмида аввалги поэтик маъно ва мақсад равшанлаштирилади. Яъни ўйинқароқ боланинг тошбағирлиги, озор чеккан қушнинг изтироби ва ниҳоят, раҳмдил кичкинтойнинг одоблилиги ва меҳр-оқибати сокин оҳангда қуйланганки, бу турфа феъл-атворлар ўқувчи руҳига самарали таъсир этади.

Ўйинқароқ бола сопқонидан тош ўтиб, қушни ерга қулатади. Бошқа бир бола типирчилаб чалажон ётган

кушчани мушукдан олиб қочади ва унга ин ясайди, ярасини боғлаб, малҳам қўйиб, дон-дун бериб, парвариш қилиб туради. Қушча эса яраси тузалгач, қафасда зерикади. Раҳм-шафқатли, одобли бола унинг бу ҳолатини ҳис қилади.

Тузалгач аста-секин,
Зерикди у қафасда.
Колган каби армонда,
Учсам дерди осмонда.
Уни яхши кўрардим,
Дарров қўйиб юбордим.

Шоирнинг «Мен»и туткунликда қийналаётган кушчани озод қилади. У бундан завқ-шавқ олади. Бу ерда озодлик, эркинлик ғояси бола тилидан фалсафий йўсинда ифода-даланган. Зикр қилинган поэтик маънони очиб бериш учун муаллиф жонли ҳикоя услубини танлаганки, у шеър-га нафис ва оҳангдор пафос ҳамда жозиба бағишлаган.

Сафо Очил «Тоғ лавҳалари» (туркум), «Мудрайди кишлоқ», «Эй, қор», «Қор бола», «Киш», «Оқшом», «Қўклам қўшиғи» шеърларида табиат манзараларини чи-зиш орқали мурғак болаларнинг эстетик дидини шакл-лантириш, «Курашчи бола»да спортга меҳр, «Ҳазонларни супурманг»да инсонпарварлик, «Яхшилиқнинг ёвлари»да эзгуликнинг ёвузлик устидан тантана қилиши, бошқа кўпгина шеърларида эса Ватанга муҳаббат, ота-онага хур-мат сингари туйғулар ранго-ранг бўёқларда чизилган.

Сафо Очил болалар қўшиқчилигини ривожлантириш-га самарали таъсир қилган шоир. Унинг қўшиқбоп шеър-лари содда, тили равон, сермазмун, оҳангдор, шунингдек уларнинг ҳар бири муайян поэтик мақсадга йўналтирил-ган. Шунинг учун шоирнинг аксарият шеърлари осонги-на куйга тушади, бошқача айтганда, куй шеърнинг ўзида. Бастакор уларга кийналмасдан куй басталайди, жажжи-гина ижрочи осонгина куйлай олади. «Гул экаман», «Ўз тилим», «Ота-она дуоси», «Осмонимиз тиник бўлсин» сингари шеърлар шулар жумласидандир.

Масал болаларнинг севган жанрларидан ҳисоблана-ди. Чунки қушлар, судралиб юрувчилар, ҳайвонлар ва

шу кабиларнинг хатти-харакати, уларнинг ўзига хос хусусиятлари гоҳ кулгили, гоҳ сатирик йўсинда тасвирланади. Сафо Очилнинг «Қарға ва булбул», «Илон ва типратикон», «Туя билан Кучук», «Товук ва симоб понтомимаси», «Қурбақа ва сигарет» сингари масаллари бадий юксак маҳорат билан битилганки, улар болаларнинг диққатини ўзига тортади.

Хаёлий рамз ва тимсоллар, кутилмаган ҳаётий воқеа ва ходисалар, одатдан ташқари ўхшатиш ва истиоралар, гўзал тасниф ва тасвирлар, ғаройиб саргузаштлар ва мардликлар ва шу каби бадий унсурлар муайян сюжет чизиғида бирлашади. Бундай хикматларга бой диалектик яхлит топилма болалар диққат-этиборини қозонади, ўз «бағри»га оҳанграбодек тортади. Бу, кўпинча, дoston, эртак ва афсоналарга хос бадий-эстетик хусусиятдир.

Шоир-олим Сафо Очил қаламига мансуб дoston ва эртаклар ҳам шундай фазилатга эга бўлиб, уларда бадий жозибаси билан мурғак қалблардан тез ўрин олиш қудрати мавжуд. Адиб дoston ва эртакларида фақатгина таъсирчан бадийлик эмас, балки уларда воқеа ва ходисаларни илмий таҳлил ва тадқиқ этиш самараси кўзга ташланади. Дарҳақиқат, шоир ҳар бир асарига бадий-ижодий ва илмий-назарий жиҳатдан ёндошади.

Шоирнинг «Гавҳартош» эртак-достони халқ ичида тилдан-тилга кўчиб юрган афсона бир сюжет-воқеа асосига қурилган бўлиб, унда ота қадри, унинг маънавий-ахлоқий хикматлари бадий ифодасини топган. Достоннинг лирик қаҳрамони муайян жамиятда асрлар оша ахлоқий қонуниятга айланиб қолган урф-удум ва анъаналарга қарши бош кўтаради.

Чамбил деган мамлакатда ота ёхуд она қаригач, улар тоғ ортига — илонлар маконига олиб бориб ташланган. Журъат шоҳларнинг удумга айланган бу фармонидан нафратланади:

Фармонингга минг лаънат, эй, Шох,
Фармонингдан ўргилдик, тождор.
Удумларинг туфайли, эвоҳ,
Нахот бола Отага ағёр!

Шоир «ўргилдик» сўзини кўчма маънода ишлатган бўлиб, у нафратланиш маъносини беради. Бу, ўз навбатида, шеърга поэтик эффект (самара, пафос) бахш этган ва у фикр таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

Лекин Журъат ҳам тақдирга тан бериб, отасини елкасига ортиб, илонлар салтанатига яқин жойда бир харсанг тошга ўтқазиб, дам олади. Шу ерда отасининг айтган сўзлари фарзанд қалбини, ухлаб ётган туйғусини уйғотади:

«Мен ҳам сендай шер каби олғир,
Кучга тўлган йигит бўлганман.
Қирк йил бурун бобонгни, ахир,
Шу тош узра олиб келганман».

Шу тўртлик маъносида «Қайтар дунё бу», «Кейинчалик бу қисмат сенинг ҳам бошингга келади» деган ҳикмат яширин. Бирок, бу ҳикмат болалар тафаккурига, дунёкарашига ва ички дунёсига мос келадиган тил ва содда бадий услуб билан берилганки, уни ёш китобхон тез ва аниқ тушуна олади.

Халқимизда «Қари билганни пари билмас», деган нақл бор. Шу мақол маъноси эртак-достонда ҳаёт ҳақиқати орқали илмий жиҳатдан асосланади. Жоҳил шохга денгизнинг оқмас қисми — чуқур сой тубида гавҳар кўринади. Ўша ҳудуддаги ёш йигитлар гавҳарни олиб чиқишга мажбур қилинади. Бирок, уни ҳеч ким олиб чиқолмай сувга чўкиб, ҳалок бўлишади. Навбат Журъатга етади ва бўлган воқеани ертўладаги отасига баён қилиб беради. Ота «Деди сўнгра носни тупуриб: — Борми ўша жойда бир дарахт? Журъат деди: — Ҳа, битта чинор». Сўнгра ота гавҳарнинг чинор аро бургут уясида эканини айтади. Дарҳақиқат, сув остидаги бургут уясидаги гавҳарнинг акси эди.

Бу ерда ҳаёт колорити билан бадий колорит уйғунлашиб, сингишиб кетганки, у боланинг фикрини теранлаштиради ва шу билан бирга унда асар давомини ўқишга қизиқиш ортади. Бу бадий тафаккурнинг қудратидир.

Эртак-достон бошқа эртакларга хос лирик қаҳрамоннинг ғалабаси, ижтимоий Ҳақиқат ва Адолат тантанаси,

буюк келажакка ишонч туйғуларининг ифодаси билан
якунланади. Яъни инсон ҳаёти ва турмушини оёқ ости
қилувчи ғоялар устидан инсонпарварлик, қарияларга ғам-
хўрлик, ватанпарварлик ғояларининг муборак тантанаси
асарнинг асосий салмоғини ташкил қилади.

Сафо Очилнинг «Бургут», «Нодир пахлавон», «Темир-
чи бобо ва бойўғли» каби эртаклари ҳам болаларнинг
маънавий-ахлокий ва эстетик тарбиясида муҳим аҳамият
қасб этади.

Умуман олганда, шоир ва олим Сафо Очилнинг де-
ярли барча асарлари миллий истиқлол ғояси билан су-
ғорилган бўлиб, улар миллий болалар адабиётининг рав-
нак топишида муҳим ўринни эгаллайди. Бунда шоир-
нинг филолог ва педагог олим сифатидаги истеъдоди
қўл келган. Сафо Очилнинг болалар учун ёзилган асар-
лари бадий ва педагогик жihatдан тадқиқотчиларини
кутмоқда.

АНВАР ОБИДЖОН (1947 йилда туғилган)

Сўнгги йиллар ўзбек болалар адабиётини ўзининг қисқа ва мазмунли шеърлари, кизиқарли хикоя, қисса, пьесалари билан бойитиб келаётган Ўзбекистон халқ шоири, адиб ва драматург Анвар Обиджон 1947 йилда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида таваллуд топган. Ҳозирги Ўзбекистон миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. У бир қатор газета ва журналларда ходим, бўлим мудири бўлиб ишлаган. «Чўлпон» нашриётида бош муҳаррир, директор лавозимларида фаолият кўрсатган.

Анвар Обиджоннинг 1974 йилда «Она ер», 1980 йилда «Баҳромнинг хикоялари», 1983 йилда «Эй, ёруғ дунё», «Оловжон ва унинг дўстлари», «Аламазон и его друзья», 1985 йилда «Кетмагил», «Безгак шамол», 1986 йилда «Масхарабоз бола», 1987 йилда «Аканг қарағай Гулмат», «Жуда қизиқ воқеа», 1988 йилда «Олтин юракли автобола», 1989 йилда «Дахшатли мешполвон», 1990 йилда «Ерликлар», 1992 йилда «Аламазон ва Гулмат хангомаси», 1993 йилда «Ажойибхона», 1994 йилда «Мешполвоннинг жанглари», 1996 йилда «Алишер ила Хусайн ёки уч ўғри», 1999 йилда «Олтиариқ хангомалари», 2001 йилда «Бул булнинг чўпчаклари» каби қатор тўпламлари чоп этилган.

Айтишларича, Лукмони ҳакимнинг олдига бир гуруҳ кишилар меҳмон бўлиб келди. Ундан хикматга оид нарсалардан сўрашди. Шунда келганлардан бири:

— Эй ҳаким, сен фалон ерда чўпонлик қилган киши эмасмисан? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, ўша чўпонман, — жавоб берди Лукмон, — ҳозир кўриб турибсанки ҳакимман.

— Бу даражага қандай эришдинг? — сўради яна у.

Лукмони ҳаким унга:

— Тўғри сўзлашдан, одамларга яхшилик қилишдан, омонатга хиёнат қилмасликдан, ёлғон сўзламасликдан, беҳуда гапирмасликдан, мусибат ва қийинчиликларга мардона чидашдан, ўзимни барчадан кам олишдан! — деб жавоб берди.

Анвар Обиджоннинг бутун ижоди юкоридагидек вази-
фани ўзида мужассамлантирганлиги билан ажралиб ту-
ради. У хар бир асарида болаларни камтар, одобли,
ўқимишли, ватанпарвар бўлишга ундаб келади.

Бола борки, нурга интилади. Қуёшга талпиниб яшай-
ди. Негаки қуёш бор жойда, нур бор, нур бор жойда маъ-
мурчилик, хурсандчилик бўлади. Маъмурчилик, хурсанд-
чилик бор жойда ғам, кулфат, офат бўлмайди, тинчлик,
хотиржамлик, аҳиллик, бахт бўлади. Шоирнинг «Ўзим-
нинг қуёшим» асари худди шу эзгу мақсадни илгари су-
риши билан китобхон болаларга беҳад катта қувонч, шод-
лик бағишлаб келмоқда.

Шеър жуда оддий, содда ва ҳаётий. Болалар бўр, кўмир
билан йўлка, йўл, майдончаларда қуёшнинг расмини чи-
зиб қўйганлигини кўп бор учратамиз. Шеър худди шу
воқеага бағишланган. У болаларнинг дил сўзлари асоси-
га қурилган. Мана сиз ҳам тинглаб кўринг:

Она қуёш, аксингни

Чиздим йўлакка.

Сен ҳаммага меҳрибон,

Ўзинг бўлакча.

Нур тушмаган жойларда

Кезармиш кулфат.

Йўлагимни ҳеч қачон

Босмасин зулмат.

Анвар Обиджоннинг «Латифачи ойим» шеъри нафа-
кат шоирнинг, балки бутун ўзбек болалар адабиётининг
катта ютуғи ҳисобланади. Асарда бола таълим-тарбияси-
да халқ оғзаки ижодининг аҳамияти очиб берилади. Халқ
азал-азалдан халқ оғзаки ижодини астойдил севган. Фар-
зандларини алла, эртақ, мақол, тез айтиш, топишмоқлар
айтиб бериш билан тарбия қилган. Бундай болалар соф-
лом, тетик, пок, ўқтам, полвон, ватанпарвар, ота-онага
муҳаббатли бўлиб ўсган. Бу анъана бугунги кунда ҳам
давом этиб келади.

Яна бир гап. Агар боланинг вужуди халқ оғзаки ижо-
ди билан йўғрилган бўлса, уни тинглашни ҳамма нарсаси-
дан устун қўяди. Олайлик, ҳамма бола ширинликка ўч

бўлади. Баъзи болалар ширинлик деса ўзини томдан ташлашга ҳам тайёр туради. Лекин баъзи болалар бувилар, боболар, оналар, оталар тилидан тинглайдиган алла, эртак, топишмоқ, тез айтишни ўша лаззатли ширинликдан ҳам афзал кўришади. Керак бўлса ўзларига кулги, жасорат, ором бағишлайдиган халқ оғзаки ижодини кечаси-ю кундузи тинглашга тайёр турадиганлари ҳам йўқ эмаслигини Анвар Обиджон ишонарли қилиб тасвирлайди:

Қанд узатса ҳам

Ойим,

Тинмай йиғлар

Гулойим.

Айтгач кизик

«Афанди»

Синглим дарров

Юпонди.

Кичкинтойларни келажакда соғлом, довюрак бўлиб камол топишларида оила, атроф-муҳитнинг таъсири кучли бўлади. Бу ғоя Анвар Обиджоннинг «Дорбоз бола» шеърида кўзга ташланиб турибди. Шоир таъкидлаб ўтганидек, кичкинтойлар ўй-ўйлашни, хаёл суришни, ўзларининг тенгсиз ўй-хаёллари билан ўсишни орзу қилишади. Дорбозлик санъати ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келади. Бу ўта даражада нафис, чакконлик, эҳтиёткорлик, довюраклик иши. Бу ишни уддалаш, дорга чиқиш ўй, хаёл билан битмайди. Қайта-қайта машқ, чидам, довюраклик, эҳтиёткорлик билангина бу мақсадга эришилади. Болалар дорга чиқиш, сим устида томоша кўрсатиш ҳақида қанча ўйламасинлар, хаёл сурмасинлар ҳолва деган билан оғиз чучимаганидек дор устида ҳам юра олмайдилар:

Лангарчўпни маҳкам ушла,

Ўйна, лочин!

Ботирларнинг кўнглин хушла,

Ўйна, лочин!

Қўрқоқ эса хавас қилмай,

Тураверсин.

Эҳтиёт бўл, деб маслахат
Бераверсин.

Ривоят қилишларича, бир подшо булбул овозини тинглашни жуда хуш кўрар экан. Бир сўлим гўшадан битта булбулни ушлатиб келиб олтин қафасга солиб қўйибди. Булбулни парвариш қилишни, унга яхши қарашни хизматчилар, вазир-у вужораларга топширибди. Олтин қафас ичида булбул кечаси-ю кундузи хониш қилибди. Булбул ўз қўшиғида дўст-ёрини, озодликни, кўм-кўк гўшасини, эркинликни соғинганлигини қўшиб айтибди.

Булбул тилини, қўшиғининг маъно ва мазмунини туншунмайдиган подшо унинг дардли хонишидан беҳад яйраб дам олар экан. Лекин булбулда ўз элига, ватанига муҳаббат кучли экан. Кундан-кунга у олтин қафас ичида сикилгандан сикилибди, озиб-тўзиб кетибди. Кунлардан бир кун бир илож қилиб қафас тешикчасидан бошини чиқарибди, қарасаки танаси ҳам сиғибди, бир интилиш билан олтин қафасдан чиқиб олибди. Бор кучини тўплаб, ўз маконига парвоз қилибди. Ўз гўшасига келса, қурғокчилик бўлиб чор томон вайрона бўлиб ётган эмиш. Бундан у заррача афсусланмабди. Аксинча, хурсанд бўлибди. Негаки у бугун озод, эркин. Хохлаган томонга уча олишидан бахтиёр эмиш.

Эътибор беринг. Озод булбулга олтин қафас ҳам, подшоларча қаров ҳам керак эмас. Унга вайрона бўлса ҳам ўз уйи, ватани керак. Тўйиб овқат емаса ҳам, елка кериб яшамаса ҳам ўз кулбаси билан бахтиёр. Анвар Обиджоннинг «Ватан» асарида вайронада яшайдиган Бойкуш ҳам худди булбул каби ўз ҳаётидан мамнун, вайронаси билан шод. Негаки вайрона бўлса ҳам ўз уйи бор:

— Сенга битта савол бор.

Менга кулок сол, хой, куш.

Вайронада яшайсан,

Номинг эса нақ Бойкуш.

Айт-чи, нахот сен бойсан?

— Асл бойлик нелигин

Тушунмайсан, чамаси,
Бу — вайрона бўлса ҳам,
Ўзимники хаммаси,
Шунинг учун мен бойман.

Дунёда энг ёмон одат бу очкузликдир. Нафсни тийиш, очкуз бўлмаслик бойлик ҳисобланади. Кимки нафсни тийиб, ён-атрофга қулоқ солиб яшаса фақат ютади, эл-юрт ўртасида обрў-эътибори ошиб бораверади. Бир мисол. Ўтмишда бир кампирнинг бир чиройли товуғи бор экан. Бу товук ҳар икки кунда бир марта тухум қилар экан. Кампир икки кунда битта тухум олишга қаноат қилмабди. Бир куни у ўзига-ўзи:

— Товуғим ўлгурнинг ичи тўла тухум, корнида тухум ҳазинаси бўлса ҳам, икки кунда битта тухум бериб мени алдаб юрибди. Ундан кўра корнидаги ҳамма тухумни чиқариб ола қолай, деб ўйлабди. Дарҳол товукни сўйибди. Лекин унинг корнидан бир дона ҳам тухум чиқмабди, боз устига нодон кампир товуғидан ҳам ажралиб қолибди...

Мана сизга очкузликнинг оқибати! Агар кампир сабр-тоқатли бўлганида, очкуз бўлмаганида, эртани ўйлаб иш кўрганида ўз насибасини ўзи қиймаган, товукни ўлдирмаган бўлар эди. Анвар Обиджон ўзининг бир қатор асарларида болаларни худди кампир сингари очкуз бўлмасликка чинакамига даъват қилганлигини кўрамиз. Айниқса, «Очофатнинг пўписаси»да бу мавзу янада жаранглаб туради:

Мени яна урсанг Мамат,
Юрагимда уч йиғаман.
Сездирмай сарёғингни еб,
Уришгани куч йиғаман.
...Тўйда тўйиб қопкетмагин
Ошингдан бир чўқиб ўтсам.
Зўрға топган нишолдангга
Беш панжамни тикиб ўтсам...

Анвар Обиджон ўзбек болалар адабиётида ўзига хос мактаб яратган шоирлардан бири ҳисобланади. Бу кўпрок унинг турли буюмлар, жонзотлар, ўсимликлар ҳақида

яратган асарларида кўзга ташланади. Ҳазал жанрида яратган «Булбулнинг саломномалари» ўзбек болалар адабиётида катта воқеа бўлди. Бу асарда турли хил нарсаларнинг ўзига хос қирралари очиб берилади. Масалан, қўрқок Қуён, дўстсиз Чаён, ағамчидек буралиб юрадиган Илон, туну кун ер қазийдиган Юмрон, товусдек чиройли Қизил-иштонларнинг тузилишлари, ҳаёт тарзларини очиб бериш билан кичкинтойларда табиат оламига нисбатан бўлган қизиқишларини ўн чандон оширишга эришган.

Анвар Обиджоннинг шеърларида болаларни меҳнаткаш, ўқимишли, одобли, ватанпарвар бўлишга мудом қорловчи куч бор. Бир ривоятда тутун чўғ-оловга зорланиб:

— Онажон, мен сизнинг қизингиз бўлсам ҳам нега доимо қоп-қораман, сиз, эса, порлаб ёниб турасиз, бунинг сабаби нима? — деганида чўғ шундай жавоб беради:

— Қизим, бу иш янги бир иш эмас. Дунёда инсон ўз порлоқлиги билан порлайди. Боланинг порлоқ бўлиши учун бир порлоқ ота-онанинг фарзанди бўлгани кифоя қилмайди, яъни олижаноб, фазилатли ота-онанинг шундай гўзал фазилати билангина инсон улардек бўлмайди. Фарзанднинг ўзи фазилатни касб этиб олиши керак. Шундагина у фарзанд порлайди, чўғдек ёниб туради. Ҳа, Анвар Обиджоннинг шеърлари ёш китобхонни ана шу чўғдек порлаб туришига баракали хисса қўшмоқда.

Анвар Обиджоннинг ўнлаб қисса ва дostonлари, эртак ва драмалари болалар қўлидан тушмай келаётир.

ҲАМЗА ИМОНБЕРДИЕВ (1954—1997)

— Шалпангкулок, хой, филча,

Жавоб бергил сўрокка.

Сув тўла хартуминг-ла

Кетаяпсан қаёққа?

— Э, дўстим, бу сайёҳлар

Роса тегдилар жонга.

Эрмакка гулхан ёқиб,

Хавф солишар ўрмонга.

Шунга бўлиб кўз-кулок,

Юрибман кун кечириб.

Улар ёқиб кетишган

Гулханларни ўчириб...

Бу ажойиб мисралар, таъсирли, маъно ва мазмунга бой, бадий жихатдан юсак даражадаги шеър истеъдодли болалар шоири Ҳамза Имонбердиев қаламига мансуб. У 1954 йилда Қозоғистон Республикаси Чимкент вилоятининг Сузоқ кишлоғида деҳқон оиласида таваллуд топди. Ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг филология факультетида Абдусид Кўчимов, Абдуғаффор Ҳотамов каби ёзувчилар; Шухрат Жабборов, Ҳамид Ҳабибуллаев каби таниқли журналистлар билан бирин-кетин ўқиди. Талабалик йилларида юқоридаги ижодкор дўстлари билан Ўткир Рашид раҳбарлик қилаётган факультет «Чашма» тўғарагида, университет «Маърифат йўлида» газетасида шеърини машқларини тоблади.

Университетни имтиёзли диплом билан тамомлаган бўлажак болалар шоири Ҳ. Имонбердиев ўз меҳнат фаолиятини «Тонг юлдузи» газетасида бошлади. Умрининг сўнгги ўн йилини эса «Чўлпон» нашриётида кичкинтойлар учун катта адабиёт чоп этадиган масканда муҳаррирлик билан ўтказди.

Талабалик йилларидаёқ ижодда китобхон кўзига ташланиб қолган болалар шоири Ҳамза Имонбердиев «Кувонқлар қувончи», «Шоколадхўрлар», «Кулги шаҳарчаси», «Ғаройиб пуфак», «Ойдаги томоша», «Қутичада митти-

ча», «Лофчилар — алдоқчилар», «Ғаройиб кент хангома-лари», «Бир кунлик мўъжиза» каби китоблар муаллифи сифатида болалар дилидан мустаҳкам жой олди.

Шоир асарлари ранг-баранг, мавзу доираси кенг. У ҳар бир катта-кичик асарида кенжа китобхон дўстларини нимагадир ўргатади, ўрганишга, ибрат олишга, турмуш-да ҳулоса чиқариб яшашга қорлайди.

Халқда: осмонга тупурсанг, тупугинг юзингга сачрай-ди; бировга чуқур қазисанг, унга ўзинг қулайсан, деган гап бор. Бу борада «Калила ва Димна» да жуда ибратомуз бир ҳикоя бор. У ҳар қандай одамга таъсир қилади. — Бир кун қорақулоқ ўрмон четига чиқиб ўтирган эди, бир сичқоннинг жаҳду жадал билан дарахт томирини кемираётганини кўриб қолди.

Дарахт тилга кириб унга деди: — Эй дилозор ва ситамкор! Нима учун жоним ришталарини қирқяпсан?

Сичқон унинг нола-ю зорига эътибор бермай, ўз ишини давом эттираверди. Ногоҳ бир бурчакдан бир илон чиқиб, сичқонга ҳамла қилди ва бир дамда ютиб юборди. Қорақулоқ бу воқеадан «дилозорнинг жазоси озор экан», деган ҳулоса чиқариб олди.

Шу вақт бир тарафдан типратикан келиб, илоннинг думидан тишлади-ю, бошини ичига тортиб ғужанак бўлиб олди. Илон жаҳл билан унга ўзини ура бошлаган эди, аъзойи баданини тиканлар пора-пора қилиб юборди. Илон ўша заҳоти ўлди. Қорақулоқ бундан ибрат дарси олди. Илон ўлгач, типратикан бошини чиқариб, унинг яхши-яхши жойидан танлаб еди. Қорни тўйгач, дарахт соясида коптокдек бўлиб юмалаб, ҳузур қилиб ётган эди, ногоҳ бир оч тулки келиб қолди. Типратиканнинг найзаларидан кўрқиб, уни хийла билан ўлдирмоқчи бўлди. У типратиканни ағанатиб қорнига ёзилди. Типратикан ёмғир ёғаяпти шекилли деб ўйлаб, бошини чиқарган ҳам эдики, тулки бир ҳамла билан уни чўрт узди, бўшашиб қорни очилиб қолган типратиканни иштаҳа билан еб олди. Шу вақт бўрига ўхшаган ваҳший бир ит келиб, тулкини турган ерида бўғиб, унинг гўшти билан очлигини қондирди.

Қорақулоқ бу ажойиботларни кўриб, хайрон қолиб ётар эди.

Ит энди дам олишга ҳозирлик кўраётганда бир қоплон келиб, унинг сийнаsidан олди. Қоплон ҳали итни тугатмаган ҳам эди, овчи келиб, бир ўк билан уни тинчитди.

Қоплоннинг жони хали узилмаган эди, у ердан бир отлик ўтиб қолди. Унга қоплоннинг териси ёқиб қолиб, овчи билан уриша бошлади. Қилич солиб, овчининг бошини танидан жудо қилди ва қоплоннинг терисини олиб йўлга тушди. У юз кадам ҳам юрмаган эди, оти қоқилиб, ерга йиқилди. Гардани синиб, шу он ҳалок бўлди.

Болалар шоири Ҳамза Имонбердиев «Ўқ» шеърида худди шунга яқин бир воқеани ёш китобхонга ҳавола қилади. Камондан бемаврид отилган ўқ ҳаётда босар-тусарини билмайди, у ўта даҳшатли, қасд қилиш иштиёқида ҳаммага дағ-дағ қилади. Ўқ ҳеч кимни назар-писанд қилмайди, чор томонни нобуд қиламан, отаман, бағрини тиламан, ўлдираман, деб олдинга интилаверади:

Келиб қолди рўбарў

Она Жайрон йўлида.

Куёш кўкда қотди тош,

Нафасини ютганча.

Гуллар маъюс эгди бош

Ўзлигин унутганча.

Қочар Жайрон қуюндай

Туёридан чакнар ўт.

— Жон ўқ, тегма, уйимда

Кутар болам, кўзи тўрт!

Ўқ воз кечиб нишондан,

Ўтиб кетди бир ёндан.

Ҳамон учиб борар у

Қора ажал қўлида.

Келиб қолди рўбарў

Кекса Чинор йўлида.

— Хой, кўзингга қара-да, —

Титраб додлади Чинор, —

Бағримдаги инларда

Ахир полопонлар бор!

Ўқ воз кечиб нишондан,

Ўтар-кетар бир ёндан...

Одатда ким ҳаддидан ошса, ён-атрофдагилар билан ҳисоб-китоб қилиб яшамаса, ўзига ортиқча бино қўйса, албатта, ҳаётда қоқилади. Чор томонга даҳшат солиб, ҳамманинг жонини олмоқчи бўлган ўқ ўзига нисбатан

зўрроқ мерган отган ўкка дуч келиб вайрон бўлиши китобхон болаларни қувонтиради.

Шоир шеърларини ранг-баранг дедик. У ҳақиқатан ҳам шундай. «Тарбиячи» асари бунинг ёрқин исботи бўла олади. Инсон инсофли, адолатли, ор-номусли бўлса, ҳар бир босадиган қадамини ўйлаб, билиб ташлайдиган бўлса, каттани-катта, кичикни-кичикдек кўрадиган бўлса ҳаётда қоқилмайди, бахтиёр бўлади. Бундай одамларни виждонли, номус-орли кишилар деб аташади. Одамзотдаги бундай ижобий фазилатларни биров унга ҳадя қилмайди, ўзида шаклланган бўлади. Шоир қаҳрамони ҳам ўзини ўзи кузатади, ноўрин хатти-ҳаракати учун ўзи жавоб беради. Унинг тарбиячиси — виждони. Шу виждон кузатуви уни ҳар доим тўғри йўлдан етаклайди, адашса уни тўғри йўлга бошлайди ва тўғри йўлга солиб туради:

Тунов кун и футболга
Кетаётсам тез шошиб,
Кўзи ожиз чол йўлда
Турган экан адашиб.

Иккиланиб турдим мен,
Бир оз ҳаёл сурдим мен.
Футбол завқи бир дунё,
Йўлни тўпга бурдим мен.

Тўпга тегмасдан оёк,
Солган каби тизгинга.
Тарбиячим ўша чок
Кайтарди-ку изимга.

Қарши чикмоқ фойдасиз.
Қайга борай даъвога?
Қўлларидан олиб тез,
Йўл кўрсатдим бобога.

Инсон ҳаётда соғлом, тетик, қўрқмас, жасоратли бўлиб камол топиши зарур. Мабодо у соясидан ҳам чўчиб, ҳадиксираб, қўрқиб яшайдиган бўлса, бундай бола келажакда омадсиз, толесиз бўлиб қолади.

Ҳамза Имонбердиев «Ёлғизликда» шеърида худди шу масала устида тўхталади. Ботир ўзи табиятан қўрқок бола. Қўрққанга қўша қўринар деганларидек, айниқса, кечку-

руилари хар кандай шарпадан чўчиб, кўриб юради. У кечкурун кўчага чикдими тамом, гўё кўшик айтгандек бакириб-чакириб, тўполон қилиб юради. Натижада у ҳам-манинг тинчини, оромини бузади: мушуклар миёвлайди, итлар вовиллайди, одамлар «ҳанг-манг» бўлади. Воқеа ойдинлашгач, кўрсаларки, бу Ботирнинг қуёнюраклиги бўлиб чиқади:

Билсак, Ботир бу палла
Кўшик айтиб баралла
Мадад бериб ўзига,
Бот-бот қараб изига
Кўркинчдан қочиб борар.

Болалар адабиётида ўй ўйлаш, хаёл суриш, хаёлий орзулар билан яшаш ижобий натижа бериши тўғрисида кўп гапирилади. Бунга мисол қилиб Ғафур Ғулом, Қуддус Муҳаммадий, Пулат Мўмин, Миразиз Аъзам асарларидан кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Болалардаги бундай ширин туйғуларни Ҳамза Имонбердиев ҳам тўғри пайкай олган. «Лофчилар алдоқчилар» асарида у кичкинтойлардаги мана шундай орзу, ҳавасни ўзига хос усул билан очиб беришга эришган.

Али хаёлан қушча шаклини яратади. Уни томоша қилишга Валини чақиради. Вали кўрсаки қушча йўк. Лекин Алининг бўш келмаслиги китобхонда яхши таассурот қолдиради.

Ҳа, болалар қуш расмини чизишади, хаёлан қушчаларга дон беришади — буларнинг ҳаммаси умумлашиб келажак пойдеворини бунёд этади. Бу болаларнинг келажакда мустақил мамлакатимиз кенжа авлодини билимдон, зукко, раҳм-шафқатли бўлиб камол топишига баракали таъсир қилади.

Ҳайвонот оламига меҳр қўйиш, уни эҳтиёт қилиш, ас-раш, авайлаш, дўст тутиниш болаликдан, оиладан бошланади ва у бир умр инсонга ҳамроҳ бўлиб қолади. Ҳамза Имонбердиев бу ҳақда «Оламошим» деган бир шеър ёзган. Бундай олиб қараганда бу асар жуда оддий, содда, болаларни ўйлантирмайдиган, уларни ҳеч нарсага ўргатмайдиган, хулоса чиқармайдиган шеърлардан бирига жуда ўхшаб кетади. Лекин бир ўйлаб кўрилса, таҳлил қилинса

маъно ва мазмуни, тарбиявий аҳамияти жуда катта ва энг таъсирли шеърлардан бири эканлиги ярк этиб кўзга ташланиб қолади:

Токчадаги қаймоқдан
Кўтармай сира бошин,
Ичаяпти қарасам,
Уялмай Оламошим.

Аввалига «пишт» деб бир
Кувмоқ бўлдимۇ биров,
Раҳмим келиб негадир
Тикилиб қолдим узок.

Қулоқларин чимириб,
Ичар эди бир майин.
Бепарволигим сабаб
Корни очгани тайин.

Оёқ учида аста
Чикиб кетдим ховлига —
Бир гал қаймоқ емасам
Емабман-да, майлига.

Эътибор берган бўлсангиз, «Бир гал қаймоқ емасам емабман-да, майлига» нинг ўзи ижобий ҳолат, баррикенглик, бир майизни қирк бўлиб ейишга болаликдан ўрганишнинг бошланиши. Бундай болалар келажакда ҳақиқий инсон бўлиб камол топишларига шак-шубҳа йўқ.

Ҳамза Имонбердиев ўзи билимдон, ўта маданиятли, тўғри сўз, ҳалол, пок, озод ва обод Ўзбекистонимизни жуда қаттиқ суядиган ажойиб инсон бўлганлиги учун ижодининг мундарижаси ҳам шундай. Адолат масаласида у кўп жон куйдирар ва бу ҳақда кўплаб асарлар яратган эди.

Ҳадисларда тўғри сўз, ҳалол, пок бўлинг, дейилади. Кимки бунга қаттиқ амал қиладиган бўлса эл-юрт ўртасида ҳижолат бўлмайди, обрў-эътибори ошади. «Адолат калити» (эртак)да Ҳамза Имонбердиев худди шу ҳақда гап юритади. Асар бошланишининг ўзиёқ ёш китобхонни ўзига тортади:

Хайрон қуёш, лолдир ой,
Неча куну неча ой
Икки элат уришар,
Бир-бирларин киришар.
Ўртага кимки тушса,
Биз ҳакмиз, деб туришар.

Хамма гап, хамма бало ана шу «биз ҳакмиз»да. Бунинг асл боиси, сабабини ҳеч ким тушунмаслигида. Конли уруш давом этаверади. Бундан подшо ҳам хайрон:

Подшоҳнинг боши котган,
Ҳаловатин йўкотган.
Ожизлигин ҳис этиб,
Оғир ҳаёлга ботган.

Чорасиз қолган подшо бу ишни — конли урушни тўхтатиш чора-тадбирини кидиради. Бу жумбокни ечадиган, урушга чек қўядиган адолатли, халқ манфаатини ўз манфаатидан юқори қўядиган бир Одилбек отли қозини топтиради.

Одилбек ҳалол, пок, адолатли. У оғир-босиқлик билан воқеани сўраб-суриштиради, сўроқ қилади. Даъвогар-у айбдорларнинг кўрсатмалари ёш китобхонда ҳақиқат учун курашчи бўлиш орзусини ниш урдиради. Даъвогарнинг:

— Йигитимиз зўр эди,
Тўғри, ёш-да, ғўр эди.
У элатнинг бир кизин —
Латофатда юлдузин
Севаркан дил очибди,
Шу кун олиб қочибди.
У кизнинг оғалари,
Қасоскор тоғалари
Кувиб етиб олибди,
Етиб қилич солибди.
Бечора бовиримизнинг
Тани ерда қолибди.
Ёвлар тўласин хунин!
Йукса кўради кунин.
Чикқунича тандан жон,
Олишамиз бегумон!

Козикалон, биз ҳакмиз,
Хукмингизга илҳакмиз.
Тўғри хал этинг, илло,—
Дея бир халта тилло
Узатиб чиқиб кетмиш,

— дейиши ва пора бериши Одилбекни сергаклантиради.
У ишга янада жиддий киришади. Айбдорларнинг фирром-
ликлари ҳам ётиғи билан китобхон онгига етиб боради:

Юзимиз ёруғ этинг,
Тўғри хал қилиб кетинг.
Ҳақ қарор топсин, илло, —
Дея бир халта тилло
Узатишиб, кўз қисиб,
Чиқиб кетмишлар пусиб.

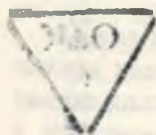
Ҳамма гап мана шунда. Ўша пора сифатида берилган
иккита халта — бойликда. Мабодо Одилбек одил бўлма-
ганида халтачаларни олиб уйига равона бўлар эди. Аммо
у нафсини тияди, халқни ўйлайди, урушни тўхтатиш
йўлларини қидиради. Унинг даъвогарнинг ҳузурига чор-
лаб воқеани мана бундай хал қилиши ўқувчиларда катта
таассурот қолдиради:

— Ҳақ сўз нишонга тегди,
Рақиб тўлик бош эгди.
Айбларин тан олишиб,
Мулзам бўлиб қолишиб,
Бир эмас, қайта-қайта
Тавбасин айта-айта.
Дейишиб йигит хуни
Ташлаб кетишди буни. —
Деб қўш халта тиллони
Даъвогарга узатди.
Ялт кўзи ёнганини,
Ғурури қонганини
Диккат билан кузатди.
Тугаб денг олақараш,
Бўлибди «яраш-яраш».

Ҳамза Имонбердиевнинг ўнлаб қўшиқлари, кўплаб
достон-эртаклари болалар тилида, дилида қуйланмокда,
ўқилмокда.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Болалар адабиёти фани, унинг мақсад ва вазифалари	4
Болалар фольклори ва китобхонлиги	9
Қўшиқлар	9
Мақоллар	16
Топишмоқлар	18
Тез айтиш	20
Эртақлар	21
Ўзбек болалар адабиёти (обзор)	42
Алишер Навоий	63
Мухаммад Шариф Гулханий	70
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	74
Абдулла Авлоний	82
Ғафур Ғулом	85
Ойбек	94
Уйғун	105
Ҳамид Олимжон	112
Зафар Диёр	120
Қуддус Мухаммадий	130
Илёс Муслим	137
Адхам Раҳмат	142
Султон Жўра	148
Шукур Саъдулла	157
Ҳаким Назир	162
Ўткир Рашид	168
Пўлат Мўмин	175
Қудрат Ҳикмат	180
Худойберди Тўхтабоев	186
Фарход Мусажон	193
Латиф Махмудов	197
Миразиз Аъзам	204
Тўлан Низом	209
Сафо Очил	217
Анвар Обиджон	225
Ҳамза Имонбердиев	231

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбек тилида

Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмонов*
Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
Мусаххих Н. Умарова
Компьютерда тайёрловчи *М. Қамбарова*

Теришга берилди. 25.07.02 Босишга рухсат этилди 31.10.02. Бичими 84×108¹/₃₂ «Таймс» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли босма т. 12,6 Нашр т. 11,33 3000 нусхада чоп этилди. Буюртма №122. Бахоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти — 2002, Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 93—2002.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. 700194 Тошкент, Юнусовда даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

1882c